ATILIJAS GAUDIJAS

SACHAROS CIVILIZACIJOS

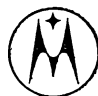

ATILIJAS GAUDIJAS

SACHAROS CIVILIZACIJOS

DEŠIMT TŪKSTANČIŲ METŲ ISTORIJOS, KULTŪROS IR PREKYBOS

Iš rusų kalbos vertė
ALGIMANTAS KINDERYS
ir
BANIUTĖ MEDEKŠAITĖ

VILNIUS „MOKSLAS" 1981

91(46)
Ga 521

Rusiškojo leidimo atsakingasis redaktorius
ir pratarmės autorius *D. OLDEROGĖ*

Gaudijas A.

Ga 521 Sacharos civilizacijos: Dešimt tūkstančių metų istorijos, kultūros ir prekybos / Rus. leid. ats. red. ir pratarmės [p. 3—6] aut. D. Olderogė.— V.: Mokslas, 1981.— 136 p., iliustr., žemėl.— Kultūrų pėdsakais).

Bibliogr.: p. 135-136 ir nuorodos pastabose, p. 133-134.

Garsus Afrikos tyrinėtojas, žurnalistas ir visuomenės veikėjas A. Gaudijas knygoje parodo daugiaamžę Sacharos tautų istoriją mūsų laikais Afrikoje vykstančių kitimų aspektu. Autorius daug dėmesio skiria įvairių tuaregų genčių ir kai kurių etninių grupių — pietų Alžyro berberų, Adraro maurų ir kt.— aprašymui, supažindina su naujausiais Sacharos radiniais. Skiriama istorijos bei kultūros tyrinėtojams ir mėgėjams.

91(U6)

0504010000

G $\frac{10602—227}{M854(08)—81}$ 13—80

PRATARMĖ

Kad įvertintume šios knygos reikšmę, iš pat pradžių turime žinoti, kad jos autorius Atilijas Gaudijas pirmučiausia yra žurnalistas, visuomenės veikėjas, rimtą gyvenimo mokyklą išėjęs žmogus. Jis gimė Veronoje 1930 m., bet jam dar teko dalyvauti Pasipriešinimo judėjime, Lombardijoje veikusiuose būriuose. Jis kovėsi su vokiečių ir italų fašistais. Maki būriai pagarsėjo daugeliu sėkmingų operacijų prieš okupantus. 1945 m. gegužės pirmąją, kapituliavus Milano vokiečių komendantui, keturiolikmečiam paaugliui buvo suteikta garbė Nacionalinio išsivadavimo tribūnoje Milano aikštėje atstovauti Pasipriešinimo judėjimui ir pasakyti kalbą šimtams tūkstančių susirinkusiųjų. Gaudijo kalba sukėlė entuziazmą, jaunąjį oratorių nešiojo ant rankų. Jau tris kartus kalintas kaip antifašistas, apdovanotas koviniais ordinais, jis organizavo Italijos jaunimą, dalyvavo įvairiose visuomeninėse komisijose ir konferencijose. Visa tai netrukdė jam siekti mokslo. Paryžiuje jis mokėsi Gyvųjų Rytų kalbų mokykloje pas įžymųjį berberologą — Šiaurės Afrikos tautų kalbų mokovą — Renė Basė ir gerai išstudijavo arabų šalių istoriją bei kultūrą. A. Gaudijas labai domėjosi Magribo gyventojų kultūra ir buitimi. Jis ne kartą yra buvęs Arabų Rytuose ir net dalyvavęs Egipto, Jemeno, Alžyro, Maroko, Libijos ir Eritrėjos politiniuose įvykiuose. 1962 m. Paryžiuje A. Gaudijas buvo tapęs oasininkų užpuolimo auka.

Aktyviai dalyvaudamas arabų šalių nacionalinio išsivadavimo judėjime, jis asmeniškai pažinojo daugelį politinių veikėjų, tarp jų Džavacharlalą Neru, Gamalį Abdelį Naserą, Patrį Lumumbą, Amilkarą Kabralą, Eduardą Mondlanę ir kitus.

Atilijas Gaudijas buvo pažįstamas su Če Gevara, vertė į prancūzų kalbą Fidelio Kastro kalbas, organizavo italų komitetą Angolos išsivadavimo liaudies judėjimui remti. Politinė A. Gaudijo veikla tokia įvairi ir plati, kad išsamiai apibūdinti jos čia neįmanoma.

Vis dėlto jis kone kasmet išleisdavo solidų veikalą. Jų temos labai įvairios. Pavyzdžiui, 1955 m. išėjo knyga „Marko Polo pėdomis", kurią parašyti paskatino Florencijos visuomeninių organizacijų delegacijos kelionė įžymaus keliautojo Marko Polo 700 metų jubiliejaus proga.

1956 m. jis išleidžia knygą „Užmirštųjų salų ieškojimas". Joje aprašo Kanarų salų gyventojų kovą su ispanais XVI a.

1957 m. išeina naujas jo darbas „Islamo moterų revoliucija". 1960 m. išleidžia knygą „Afrikiečių Sachara", 1967 m.— „Sacharos civilizacijos".

1968 m. — „Sacharos tautų gyvenimas", 1970 m. — „Etruskai", 1971 m.— „Berberai", 1975 m. — „Ispanijos Sachara — vieno kolonijinio mito pabaiga?".

Toks, žinoma, dar nepilnas, A. Gaudijo publikacijų sąrašas [1].

Būdamas gyvo, pastabaus proto ir atidus dabartiniams pasaulio įvykiams, A. Gaudijas pažvelgė į šioje knygoje aprašomą Šiaurės Afrikos istoriją kitaip, negu būtų padaręs profesionalas istorikas arabistas ar klasikinės arabų literatūros žinovas.

Praktinė pažintis su dabartiniu arabų šalių nacionalinio išsivadavimo judėjimu, dalyvavimas visuomeniniame gyvenime, asmeniški kontaktai su mūsų laikų politiniais veikėjais turėjo įtakos autoriaus pažiūroms į Sacharos ir jos tautų istoriją.

Į pasakojimą apie paleolito įrankius, neolito uolų piešinius, dabartinių Sacharos klajoklių patriarchalinę buitį įterpta skirsnių, rodančių mūsų laikais Afrikoje vykstančius pakitimus. Vaizduodamas tuaregų buitį, senovinius jų papročius ir apdarą, tamsius apdangalus lisamus, kuriais vyrai muturiuoja veidą, ginklus (o tuaregai niekad nesiskiria nei su savo kardais takubomis, nei su ietimis, nei su durklais, nešiojamais ant kairiosios rankos), autorius čia pat rašo apie naftos versloves tuaregų žemėse ir apie iš pagrindų pakitusią gyvenseną.

Šiuolaikinei Afrikai būdingas senovinių papročių ir naujos technikos derinys stebina kiekvieną akylą stebėtoją.

Atsimenu atsitikimą, kai Bureme lipome į mažą lėktuvą, į kurį vargiai tilpo paštas ir keletas keleivių. Su mumis skridęs tuaregas reikalavo, kad lakūnas imtų į lėktuvą ir jo ietį. Keleivių ir bagažo „salonas" buvo toks mažas, kad ilga ietis netilpo. Lakūnas turėjo atidaryti savo kabinos duris, nes tuaregas griežtai atsisakė palikti ginklą.

Tombuktaus gatvėse mačiau ilgą eilę tuaregų, pasirėmusių ietimis, apsisupusių savo plačiais drabužiais, apsimuturiavusių veidus ir stovinčių prie vaistinės „ruspirino", t. y. „rusiško aspirino", jų nuomone, geriausio vaisto nuo visokiausių ligų.

Kardai, ietys, lėktuvai ir automabiliai — įprastas dabartinės Afrikos vaizdas. Net Kairo gatvėse iki šiol tarp įvairiausių markių automobilių neskubėdami žingsniuoja kupranugariai, o asiliukai ristele traukia vežimėlius.

Tuaregai — buvę karavanų plėšikai, Nigerio slėnio žemdirbių siaubas,— dabar dirba naftos bazių sargais, pagalbiniais transporto kontorų ir sandėlių darbininkais.

Taigi skaitytojui pateikiamoje knygoje „Sacharos civilizacijos" nebus nuosekliai išdėstytos Sacharos ir joje gyvenančių tautų istorijos. Bet užtat skaitytojas sužinos apie naujausius Sacharos radinius, apie tai, kad Sachara kadaise buvo ištisai apaugusi augalija ir joje iš pradžių gyveno medžiotojų gentys, o paskui atsirado gyvulių augintojai. Nuo II tūkstantmečio prieš mūsų erą Sacharos klimatas ima kisti: darosi karštas. Yra žinoma, kad maždaug I amžiaus prieš mūsų erą viduryje Sachara įgauna

dabartinės išvaizdos bruožų. Autorius pasakoja apie mįslingą garamantų tautą, tapatina ją su dabartiniais tuaregais, manydamas juos esant garamantų palikuonimis. Visa tai aprašoma labai gyvai, su daugybe buitinių smulkmenų. Autorius yra daugelį kartų dalyvavęs kasinėjimuose, pats vadovavęs vienai Sacharos ekspedicijai, ieškojusiai uolų piešinių. Kadangi buvo pažįstamas su Italijos ir Prancūzijos archeologais, tai galėjo išnagrinėti naujausius jų darbus.

Tačiau knygoje yra nemaža ir ginčytinų teiginių, kurie netiktų grynam mokslo veikalui. Pavyzdžiui, per drąsus garamantų tapatinimas su tuaregais tebėra neįrodytas. Autorius nepasako, kad kiti tyrinėtojai garamantus siejo su dabartinės Libijos pietų tautomis — tibais ir tedais (nors tai irgi abejotina).

Kiek skubotas išvadas autorius daro ir aprašydamas Pietų Maroko judėjų vaidmenį. Jis pasikliauja tradicine nuomone, kad judėjų bendruomenės čia atsiradusios po to, kai 70 mūsų eros metais Titas sugriovė Jeruzalę. Tačiau negalima tapatinti I mūsų eros amžiuje iš Palestinos išsikėlusių judėjų genčių paplitimo istorijos su istorija tų judėjų bendruomenių, kurios buvo išvarytos iš Ispanijos per rekonkistą. Be to, visai galimas daiktas, kad judėjų tikybos etninių grupių kilmė neturi nieko bendra su Palestinos judėjais. Pavyzdžiui, Etiopijos kalnuose gyvenanti falašų tauta, ilgai laikyta viena žydų tautos atšakų, iš tikrųjų paaiškėjo esanti judaizmą priėmusi vietos gyventojų grupė. Apskritai Vakarų Afrikos judėjų vaidmuo ir reikšmė dažnai perdedama. Pavyzdžiui, Vakarų Sudano šalių tyrinėtojo prancūzų istoriko E. Delafoso darbai, kuriuose itin didelė reikšmė Vakarų Afrikos istorijai teikiama išeiviams iš Sirijos ir Palestinos, buvo rimtai kritikuojami. Šiaip šis klausimas nepaprastai įdomus, ir jį reikia toliau atsidėjus tirti.

Atilijo Gaudijo knygoje žurnalistas nusveria mokslininką. Dažnai, pernelyg laisvai pasakodamas, jis padaro paviršutiniškų išvadų. Pavyzdžiui, santykius tarp berberų ir arabų jis suvokia kaip subtilių ir mokytų ateivių, t. y. arabų, susidūrimą su atsilikusiais gyvulių augintojais berberais. Tai labai ginčytinas teiginys. Nepasakytum, kad arabų gentys beni sulaimai ir chilaliai būtų buvę subtilūs ir mokyti. Jie viesulu perlėkė per didelės kultūros Egipto sritis griaudami ir naikindami. Musulmonų kultūros subtilumas atsirado ne iš vienų arabų, bet ir iš jų nugalėtų didelės kultūros šalių — Egipto, Irano, Mesopotamijos ir Sirijos — gyventojų kultūrinės veiklos.

Iš esmės klaidingas ir autoriaus charidžizmo reikšmės vertinimas. A. Gaudijas rašo: „Tarp Sacharos arabų ir berberų dažnai kildavo rimtų religinių vaidų, ir toji nesantaika, ne kartą skaldžiusi musulmonų pasaulį, padėjo atsirasti eretikų bei atskalūnų sektoms, kurių svarbiausia charidžizmas" (p. 101).

Per Vokietijos valstiečių karus, per albigiečių sukilimus ir daugelį kitų nacionalinių judėjimų religinis apvalkalas dažnai uždengdavo esmę: engiamų gyventojų kovą su bažnyčia ir feodalais. Taip ir charidžizmas Šiaurės Afrikoje ir kitos panašios į jį sektos buvo berberų kova su už-

kariautojais. Autorius išleido iš akių socialinę religinių judėjimų esmę, teįžvelgė čia tik religinius vaidus.

Paviršutiniškai aiškinama ir genčių struktūra. Jos, pasak A. Gaudijo, esančios tokio pat pobūdžio, kaip ir patriarchalinės šeimos, o tai, žinoma, netiesa.

Čia nebūtina minėti kitas klaideles, autoriaus padarytas šioje įdomiai ir gyvai parašytoje knygoje. Reikia tik pasidžiaugti, kad ją galės perskaityti daugybė tarybinių skaitytojų. Svarbiausią savo darbo tikslą — parodyti daugiaamžę Sacharos tautų istoriją mūsų laikais Afrikoje vykstančių kitimų aspektu — autorius A. Gaudijas pasiekė.

D. OLDEROGĖ

Į šiaurę ir į pietus nuo Sacharos esančių šalių ekonominių ir prekybinių santykių vystymas yra vienas svarbiausių nepriklausomųjų valstybių tikslų. Didžioji dykuma, taip ilgai jas skyrusi, dabar jungia vieną su kita.

Dabartinė Sachara — tai ne tik nafta ar geležies rūda, tai pirmučiausia žmonės, dirbantys ir gyvenantys sekinančiame klimate, labai sunkiomis sąlygomis. Tarp jų ir kilnieji tuaregai, ir išdidieji maurai, ir narsieji regeibatai, ir svetingieji šambai, ir Sufo darbo žmonės. Visi jie — laisvi žmonės, pripažįstantys tik vieną sieną — dangų. Tokių žodžių, kaip „nepriklausomybė" ir „nacija", reikšmė jiems dar ne visai suprantama. Jiems nepadarė įtakos netikėtas naftos atradimas, bet ir jie nori gyventi geriau. Jaunų valstybių vyriausybėms yra iškilęs uždavinys — įveikti ekonominį uždarumą, badą, vandens stoką.

L. Kebotas-Brigsas darbe „Dabartinės Sacharos dykumos rasės" socialinę ir ekonominę tuaregų padėtį lygina su griūvančiu pastatu, jo žodžiai tarsi šaukia pagalbos.

„Tuaregų eknomika,— rašo jis,— buvo paremta penkiais šulais: vidurinis — klajoklinė gyvulininkystė, o keturi kampiniai — pajamos iš žemdirbystės, prekybos, grobimo, mokesčiai už globą ir leidimą keliauti per jų žemę. Du paskutiniai buvo nuversti po europiečių nukariavimo, o trečiasis — prekyba — pasviro; taigi stogas įkrito trijose vietose.

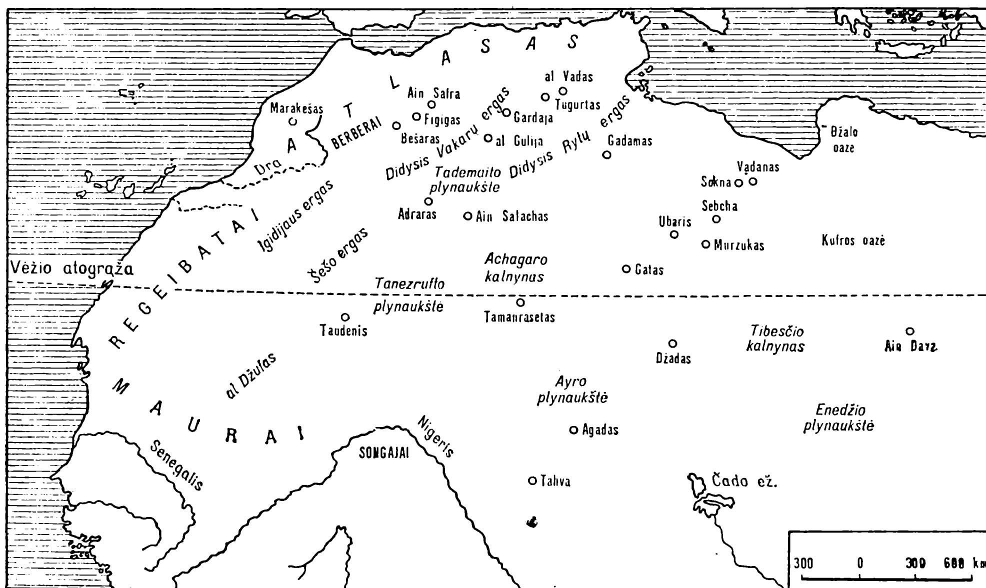
Visas pastatas sugriuvęs, o tai rodo, kad tūkstančių metų kultūrai gresia pražūtis, kad kartu su ta tauta, kuri jaučiasi pasmerkta, išnyks ir jos tradicinė gyvensena".

Tokių visai žmonijai priklausančio turto nuostolių ir reikia išvengti.

1964 m. pavasarį Suvienytųjų Nacijų Organizacijos Afrikos ekonominė komisija sušaukė Alžyre sesiją, kurioje dalyvavo vienuolikos Sacharos valstybių atstovai (Alžyro, Aukštutinės Voltos, Čado, Egipto Arabų Respublikos, Kamerūno, Malio, Maroko, Mauritanijos, Nigerijos, Nigerio, Tuniso). Pirmą kartą buvo svarstomas visapusiškas Sacharos ekonomikos vystymas.

Po šešių mėnesių buvo įsteigtas Koordinacinis transsacharinių ryšių vystymo komitetas, į kurį įėjo Alžyro, Nigerio ir Tuniso atstovai.

1965 m. gruodžio 15 Komitetas oficialiai paskelbė, kad yra parengęs projektą nutiesti kelią, jungiantį Šiaurės Afriką su Nigeriu. Jis eis per

dykumą ir keliose vietose turės atšakas, vedančias į Šiaurės vakarų Afrikos pakraščius.

Tą pranešimą visi sutiko su pritarimu — ir vyriausybiniai sluoksniai, ir ekspertai tų šalių, kurioms Sacharos kelių tinklo tiesimas nuo Viduržemio jūros iki Centrinės Afrikos žada viliojančias politines ir ekonomines perspektyvas.

Pažymėtina, kad praeityje tos šalys klestėjo tik dėl to, kad karavanų keliais, jungiančiais priešingus Sacharos kraštus, buvo gabenami kroviniai, vyko prekyba. Taigi projektas atitinka Sacharos teritoriją užimančių šalių nacionalinį prestižą ir teikia vilties atgauti buvusią didybę. Joms projektas — tai sėkmingų prekybos ryšių atgaivinimas naujosios Afrikos interesais.

Projektas, ilgai buvęs tik daugelio tomų medžiagos rinkinys, pavadintas „Viduržemio jūra — Nigeris", pagaliau turėjo būti pradėtas vykdyti, pabaigus paskutinius SNO Ekonominės komisijos ir Koordinacinio komiteto darbus.

Alžyre susirinkę Afrikos valstybių atstovai nagrinėjo galimybes nutiesti kelią, kuris jungtų Šiaurės Afriką su Vakarų ir Centrine Afrika. Be to, sėkmingos buvo Libijos ir Čado derybos, per kurias tartasi pabaigti tiesti per Sacharą liniją Tripolis—Fort Lamis (dabar Ndžamena.— *Red. past.*).

Sureguliavus santykius Vakarų Sacharoje tarp Alžyro, Maroko, Mauritanijos ir Ispanijos, buvo ketinama atnaujinti karavanų kelią Sen Lujis—Agadyras, nutiesti Tindufo—Kolon Bešaro šaką, kuri sujungtų Port Etjeno (dabar Nuadibus.— *Red. past.*) — Port Gūro (dabar Idžilis.— *Red. past.*) geležinkelio pradžią su Kenadzos (dabar Abadla.— *Red. past.)* —

Orano linijos pradžia, padaryti kelią geležies rūdai vežti iš Gara Džebileto į Atlanto pakrantę.

Atlikus visus tuos darbus, tiesiog persimainys ištisų tautų ekonomika ir socialinė struktūra.

Nuostabi transsacharinių ryšių istorija, kaip ir nuotykingas gyvenimas karavanų keliuose, kertančiuose smėlio marias ir jungiančiuose Šiaurės Afriką su Juodąja Afrika, iš tikrųjų prasidėjo prieš tris tūkstančius metų, kai čia atriedėjo garamantų vežimai.

Tie dviračiai ar keturračiai vežimai, traukiami puikiausių arklių, kurie lėkdavo šuoliais net „žemės nesiekdami", iš esmės buvo pirmoji Sacharos gyventojų išrasta transporto priemonė nusigauti iš Goa į Tripolį — per Tasilį, Achagarą ir Adrar Iforą. Tuo keliu ir dabar dar galima keliauti. Tačiau nevertėtų taip skubriai versti Sacharos praeities puslapių, nes ji yra regėjusi dabartinių dykumos gyventojų protėvius. Praeitis padeda paaiškinti, kaip plėtojosi prekybiniai santykiai tarp Magribo ir Afrikos į pietus nuo Sacharos, ji ypač domina naująsias nepriklausomas Afrikos valstybes.

PIRMOJI DALIS

GARAMANTŲ VĖŽĖMIS (TRIPOLIS—NIGERIS)

I SKYRIUS

ARCHEOLOGINIAI VAKARŲ SACHAROS TURTAI

Sakydami žodį Sachara, įsivaizduojame karštą dykumą, neaprėpiamą smėlio jūrą, tarsi pajuntame nenumaldomą troškulį. O iš lėktuvo kabinos dykumoje matyti išdžiūvę slėniai, gilūs tarpekliai, kertą aukštikalnių plynaukštes, išvagoję lygumas įmantriais vingių vingiais,— žodžiu, tikras hidrografinis tinklas, kuriam tik vandens trūksta.

Dabar visa tai gerai ištirta. Iš likusių žymių galima pasakyti, koks čia buvo klimatas prieš daugelį amžių. Nedideliuose Tasilio, Achagaro ir Mauritanijos Adraro masyvų ežerėliuose rasta žuvų ir amfibijų, Tasilio ir Achagaro viršukalnėse pasitaiko Viduržemio jūros pakraščių augalų: kiparisų, alyvmedžių, pistacijų. Kadangi visa tai rodė Sacharą „žaliavus kaip Normandiją", mokslininkai, savaime suprantama, suskato ieškoti dykumoje žmogaus gyvenimo pėdsakų.

Mokslininkai ir tyrinėtojai jau seniai buvo atkreipę dėmesį į titnaginius strėlių antgalius, gludintus akmens kirvius, senovinės keramikos šukes, kurių dažniausiai būdavo randama išdžiūvusių upių slėniuose. Daugiau kaip prieš pusę amžiaus, 1909 m., atėjo žinia, kad Tasilyje rasta polichrominėmis freskomis tapytų urvų. 1933 m. leitenantas Brenanas ten rado dešimtis pirmykščių stovyklų. Pagaliau 1956 m. labai sunkiomis rūsčios nuostabiojo Tasilio gamtos sąlygomis Anri Lotas ėmėsi nuodugniai tyrinėti tas stovyklas ir aprašinėti radinius. Nuo Džaneto per Tasilio kalnus gali pereiti tik nedideli asilų ir mulų karavanai. Tik šie nešuliniai gyvuliai gali kopti į viršų ir leistis stačiais šlaitais, ilgai eiti per daugybę bazalto nuobirynų, per aštrius ir smulkius akmenis — tokias kliūtis reikia nugalėti keliaujant prie didžiulių uolų masyvo viduryje. Keliautojas turi kruopščiai sudėti karavano krovinius, nes į Tasilį reikia nusigabenti visko: maisto, stovyklos įrengimų, kuro, vaistų, o svarbiausia — vandens. Tačiau už visa atlygina jausmas, kurį patiria atkaklus keliautojas, po visų vargų staiga atsidūręs priešais didingai gražius uolų piešinius — iš amžių glūdumos žmonių atsiųstą žinią.

Tikras tyrinėtojas negali tenkintis tik estetiniu pasigėrėjimu, netgi pačiu didžiausiu; tas pasigėrėjimas jam darosi prasmingas tik aiškaus mokslinio tyrimo dėka. Tasilio piešinių tyrinėjimas mums padeda geriau suprasti žmonijos istoriją, paties žmogaus raidą. Jis, pavyzdžiui, gerokai padėjo spręsti Viduržemio jūros baseino bendrojo kultūrinio palikimo, Egipto civilizacijos ir mįslingos garamantų civilizacijos klausimus. Pieši-

niai taip pat kiek paaiškino Šiaurės Afrikoje gyvenusių tautų istoriją ir vis dar paslaptingą tokių grupių, kaip Sudano respublikos bedžai, tuaregai, fulbiai, kilmę.

Įeikime ir mes į tą milžiniškų uolų muziejų. Jo galerijos, tūkstančius metų slėpusios nuo žmogaus akių protėvių kūrinius, yra ne kas kita, kaip sename smiltainyje susidariusios ertmės. Po nelygiu smiltainio paviršiumi, po uolomis yra nepastebimi urvai. Dauguma piešinių rasta kaip tik ten, nes urvai saugojo juos nuo saulės ir smėlio audrų.

Pirmykštės stovyklos ir jų reikšmė

Ką pirmučiausia sako uolų piešiniai? Jie nepaprastai akivaizdžiai patvirtina faktą, kuris keliautojui, ką tik perėjusiam per saulės išdegintą dykumą, atrodo neįtikimas: Sachara kadaise buvo savana, gyvenama įvairiausios tropinės faunos gyvūnų. Freskos atskleidžia visą Sacharos istoriją nuo pat laikotarpio prieš neolitą. Išnagrinėjęs du tūkstančius vien tik Tasilio masyvo tapinių ir piešinių, A. Lotas nustatė tos civilizacijos raidos etapus. Pirmasis prasideda paleolito pabaigoje, šeši ar septyni tūkstančiai metų prieš mūsų erą. Tai „medžiotojų", arba „buivolo" laikotarpis. Sacharos klimatas tuo metu, matyt, buvo drėgnas. Pirmutinės buvo nupieštos schematiškos figūrėlės, kurių būdingas bruožas — apvali galva. Tos figūrėlės buvo vaizduojamos ir vėliau, jų pasitaiko kituose penkiuose sluoksniuose. Paskui atsirado spalvotų gyvūnų piešinių. Kruopščiai ištyrus figūrų detales ir ypač ornamentavimą, paaiškėjo, kad visą pirmąjį laikotarpį Sacharos gyventojai buvo be abejonės negridai — tai ir yra svarbiausia išvada.

Po tų figūrėlių atsirado gremėzdiški pereinamojo laikotarpio atvaizdai, paskutiniai iš apvaliagalvių žmonių stadijos. Pati didžioji figūra, vadinamasis „Džabareno Marso dievas" yra maždaug šešių metrų. Šitų atvaizdų piešinys yra stilizuotas. Pereinamojo laikotarpio pabaigoje jau matyti Egipto įtaka, kuri vėliau įkvėpė gyvybę daugeliui puikių kūrinių, tokių, kaip nuostabioji Auanrcheto šokėja „Baltoji Sacharos dama", ir visai serijai Džabarene ir Sefare rastų atvaizdų, pasižyminčių tipiška šukuosena ir savita spalvų gama: žydrai pilka ir balta spalva derinama su raudona ochra. Toks pirmykščių dailininkų vartotų spalvų įvairumas stebina, nes paprastai jų paletėje tebūdavo raudonos ochros ir baltų dažų. Tačiau Tasilyje paviršiuje esama skalūnų, ir dailininkai, matyt, sutrindavo juos į miltus; vartojo dar ir kaoliną. Paskui dažus sumaišydavo su jungiamosiomis medžiagomis, kurios, kaip parodė analizė, buvo daromos iš kazeino ir, aišku, akacijų lipų, nes akacijų anuo metu šiame rajone augta gana daug.

Antrasis laikotarpis priklauso neolito epochai, maždaug nuo IV tūkstantmečio prieš mūsų erą. Į slėnius atsikelia nauji gyventojai. Jie labai skiriasi nuo senųjų vietinių Sacharos gyventojų. Tie ateiviai — piemenys; jie varėsi didžiules galvijų bandas. Dabar Tasilio urvuose jau piešiami žmonės ir gyvuliai, jų vaizdavimas paskatintas jau visai kitokio įkvėpimo. Prasideda „gyvulių augintojų laikotarpis".

Apie gyvulių augintojų kilmę, matyt, galima pasakyti kiek daugiau. A. Lotas uolų piešiniuose pastebėjo labai būdingas egiptiečių valtis. Galimas daiktas, tie žmonės pirmučiausia turėjo ryšių su Egipto civilizacija, taigi buvo atėję iš Rytų. Jų tapyba visai naujo stiliaus: nebėra schematizmo ir simbolizmo, žmonės ir gyvuliai tarytum imti iš paties gyvenimo; judesiai ir formos rodo dailininkus buvus tikrai pastabius. Nuostabiai harmoniškai derinamos spalvos; galima atskirti net žalius, violetinius ir mėlynus atspalvius. Matyt, anuo metu galvijų bandoms čia buvo gana ir sultingos žolės, ir vandeningų upių, tiko ir drėgnas klimatas. Iš tikrųjų vienoje Auanrcheto freskoje matome tris hipopotamus, kuriuos medžioja pirogoje sėdintys žmonės. Medžioklės, karo ir šokių scenos eina viena po kitos; jų realistinis pavaizdavimas neturi nieko bendra su religija ar magija, jos sukurtos iš autorių polinkio vaizduoti kasdienį gyvenimą, iš meilės menui.

Apie 1200 m. pr. m. e. prasideda naujas laikotarpis, priskirtinas jau istorijai, nebe priešistorinei epochai,—„arklio laikotarpis". Ant uolų pradėta vaizduoti karius karo vežimuose ir raitus garamantus. Spėjama, kad kaip tik šiuo laikotarpiu libiai, anksčiau gyvenę tik Sacharos šiaurėje, paplito po visą jos teritoriją. Tiktai ši nukariautojų tauta turėjo karo vežimus ir, įgijusi tokį didžiulį karinį pranašumą, labai greitai įsigalėjo beveik iki Nigerio krantų. Matyt, nereikėtų abejoti, kad dabartiniai tuaregai yra labai tolimi garamantų palikuonys. Garamantų papročius yra aprašęs Herodotas [2].

Tik keli dešimtmečiai prieš mūsų erą prasideda „kupranugario laikotarpis". Gyvenimo sąlygos Sacharoje iki to laikotarpio, matyt, jau buvo pakitusios: ji tikriausiai jau virto mums dabar pažįstama dykuma.

Tasilio rajone paskutinių dviejų laikotarpių („arklio" ir „kupranugario") piešinių nedaug terasta. Trečiajam laikotarpiui galėtume priskirti tik keletą karo vežimų. Kyla mintis, kad nuostabi ryšių per visą Sacharą istorija ir pavojingų nuotykių pilnas karavanų takų, einančių per dykumą ir jungiančių du jos pakraščius — Šiaurės ir Juodąją Afriką, gyvenimas iš tikrųjų prasidėjo tik atsiradus čia garamantų karo vežimams.

Tripolitanijos pietuose — Ben Guneimacho kalnuose al Adžalio *vadėje* *, Ben Chirano, Marsito ir al Gerijos vadėse, netoli Ubario, Tanezrufto vadėje — visa dar nevirtusios dykuma Sacharos gyvūnija buvo pavaizduota ant uolų.

Kai kurie gyvuliai, pavyzdžiui, drambliai, žirafos, stručiai,. pavaizduoti natūralaus dydžio. Kitose grupėse beveik harmoningai, sakytum, tyčia pagrečiui vaizduojami čia galvijai arba romūs avinai, čia baisūs krokodilai, gazelės ir antilopės — pakaitomis su urzgiančiais liūtais, buivolais (*Bubalus antiquus*) ilgais ragais ir nunertomis galvomis, tartum pasirengę pulti,— su hipopotamais, brendančiais iš vandens. Remdamiesi šiais gyvais, natūralistiniais atvaizdais, kurie, nors tai ir labai paradoksalu, yra labai artimi mums ir mūsų suvokimui, ir randamais kaulais, mes galime lengvai įsivaizduoti tos epochos žmones, gyvulius ir net augaliją.

---

* Žvaigždute pažymėti žodžiai paaiškinti žodynėlyje, p. 135.

Kaip matėme, pirmųjų dviejų Sacharos uolų meno sluoksnių datavimas nekelia abejonių. Seniausiame vaizduojami to meto žmogaus aplinkos žolėdžiai ir mėsėdžiai, jie veisiasi tik ten, kur daug lyja ir žemė apaugusi tankia augalija. Sachara galėjo būti panaši į dabartinę Sudano savaną tik paskutiniuoju, lietinguoju, neolito laikotarpiu. Centrinėje Sacharoje buvo plačių žaliuojančių lygumų, miškingų slėnių, maitinusių žirafų, buivolų (išliko Egipte), dramblių, stručių, antilopių bandas, daugybę piemenų ir medžiotojų. Kupranugarių dar nebuvo. Užtat vadėse, kurios anuo metu buvo pilnos vandens kaip tikros upės, gyveno hipopotamai ir krokodilai (paskutinis išlikęs iš šių amfibijų nelabai seniai buvo aptiktas Achagare vandens klane). Raganosiai laikėsi tankiose palmių giraitėse prie tekančių vadžių, ten slankiojo ir liūtai.

Užėjo sausra, džiūstančios Sacharos žemė sugėrė vandenį, sustiprėjo karščiai. Matyt, dėl to šie kvartero faunos gyvūnai, dar anksčiau pasitraukę iš Europos, ir ieškojo prieglobsčio Centrinės Afrikos miškuose ir savanose. Beveik visi jie ir dabar ten tebegyvena. Jų gyvenimo sąlygos pablogėjo tik neolito laikotarpiu: stambieji žolėdžiai išnyko, kai nuskurdo augalija, ir tiktai žmonės įmanė išgyventi nedaugelyje stovyklų, įtaisytų tose vietose, kur buvo likę šiek tiek vandens. Tie paskutiniai neolito gyventojai klajokliai ir paliko mums antrojo laikotarpio, trukusio iki pat „kupranugario laikotarpio", uolų piešinius.

Vieton plėšriųjų žvėrių medžiotojų atėjo klajokliai piemenys ir kariai, o akmens įnagius pakeitė lankai ir strėlės.

Maždaug už tūkstančio kilometrų į rytus nuo Fecano, Uveinato masyve, kur susieina trijų valstybių — Libijos, Egipto ir Sudano — sienos, taip pat rasta uolose pieštų šedevrų, išsilaikiusių tūkstančius metų.

Italų gamtininkas grafas Ludovikas di Kaporiakas, vykdydamas šiame rajone Italijos karinio Geografijos instituto užduotį, labai tiksliai perpiešė kalkėje šimtus uolų piešinių, kuriuos vėliau ištyrė ir išleido pirmykštės istorijos specialistas Paolas Graciozis.

Uolų piešinių yra Karkus at Talache ir Ain Davoje, Uveinato rytų ir pietvakarių rajonuose.

Netoli Ain Davos šulinio tarp suapvalėjusių ir nugludintų granito uolų yra atsiradusių įdubų bei plyšių. Jų sienose pirmykščiai dailininkai pavaizdavo savo kasdienį gyvenimą: ginklus, drabužius, įvairiausius daiktus ir gyvūnus. Tie dailininkai paliko daugiau kaip 40 plokščių su piešiniais ir apie 30 išpieštų skliautų olose.

Džebel Uveinate irgi matome du laikotarpius. Vienam būdingi daugiausia kvartero faunos zoomorfiniai siužetai ir natūralistinis stilius, kiek panašus į Fecano stilių. Kitas yra vėlesnis ir įvairesnis, pasižymintis schematizmu. Freskas dailininkai tapė violetiniais, rožinės spalvos, šviesiai geltonais ir baltais dažais, raudonai rudu moliu, plytų raudonumo ochra, taip pat raudonu purpuru ir ochra. Spalvinta tūrio neperteikianti plokštuma vienos spalvos dėmėmis, nekaitaliojant baltos ir juodos spalvos šešėlių.

Čia vaizduojami vien naminiai gyvuliai: jaučiai ir karvės, ožkos ir antilopės. Žmonės beveik visada nupiešti savo lūšnose. Iš šių paveikslų

gana aiškiai matyti kasdieninis gyvulių augintojų protoberberų genčių gyvenimas. Palapinėse matyti namų apyvokos daiktų, pintinių ir degto molio indų. Apmestos moterų figūros; viena moteris laiko ant rankų vaiką. Galima įžiūrėti kažkokius nuo lubų nukarusius daiktus. Moterys, matyt, juosėjo tik baltą klubų raištį ar sijonėlį, bet ant savo nuogo kūno nešiojo visokiausius papuošalus: karolius ir pakabučius ant krūtinės, siuvinėtas juostas, apyrankes, papuošalus ant kelio ir čiurnos.

Vyrai, augaloti, plačiapečiai, raumeningi, būtinai apsiginklavę, be abejonės, nedėvėjo jokių drabužių. Kai kurie į tankius plaukus įsikišę vieną ar kelias baltas (stručio) plunksnas.

Egipto kultūros bruožai

Egipto princas Kemalis ad Dinas tarp Karkus at Talacho piešinių rado karo scenų. Matyti dvi eilės kovojančių karių. Vienoje — aborigenai piemenys, ginantys savo bandas nuo grobikų, atėjusių iš dykumos. Vadinasi, tie žmonės nebuvo visiški klajokliai, ir Džebel Uveinatas buvo jų beveik sėslaus gyvenimo centras, ir gana klestintis, kad masino grobikus. Matyt, piemenys buvo neolito pakopos nubai. Sprendžiant iš išvaizdos, meno, iš turimų daiktų, jie buvo primityvesni už Fecano gyventojus, taigi gyveno anksčiau už juos arba tuo pat metu.

A. Breilis, aiškinęs Uveinato kalnų uolų piešinius, vaizduojančius galvijus, pareiškė nuomonę, kad daugelio šių piešinių autoriai rodo mums Negado eneolito epochą (7500—5000 m. pr. m. e.). Iš tikrųjų, grynai etnografiškai stebėdami etninę grupę, kuriai priklauso Rytų Sacharos uolų piešinių autorystė, matome, kad čia esama elementų iš kultūrinės fazės, panašios į Fecano kultūrą prieš garamantų atėjimą ir į priešdinastinio Egipto kultūrą, tai yra iš ankstyvojo eneolito fazės pagal A. Morė chronologinę klasifikaciją.

Nubai šioje fazėje gyveno iki „kupranugario laikotarpio" ir net vėliau. Be abejonės, nubai buvo tamsiaodžiai, beveik negridai. Be kitų archeologinių atradimų šioje ryčiausioje Sacharos dalyje, mažai ištirtoje net ir mūsų laikais, sunku būtų nustatyti, kokie konkrečiai buvo senieji Nubijos gyventojai.

Dar 1933 ir 1935 m. Leo Frobenijus su ekspedicija, kuri jau savaime buvo didelis žygdarbis, perėjo per visą Rytų Egipto ir Sudano Sacharą tarp Džebel Uveinato ir Raudonosios jūros. Jis buvo Jerchando masyve, Gilf al Kebyre su Chamros ir Soros vadėmis, Anago ir Chuseino vadėse, Zolat al Hamadoje ir Chuaro vadėje pačiuose Nubijos dykumos pietuose (Enedžio platumoje). Jis visur rado uolų piešinių ir senovinių neolito būstų, aiškiai priklausiusių medžiotojams — Sacharos uolų piešinių autoriams ir gyvulių augintojams protoberberams, atsikrausčiusiems ten vėliau.

Deja, L. Frobenijaus ekspedicijos surinkta medžiaga dingo per karą, ir tik 1952 m. Frankfurto prie Maino universitetas išleido uolų piešinių ir tapinių kalkines kopijas.

Tapinių randama Jerchande (100 km į pietus nuo Džebel Uveinato) ir Soros vadėje, piešinių — Soros ir Chamros vadėse, Abu Balase, Selimoje, Burge ir Tiujūre, Anago ir Chuseino vadėse ir Zolat al Hamadoje. Iš šių paleografinių dokumentų telkinių galima ne tik spėti, kad panašių į juos istorijos paliudijimų gali būti visoje Sacharoje, bet ir atskirai tirti abi Nubijos uolų meno fazes, kurios kitose vietose yra sumišusios.

Pirmieji piešiniai akmenyje yra grubiai išgraviruoti arba iškalti plaktuku ir vaizduoja natūralaus dydžio etiopinės faunos gyvūnus ir schematizuotas antropomorfines figūras. Jie, be abejonės, sukurti senovės medžiotojų. Raguočius, naminius gyvulius ir buitines scenas veikiausiai pavaizdavo piemenys, nelengvai įsikūrę slėniuose ir prie vadžių, kitų žmonių jau užimtose vietose,— tai rodo kai kurios karo tarp dviejų grupių scenos (būstas Kargūr Talacho uolose Džebel Uveinate). Šie piešiniai yra to paties meto ir stiliaus, kaip ir Nilo slėnio piešiniai, atsiradę pirmųjų faraonų dinastijų laikais. Tiek Rytų Sacharos, tiek ir kitų rajonų tapiniai yra panašūs į rastuosius Rytų Ispanijoje. Ir iš tiesų, IV tūkstantmetį pr. m. e. Nubija buvo pasidariusi kryžkele, kurioje susitiko tautos, nulėmusios migraciją Sacharoje iš rytų į vakarus. Iš jų, matyt, yra kilę ir berberai. Tos tautos,— jos dar vadinamos kušitais ir chamitais,— matyt, apgyveno Egiptą, atsikraustė į jį per tą antplūdį, kuris iškėlė Egiptą į istorinę areną kartu su pirmosiomis faraonų dinastijomis [3].

1933 m. Paolas Graciozis, grįždamas iš Fecano ekspedicijos, apsistojo Marsito vadėje, netoli mažai žinomo Maja Dibo miestelio. Uolos papėdėje, Hamada al Chamros pakraštyje, čiurleno šviežio skaidraus vandens šaltinis, drėkinąs mažą palmių giraitę. Čia niekas negyveno.

Netoli nuo tos vietos, tarp suvirtusių klinties luitų, beveik užpustytų smėliu, P. Graciozis aptiko dvi akmenų sąvartas. Akmenyse buvo iškaltos figūros. Florencijos mokslininkas čia atrado stovyklą su tolimiausios senų senovės uolų piešiniais ir, įdomiausia, pirmąjį atvaizdą gyvulio su lyros pavidalo ragais, tarp kurių buvo skritulio formos emblema. Tas jautis su saulės disku priminė mokslininkui egiptiečių deivės Hatoros simbolinį atvaizdą.

P. Graciozis ėmė ieškoti kitų pavyzdžių, kurie patvirtintų jo prielaidą, ir jam pasisekė. Metais anksčiau jo kolegos etnografai Čiprianas ir Mordinis, pasinaudoję Brako įgulos karininkų pranešimais, rado vadę, palei kurią kairėje ir dešinėje pusėje maždaug 20 km buvo uolų su piešiniais. P. Graciozis ir abejojo, ir stebėjosi, kaip ir A. Lotas, radęs nuostabiąsias Tasilio freskas. Piešinių buvo visur: ant vienišų uolų, uolėtame Hamados pakraštyje, po natūraliais klinties ertmių skliautais — didžiausia dailės galerija, kurioje pavaizduoti beveik visi dabar jau išnykusios Sacharos faunos gyvūnai, egzistavę prieš 10 tūkstančių metų. Ir tame priešistorinio meno „muziejuje" tarp žirafų, liūtų, dramblių, raganosių, antilopių, stručių, jaučių, ožkų, šunų, arklių ir net vienkuprių kupranugarių P. Graciozis rado tai, ko karštai troško: egiptiečių dievą Amoną, pavaizduotą avino su saulės disku tarp ragų pavidalu [4].

Apie šį dievą (jo orakulas buvo Sivos oazėje dykumoje, o šventykla Tėbuose Aukštutiniame Egipte) berberologai ir egiptologai yra pa-

reiškę prieštaringų nuomonių. Pirmieji mano, kad tai libių dievas, o antrieji sieja jį su egiptiečių mitologija, su kuria jis ir patekęs į Libiją. Visdėlto yra įrodyta, kad jo kultą Kartaginoje įvedė senovės libiai, sudarę, beje, pūnų valstybės sostinės gyventojų daugumą.

Pokario metais buvo gana priežasčių nuogąstauti, kad sudėtingi ir neatidėliotini jaunos nepriklausomos Libijos ekonomikos uždaviniai ilgam sustabdys mokslinius tyrimus Sacharoje. Tačiau naujieji Libijos vadovai domėjosi kultūra, o jaunoji Italijos afrikanistų karta buvo apimta kūrybinio polėkio, todėl buvo surengtos Fabricijo Morio ekspedicijos į Fecaną, dvi lingvistinės Umberto Paradizio išvykos tirti berberų kalbos, nauji nenuilstančio Paolo Graciozio archeologiniai kasinėjimai (ir mano kukli etnologinė ekspedicija į al Adžalio vadę, tą Fecano „Kapų slėnį"), vėl prasidėjo archeologų Džakomo Kaputo, Vergaro Kafarelio ir Bertočinio kasinėjimai Leptis Magnoje ir Sabratoje.

Tačiau dabar mus labiausiai domina F. Morio ekspedicijos smulkmenos ir tyrimų rezultatai. Tadrart Akakaus kalnų masyvas, kur jis su savo kolegomis rado milžinišką uolų „muziejų", dunkso į rytus nuo Gato oazės Fecano pietvakarių šlaite. Jis yra uolinis, išvagotas daugybės vadžių. Šie į mėnulio peizažą panašūs slėniai eina pakaitomis su plačiais plokščiakalniais, dengiamais tamsios skaldos (seryrais), ir su įvairaus aukščio kalnų raukšlėmis, sudarytomis iš devono smiltainio uolų.

Kaip ir du kiti Alžyro Sacharos priešistoriniai masyvai — Achagaras ir Tasilis,— Akakaus masyvas idealiai tiko galvijams ganyti, seniesiems Sacharos gyventojams kurtis ir slėptis.

Per septynerius metodiškų mokslinių tyrimų metus Akakaus kalnuose F. Moris su kolegomis rado ir paskui reprodukavo šimtus grafitų ir tapinių. Visi tie uolų kūriniai buvo nepaprastai gražūs, o kai kurie ypač vertingi mokslui dėl savo visiško unikalumo — pavyzdžiui, didelė „valtis" su klūpančiais žmonėmis, ištiestų mumijų atvaizdai. Būste, kuriame buvo ši freska, italų mokslininkai rado ir patį svarbųjį savo radinį: sluoksnyje, kuriame buvo gausu senovės daiktų — akmenų, kaulų ir keramikos dirbinių,— jie atkasė į žvėrių kailius įvyniotą vaiko mumiją be vidurių.

Palaikai buvo gana gerai išsilaikę ir tinkami lyginamiesiems antropologiniams tyrimams. Čia pat buvo rasta ir kitų palaikų — tik kaulų. Taigi tame Tešimato vadės rajone pasirodė besąs tikras priešistorinis Sacharos nekropolis. Dažniausias laidojimo būdas jame, matyt, buvo lavonų mumifikavimas, beveik toks pat, kaip egiptiečių.

Tačiau šiandien abejonės nekeliantis datavimas rodo, kad Akakuje rasti vaiko palaikai yra kur kas ankstesnio laikotarpio negu pirmosios faraonų dinastijos. Unikalusis radinys buvo tiriamas morfologinio ir antropometrinio aprašymo, radiologiniu histologiniu, cheminės analizės metodais. Pavyko nustatyti, kad vaikas turėjo negridų bruožų ir mirė teišgyvenęs 30 mėnesių. Kūnas nebuvo atsitiktinai užsikonservavęs. Tai rodo dvi svarbiausios mumijos ypatybės:

1) vidinės pilvo ertmės sienelės įpjova; matyt, viduriams išimti — jų nėra likę jokių pėdsakų;

2) labai atlašiai išlenktas kūnas — taip jis nebūtų gulėjęs, jeigu nebūtų buvę pirma išimti viduriai. Konservuota džiovinimu.

Prie įdomių A. Loto prancūzų ekspedicijos radinių, kuriuos iš dalies ištyrė ir išanalizavo abatas A. Breilis, galima pridėti italų Akakaus radinius, pagausinusius jau žinomą medžiagą. Šių kalnų urvuose, kurie pirmykščiams žmonėms buvo būstai, tapiniai išliko kuo geriausiai. Jie labai svarbūs tiek maginių ir religinių tikėjimų, tiek ir kai kurių etninių grupių rasinių požymių tyrimui.

Tikrai žinoma, kad Sacharoje gyventojų ėmė mažėti tuo laikotarpiu, kai dėl užeinančios sausros gyvulių augintojams vis sunkiau darėsi ganyti gausias bandas. Išėję iš Sacharos vidurio kalnų, jie leidosi ieškoti ganyklų į didelių upių slėnius. Dabartiniais jų palikuonimis reikėtų laikyti piemenis fulbius, tebeturinčius kai kurių būdingų baltosios rasės bruožų, nors jie dažnai sudaro mišrias šeimas su juodaodžiais kaimynais.

Kokie buvo Sacharos ir Egipto gyventojų santykiai? Ir kada?

Jau daugelio mokslininkų pastebėtos nuostabios analogijos nebus paaiškintos tol, kol nebus įtikinamai nustatytas chronologinis Sacharos meno etapų santykis su priešdinastinio ir protodinastinio Egipto menu.

Kokie gi santykiai buvo tarp tų dviejų kultūrų. Ar tai buvo koks aiškus reiškinys, tam tikras etninis ir kultūrinis poveikis? Ar galėjo Sacharos menas, pasiekęs tokį išsivystymą dar prieš pirmąją Egipto dinastiją (apie 3200 m. pr. m. e.), padėti atsirasti meninėms formoms, kurios atrodo tokios brandžios jau protodinastiniame laikotarpyje?

Jeigu hipotezę, kad į Nilo slėnį savo dalį yra įnešusios nevietinės kultūros, patvirtina didžiuliai meniniai skirtumai tarp priešdinastinio ir protodinastinio Egipto kūrinių, tai sunku nesutikti, kad naujovės ėjo iš Sacharos, kurią gyventojai paliko traukdamiesi nuo didėjančios sausros.

Galutiniai atsakymai į šiuos klausimus būtų įtikinamesni, jeigu kultūrinio artumo tarp šių regionų atvejų būtų kuo daugiau ir kuo netikėtesnių. Kiekvienas naujas atradimas mums iškelia naujų problemų, kurias dabar tegalime išspręsti laikinai, spėtinai.

Garamantai — raiteliai, piemenys, kariai

Metodiškai rekonstruodamas senovės Fecano civilizaciją, Paolas Graciozis nuodugniau panagrinėjo kai kuriuos piešinius. Juose buvo pavaizduota, kaip, pasikinkę arklius, lekia su karo vežimais kariai, ginkluoti akstimis, lankais ir skydais. Tų karo vežimų stilius (tokio tipo Sacharoje daugiau nepasitaiko) ir ypač žirgai, kurie lekia „žemės nesiekdami", įdomiai primena Mikėnų meną. Taigi atsirado prielaida, kad senieji Libijos gyventojai garamantai kilę iš Viduržemio jūros kraštų; ta prielaida tebėra nepatvirtinta, kaip ir neįminta mįslė, iš kur Sacharoje atsirado Egėjo kultūros karo vežimai. Žinoma, kad 1700 m. pr. m. e. Nilo slėnį užėmė hiksai, kovoję važiuoti karo vežimais, bet neaišku, ar karo

vežimai netrukus paplito toliau į vakarus ir ar juos perėmė libiai. Pirmasis patikimas dokumentas, rodantis, kad Libijoje būta karo vežimų ir arklių, rašytas 1229 m. pr. m. e. Tai Merenptacho iš Karnako tekstas, kuriame sakoma, kad egiptiečiai, nugalėję mūšyje libių vadą ir jo sūnų, pagrobė 14 porų arklių.

Nėra jokių įrodymų, kad garamantų karo vežimai į Sacharą pateko per Egiptą. Veikiau spėtina, kad jie — sprendžiant iš Viduržemio jūros šalims, t. y. Mikėnų kultūrai, būdingų ypatybių — Sacharoje atsirado tada, kai jūrų tautos (achajai, sardai, etruskai), išsilaipinusios tarp Kirenaikos ir Nilo deltos, nesėkmingai mėgino jėga užgrobti Egiptą. Be to, dar yra žinoma, kad vietos libiai prisidėjo prie ateivių ir kovėsi kartu su jais. Pralaimėję ir pasitraukę iš Egipto, jie, suprantama, atsidangino į dykumą su karo vežimais ir arkliais. Taigi, matyt, reikėtų kalbėti ne apie tai, kad karo vežimai pasiskolinti iš egiptiečių, o priešingai, kad juos patys egiptiečiai pasiskolino.

Garamantai naudojo vežimus ir žemės ūkio darbams, ir žmonėms vežioti, kinkė į juos tiek arklius, tiek ir jaučius. Vėliau ėmė kinkyti tik arklius ir jodinėjo jais kaip įgudę šaunūs raiteliai. Jie leisdavosi šuoliais be balnakilpių, pasukdavo žirgą tik paprasta lazdele. Garamantų kavalerija garsėjo senovės Afrikoje. Ketvertu kinkytais karo vežimais akstimis ginkluoti garamantai po kelias dienas persekiodavo „etiopus" iki pat Tibesčio ir Ayro kalnynų. Visos libių gentys išmoko taip kariauti ir gabenti krovinius, o dabartinio Tuniso teritorijoje gyvenusių zaujės genčių net moterys važinėjo vežimais ir jodinėjo.

1938 m. P. Graciozis Masudo rajone vėl rado pavaizduotų vežimų, tiesa, gana vidutiniškų. Piešėjams nerūpėjo laikytis stačiakampės projekcijos ir perspektyvos. Vežimus jie vaizdavo horizontaliąja projekcija, tartum būtų žiūrėję į juos iš viršaus. Ratai ir arkliai piešti iš šono, važiuotojas — iš priekio. Arkliai kinkyti po keturis arba po du, o kartais ir po vieną, žiūrint koks vežimas.

Šiaip ar taip, o vežimų sandara parodyta labai schematiškai: ašis, jungianti du ratus šešiais stipinais, ir dugnas, nuo kurio eina du grąžulai. Jų galuose — ant arklio kaklo dedamas jungas, panašus į faraonų Egipto karo vežimų jungus. Šį padargą valdo vienas žmogus, visada stačias. Kituose piešiniuose karo vežimų ratai teturi keturis stipinus, o grąžulai sujungti skersiniu — vieninteliu viso kinkinio jungu, tačiau ant dugno stovi dviese: vežėjas ir ginkluotas karys.

Greta šių garamantų uolų piešinių buvo rasta gana nemaža įrašų senoviniu libių raštu ir dabartiniu *tifinago* raštu. Berberologas Frančeskas Beginas taip pat keletą kartų buvo Fecane ir nukopijavo ten šimtus įrašų. Nors šis įdomus geometrinis raidynas jau yra suprastas, daugybei dabartinių kalbininkų ir dešifruotojų dar nepavyko iššifruoti įrašų kalbos. Tai labai keista, nes senovinė libių kalba iki šiol tebėra gyva: ja dar ir šiandien rašo tuaregai, nors ir labai iškreipta, palyginus su pradine forma. Kaip tik ši iki mūsų laikų išlikusi rašto forma ir vadinama tifinagu.

Nors daugybė įrašų buvo dviem kalbomis (libių ir pūnų), kurios dabar tiriamos Prancūzijoje, nė vienas lyginamasis nagrinėjimas dar nebuvo sėkmingas. F. Beginas, radęs 200 tekstų, tikėjosi senovinę libių kalbą

išversti remdamasis berberų kalba, bet prancūzų berberologas Andrė Basė įtikinamai paneigė jo argumentus. Ką patraukė ši kalbos mįslė, tie toliau ieško tiesos apgraibomis. Kai kas, tiesa, sutiko su įžymaus anglų dešifruotojo A. Evanso nuomone, kad senovinė libių kalba kilusi iš senovės kretiečių kalbos.

1933 ir 1934 m. Italijos geografų draugijos ekspedicija, vadovaujama archeologo Biadžijo Pačės ir jo padėjėjų antropologo Serdžijo Serdžio iš Romos universiteto bei archeologo, muziejų inspektoriaus, Džakomo Kaputo, pradėjo kasinėjimus al Adžalio vadėje. Tie kasinėjimai vėliau pasidarė labai reikšmingi. Spėjama, kad šita vadė, ilga vagą kertanti Fecano vidurinę dalį nuo Ramlos kopų šiaurėje iki Hamados pietuose, buvo pačiame garamantų šalies centre.

160 km ruože italų ekspedicija rado visoje Afrikoje didžiausią nekropolį — apie 4500 kapų. Kasinėtojai buvo įsikūrę Džermos mieste, tebeturinčiame išnykusios garamantų karalystės senosios sostinės Garamos vardą.

Tie kapai visais atžvilgiais panašūs į T. Mono tyrinėtus pilkapius netoli Gato ir Alžyro Centrinėje Sacharoje. Fecano archeologinės ekspedicijos rezultatai tiesiog nepaprasti. Pamažu ryškėjo visa garamantų civilizacija: laidojimo apeigos, amatai, pastatai, ginklai, klestinti prekyba. S. Serdžis rado ir ištyrė Sacharos senovės gyventojų palaikus. Taip iki šiol paslaptinga tauta įgavo etninio individualumo, buvo nustatyta garamantų vieta tarp senovės Viduržemio jūros šalių gyventojų.

Fecano palaidojimai yra kelių rūšių: duobės, dėžės, kameros su plokščiu stogu ar kupolu. Ant visų jų supilti įvairios formos pilkapiai, kartais pakopomis kylantys į viršų.

Iš kapų tyrinėjimų paaiškėjo, kad garamantai mirusiuosius laidojo suriestus. Rytinėje kapo pusėje jie pastatydavo obelisko ar ragų formos stelas, o priešais jas — stalus (*mensae*) su nedidelėmis įdubomis ritualinėms maisto aukoms. Pažymėtinas neįprastas kameros pavidalo kapas. Aplinkui kamerą eina siena, o priešais ją — *atriumas* *. Visa tai sudaro kapo šventovę po atviru dangumi, ir ta šventovė, matyt, labai garbinta.

Tarp senovės libių mirusiųjų kulto ir neolito laikotarpio Egipto laidojimo papročių taip pat buvo daug bendra. Iš Herodoto žinome, kad nazamonai mirštantįjį sodindavo, sėdomis ir palaidodavo. Laidota ir moliniuose ąsočiuose; šiuo atveju kaukolę atskirdavo nuo kūno, o kaulus išmėtydavo.

Prisiekdami nazamonai dėdavo ranką ant savo giminių kapo ir minėdavo „pačius garbinguosius žmones". Jie ten miegodavo ir melsdavosi protėviams. O Audžilos oazės gyventojai guldavo miegoti ant kapo, kai norėdavo išgirsti per sapną pranašystę.

Įdomu, kad tokių pat papročių turi ir dabartiniai tuaregai. Šventiškai apsirengusios jų moterys eina į senovinius „milžinų kapus", meldžiasi Idebnio dvasioms, o paskui atsigula pamiegoti, kad „per sapną sužinotų savo artimųjų likimą". Achagaro gyventojai tai daro naktį, o Adžero gyventojai — dieną. Atsilikęs kelyje tuaregas apsinakvoja prie vieno tokių kapų ir „susapnuoja", kur yra jo bendrai. Kiti meldžiasi ir miega

25—45 m skersmens rate, sudėliotame iš ovalių akmenų ir apsuptame nedidelių akmeninių pilkapių.

Kai kurios garamantų karalystės negridų gentys, gyvenusios urvuose, seniams teduodavo gyventi iki 60 metų. Sukakęs tokio amžiaus žmogus turėdavo pasismaugti jaučio uodega. Jeigu jam pritrūkdavo drąsos, tai, linksmai šūkaudami ir juokdamiesi, jį pasmaugdavo gentainiai. Priminsime, kad senovės sardai irgi mesdavo į gilias duobes 70 metų sulaukusius savo senius.

Kilmingi garamantai apsidžiaugdavo dėl giminės ar draugo mirties, per jo laidotuves būdavo keliama didelė ritualinė puota. Kai kuriuose al Adžalio vadės garamantų kapuose buvo atkasta daugybė gyvulių kaulų, tikriausiai likusių čia po laidotuvių puotos.

Kapuose randama ir namų apyvokos daiktų: skaidraus stiklo indų raižytais ar pieštais ornamentais; lygaus arba iškilo stiklo indų; degto molio indų, panašių į Areco keramiką. Ant vyno ir aliejaus amforų, ant jų šukių matyti pūnų ir libių ženklai.

Vadane, ad Džofros oazėje, kalvos viršuje 1929 m. spalio mėnesį buvo rastas smulkių aukso dirbinių lobis, sveriantis tris kilogramus. Tarp rastų daiktų 101 žiedas, 9 sagtys, 1 įvija, 4 apyrankės ir 10 stabukų, pavienių ir porinių. Kai kurie jų — tai raguotas, barzdotas dievukas. Jis panašus į atvaizdus, kurių apie 1000 m. pr. m. e. atsirado ant dirbinių, paplitusių Viduržemio jūros pakraščių šalyse. Kadangi lobio aukso lydymo technika gana primityvi, matyt, būtų galima tvirtinti, kad tuos daiktus garamantai įsigijo Libijos pakrantės finikiečių faktorijose.

Daiktai, rasti garamantų kapuose, padėjo atkurti šių žmonių gyvenimo atmosferą.

Garamantai garsėjo kaip grobikai. Tacitas pasakoja, kad nuo jų karingumo kentėdavo ne vien juodaodžiai. Gerai žinodami kelią prie Sirto įlankų, jie puldinėdavo, kaip skėriai užgriūdavo turtingus finikiečių ir romėnų pajūrio miestus, plėšdavo ir siaubdavo juos.

Garamantai turėjo seną paprotį suteikti prieglobstį kiekvienam bėgliui, neklausdami, iš kur jis ir kodėl slepiasi. Tad nenuostabu, kad garamantų karalystėje apsibūdavo ir kartaginiečių ar berberų kariuomenės dezertyrai, ir banditai, ir pabėgę nusikaltėliai. Paskui jie kartu su garamantais eidavo į grobiamuosius žygius. Visus karavanų kelius, einančius per Centrinę Sacharą ir jungiančius Viduržemio jūros krantus su Sudanu, kontroliavo šių smarkių karių vežimai ir kavalerija. Garamantams pavyko monopolizuoti gerą dalį prekybos egzotinėmis prekėmis, kurias daugiausia vartodavo Kartagina ir Roma. Karavanams, kurie mokėdavo kelio rinkliavą, garamantai duodavo vadovus ir apsaugą.

Svarbiausias garamantų verslas buvo galvijų ir avių auginimas. Jie gyveno kaip pusiau klajokliai piemenys, tenkinosi nedidelėmis odų palapinėmis ir kilnojamomis lūšnomis. Iš tokių pat lūšnų būdavo ir jų karo stovyklos. Kadangi tuos būstus būdavo lengva išardyti ir gabenti nešuliniais gyvuliais, garamantų žygiai būdavo žaibiški, o veiksmai netikėti. Kad dar mažiau gaištų, jie dažnai į vežimą įkeldavo visą neišardytą

lūšną. Tiktai mirusieji gaudavo nuolatinį ir erdvų būstą. Štai kodėl garamantai paliko monumentalius nekropolius, bet jokių mūrinių miestų gyvenviečių, neskaitant žemų Garamos pastatų.

Vienintelis vietinis amatas buvo puodininkystė. Moterys darė raudonus ir juodus indus, puošė juos linijų ornamentais. Tie indai forma ir ornamentais labai panašūs į rytinėse Viduržemio jūros šalyse žalvario amžiuje (III tūkstantmetis pr. m. e.) gamintus indus, kurių daugiausia rasta per kasinėjimus Kretoje, Maltoje, Sicilijoje, Sardinijoje to laikotarpio gyvenamuosiuose būstuose bei šventyklose.

Garamantų papročiai buvo itin laisvi. Moterys girdavosi meilužių daugumu. Kai vaikas sulaukdavo tam tikro amžiaus, susirinkdavo vyrai ir paskelbdavo tėvu tą, į kurį vaikas būdavo panašiausias. Vis dėlto moterys būdavo gana gerbiamos, ir tą matriarchato formą paveldėjo tuaregai.

Garamantės dėvėjo raudoną ožkenos apsiaustą, apvedžiotą spurgais. Jį persimesdavo per dešinįjį petį ant nugaros ir susegdavo metaline sege ant kairiojo peties, kad nenukristų. Tas primityvus drabužis būdavo berte nubertas daugybe dramblio kaulo, aukso ir sidabro papuošalų. Nuogas rankas ir kaklą moterys puošdavo dramblio kaulo, sidabro ar vario apyrankėmis ir antkakliais, kriauklių ir spalvotų akmenėlių pakabučiais, vėžlių šarvų plokštelėmis, karoliais, suvertais iš stručių kiaušinių lukštų ir stikliukų, atgabentų nuo pakrantės iš finikiečių faktorijų ir Kartaginos. Į plaukus įsismeigdavo dvi tris baltas arba juodas stručio plunksnas.

Vyrai dėvėjo tik trumpą tuniką iš ožkų ir antilopių vilnos ar kailių. Plaukus irgi puošdavosi stručių plunksnomis, o lyties organus apsisaugodavo odinėmis makštimis.

II SKYRIUS

SACHARA ĮŽENGIA Į ISTORIJĄ

Pirmą kartą Sacharos tautas paminėjo Herodotas (V a. pr. m. e.) ir Diodoras Sicilietis (I m. e. a.).

Laiškus, kuriuos senovės Sacharos gyventojai savo rankomis įrašė uolose, pakeitė graikų ir romėnų geografų bei istorikų pasakojimai apie būdą ir papročius klajoklių libių ir berberų, ganančių galvijus visoje Sacharoje — nuo Nilo iki Atlanto vandenyno.

Apie 1000 m. pr. m. e. Sachara pamažu įgauna dabartinių bruožų; kas amžius dykuma plinta vis toliau. Gal graikai, kartaginiečiai, romėnai ir mėgino ištirti šias sritis, tačiau nedaug tesužinojo; be to, ne visa, ką sako senovės tyrinėtojai, atrodo įtikima. Herodotas paliko gana tikslių duomenų apie libius. Jis nurodė kelią iš garamantų šalies į atlantų šalį, papasakojo apie būstus, sudėtus iš druskos plytų (taip statyti galima tik ten, kur itin retai lyja); aprašė tų būstų formą, kuri labai ilgai išliko nepakitusi. Smulkiai papasakojęs apie klajoklius, Viduržemio jūros pakrančių gyventojus, Herodotas ėmėsi aprašinėti „Laukinių žvėrių Libiją",

žmones, gyvenančius kopose. Čia ir baigiasi jo žinojimas: „Anapus, — rašo jis, — aš nieko daugiau nebežinau, bet pasakojama, kad ta žemė gyvenama milžinų, pigmėjų ir pabaisų. Niekas negali ten pabūti, ten baisiai karšta".

Kartagina nutiesia pirmąją trasą per Sacharą

Kartagina buvo pirmoji Viduržemio jūros valstybė, supratusi, kad Sachara tai ne šiaip saulės kepinama šalis, o jos gyventojai toli gražu ne laukiniai. Nesistengdama nei engti, nei pavergti, Kartagina sugebėjo juos padaryti savo sąjungininkais, sugundžiusi pelningos reguliarios transsacharinės prekybos galimybėmis.

Būta ir klaidingos nuomonės, kad pūnų pirkliai patys keliaudavę per Sacharą, lankęsi Juodojoje Afrikoje. Tačiau to daryti jiems nė nereikėjo, nebekalbant, kad tais laikais civilizuotiems Viduržemio jūros šalių gyventojams Sachara buvo nepažįstama, nieko gera nežadanti, šiaip ar taip, kelionė per ją galėjo trukti daug mėnesių ir būti gana pavojinga. Egzotines prekes iš Juodosios Afrikos šalių į žemyno šiaurę gabeno ilgi libių karavanai, reguliariai žygiuodavę 3000 km per dykumą. Suprantama, kad kelius kontroliavo garamantai, kuriems vilkstinės kiekvieną kartą mokėdavo didelį mokestį. Įdomu, kad rinkliavos teisę garamantai turėjo iki pat XX a.

Iš Juodosios Afrikos į Kartaginą daugiausia buvo gabenamos tokios prekės: Sudano ir Nigerio dramblio kaulas, auksingasis smėlis, karbunkulai ir smaragdai, stručių plunksnos ir kiaušiniai, taip pat juodaodžiai vergai. Vergų per karo žygius pagrobdavo klajokliai libiai ir berberai, o paskui veždavo į šiaurės turgus.

Svarbiausias prasidedančios transsacharinės prekybos centras Afrikos žemyne buvo ne pats Kartaginos miestas, o dabartinė Libijos oazė Gadamas, esantis už 600 km į pietus nuo Tripolio ir nuo Leptis Magnos. Iš čia pietų prekes būdavo nebesunku pergabenti į visus libių ir finikiečių pakrantės miestus ir į įvairius krovinių uostus pūnų teritorijoje.

Judriausias pradinis karavanų kelio per Sacharą punktas prie Viduržemio jūros tuo metu buvo Leptis, įsikūręs kur kas arčiau Fecano negu Kartagina. Toliau gabenti skirtos prekės buvo pristatomos tiesiai į didžiules Lepčio prieplaukas, kraunamos į laivus, plaukiančius į Europą ir Artimuosius Rytus.

Gadame buvo didžiųjų Kartaginos pirklių atstovai, kurie priimdavo ir apmokėdavo afrikiečių prekes. Dalį jų mainydavo į druską, Iberijos varį, Šiaurės Afrikos puodžių dirbinius, finikiečių stiklo indus, etruskų vazas, margintus audinius, puošnius drabužius ir ginklus.

Priešingai, už krovinius, atgabentus iš dabartinio Malio, buvo mokama pinigais, todėl Mauritanijoje ir kitose Gvinėjos srityse randama pūnų monetų.

Sudano auksas buvo kasamas kalnuotoje srityje, kuri skiria Bažanės ir Nigerio slėnius, šiaurėje siekia Tinkio upės baseiną ir eina palei pas-

kutines Futa Džalono vulkaninio masyvo šakas ir mandingų šalies plokščiakalnio skalūnines kalvas. Futa Džalono kalnyno šakos, iškilusios prie Tinkio vagos, yra didžiuliai akmenuoti plokščiakalniai, staigiai pasibaigiantys stačiomis pirmykščių vulkaninių uolienų uolomis. Šių vietų senovės gyventojai čia buvo radę gausingų aukso gyslų. Jų iškasami grynuoliai ir auksingasis smėlis garamantų vežimų pravažinėtu keliu patekdavo į Kartaginą ir čia papildydavo valstybės iždą.

Tų kasyklų vietose buvo rasta daug neolito dirbtuvių ir įrankių rūdai kasti, taip pat įtvirtintų kaimų griuvėsių. Kaimai stovėjo sunkiai prieinamose aukštumose — ten prieš 3000 metų gyveno Sudano rūdkasiai ir metalurgai.

Leitenantas Deplanis, 1906 m. ištyrinėjęs Futa Džalono rajoną, rado herbinį skydą — savotišką ritualinį gyvulius aukojusio žynio ženklą. Toji emblema, išpjaustinėta ant vieno sediankių vadų durų staktos, vaizdavo pūnų dievą. O Tamboje, senoviniame Sudano mieste ant Bažanės upės kranto, jam pasisekė iš vienos senos šeimos gauti ir nusikopijuoti keturis tekstus, rašytus naujuoju pūnų raštu ir pagarbiai saugomus kaip šventus protėvių talismanus.

Civilinis valdininkas P. Gebhardas toliau varė Deplanio pradėtus kasinėjimus Timbio plokščiakalnyje ir tarp kruopščiai apdailintų neolito įrankių rado keramikos šukę su molyje įspaustomis pūnų raidėmis; matyt, tai buvo oficialus Kartaginos prekybos namų, gabenusių keramiką į Juodąją Afriką, žymeklis.

Libijos pakrantėje, kur baigdavosi transsachariniai karavanų keliai, Kartaginos faktorijų buvo nedaug, tačiau visos klestėjo.

Karake pūnų pirkliai mainydavo Tuniso vyną į vaistinį augalą silfiją, kuri augo Libijos Sacharoje ir turėjo didelę paklausą metropolijoje.

Tačiau labiausiai klestinti ir veikli pūnų kolonija buvo Leptis, pradinis svarbiausios trasos per Sacharą (garamantų trasos) punktas, Romos viešpatavimo laikais vadintas Leptis Magna. „Viduržemio jūros karalienės" laivai reguliariai leisdavo inkarus jos uoste. Jame vienu metu galėdavo prisišvartuoti 60 laivų. Stiprus švyturys rodė kelią locmanams, o kilus pavojui, įėjimas į uostą būdavo pertveriamas sunkia grandine.

Šis libių uostas, kuriame išeiviai iš Finikijos apsigyveno anksčiau, negu buvo įkurta Kartagina, iš prekybos faktorijos greitai virto dideliu Afrikos ir Viduržemio jūros baseino miestu, administraciniu ir ekonominiu centru, kuris Kartaginai pasidarė toks pat svarbus, kaip graikams Kirėnė. Palyginus su Didžiuoju Lepčiu, Oėja ir Sabrata atrodė kaip nedidelės pajūrio gyvenvietės. Plūktinės molio lūšnos ir nameliai iš palmių šakų, pastatyti siciliečių ir libių žvejų dabartinio Tripolio vietoje, už kokio šimto kilometrų į rytus pasibaigdavo, ir prasidėdavo šventyklos bei rūmai su didingomis kolonomis, ilgos gatvės, erdvios aikštės, kuriomis vaikštinėjo marga judri minia: graikai dailiais chlamidais; finikiečių ir pūnų pirkliai ilgomis tunikomis ir smailiomis kepurėmis, apsimaustę brangiais žiedais; garbanoti libiai, atvykę iš dykumos ir savo keistais raudonai dažytais ožkenų apdarais teikiantys miniai gryno Sacharos kolorito.

Leptyje buvo galima visko nusipirkti ir viską parduoti. Jis tapo lyg kokiu porto franko, kur kontrabandinės Graikijos ir Egipto Kirenaikos prekės buvo laisvai keičiamos į „standartinius" Kartaginos amatininkų dirbinius, neturėjusius jokios konkurencijos. Helenų pirkliai labai noriai pirkdavo, be kita ko, brangius papuošalus, siuvinėtas pagalves ir kilimus, purpurą — prekes, pagamintas pūnų dirbtuvėse netoli Merinkso (Džerbos saloje). Rytų pirklius daugiausia domino juodaodžiai vergai, kuriuos garamantai, su savo vežimais pervažiavę per Sacharą, atgabendavo surištus tiesiai į uostą...

Romėnų skverbimosi į Sacharą keliai

Tarp Tripolitanijos pakrantės ir centrinių bei vakarinių Afrikos sričių karavanai su prekėmis jau apie tūkstantį metų ėjo tais pačiais keliais, ten, kur buvo daugiau vandens šaltinių.

Per karo žygius į Fezaniją (Fecaną) romėnai, tada dar nežinoję, kas yra kupranugaris, be abejonės, naudojosi tais pačiais keliais, kurie ir šiandien veda nuo pakrančių į žemyno gilumą.

Prokonsulas Kornelijus Balbas Jaunesnysis 19 m. pr. m. e. nužygiavo kelią, kuris prasideda Sabratoje, eina per Džebel Nefų, paskui pasuka į Gadamą (senovės Sidamą), o nuo ten iš šiaurės vakarų į pietryčius kerta Hamada al Chamrą, po to leidžiasi į Šatį ir per Ramlą Murzuke išeina į Džermą, prie al Adžalio vadės.

Legatas Valerijus Festas 69 m. pr. m. e. važiavo viduriniu keliu, kuris iš Tripolio arba iš Homso leidžiasi į Mizdą (antikinis Mustis), kerta Džebel Garianą, eina per Gerija al Garbiją, Tabuniją, Daedą, al Babą ir išeina prie Šačio, kur susijungia su vakariniu keliu.

Trečiasis, rytinis kelias, yra ilgiausias, bet ir patogiausias, taigi daugiausia keliaujamas, prasideda Tripolyje arba Homse, kerta Irfelos sritį, eina per Bu Ndžemą, per berberų Soknos oazę Džofroje, kur baigiasi karavanų keliai nuo Sirto įlankos, ir per Džebel Saudą taip pat išeina prie al Adžalio vadės.

Galimas daiktas, kad kaip tik šitą kelią pasirinko Domiciano valdymo laikais legatas Septimijus Flakas, kai po pergalės prieš nazamonus peržygiavo per savo sąjungininkų garamantų šalį ir įžengė į etiopų žemę.

Šias tris romėnų skverbimosi kelių trasas galima gana tiksliai nustatyti tose vietose, kur jie įkurdindavo priešakinius kovos postus, kad galėtų saugiai keliauti, būtent: Gadame, Gerija al Garbijoje, Bu Ndžeme. Gadamo oazėje, kur prasideda karavanų kelias į pietus ir prie Nigerio per Gatą, išlikę daug Romos viešpatavimo žymių, tarp jų ir Aleksandro Severo[5] laikų įrašas. Didingi antikinių *opidumų* tipo įtvirtinimų griuvėsiai rasti ir Gerija al Garbijoje, ir Bu Ndžeme. Be šių svarbių romėnų paminklų liekanų, dar galima būtų paminėti tik mauzoliejų į pietryčius nuo al Babos ir mauzoliejų bei romėnų kapus Džermoje.

Romos žygių į Sacharą tikslas buvo užsigrobti valdų Afrikoje iki pat Numidijos ir Mauritanijos. Roma įveikė garamantus ir privertė juos pa-

klusti. Tačiau tai turėjo ir svarbesnių padarinių: garamantai, kaip ir kitos Šiaurės Afrikos tautos, susipažino su Romos civilizacija.

Keletas Romos globojamų romėnų pirklių — urnos su jų palaikais rastos per kasinėjimus — nusigavo iki Garamos. Jie ten išplėtė prekybą ir įvedė tokią gyvenseną, kad ilgainiui prireikė gabentis amatininkų dirbinių iš Romos. Be to, pirklių vadovaujami vietiniai gyventojai nepaprastai įgudo statyti, nors iki tol to darbo nemokėjo. Vienas tokių statinių rastas Zinkekroje, vakarinėje Garamos kriauklės šakoje. Pastato sienos mūrytos iš plytų taisyklingomis eilėmis ant pamatų, padarytų iš tašytų akmenų, o tarpais iš didžiulių luitų. Panašių pastatų pėdsakų manoma esant ir Džermos oazėje. Speciali įtvirtinimų sistema pavertė Zinkekrą tikra tvirtove; natūralios prieigos buvo užtvertos milžiniškų gynybinių įrenginių, o šlaitai pakibę virš al Adžalio vadės.

Kai Šiaurės Afrikoje įsigalėjo vandalai, smukusios Romos imperijos įpėdiniai, garamantai vėl tapo visai nepriklausomi, nes kariai iš šiaurės nedrįso eiti tolyn į Didžiąją dykumą... Garamantai išliko nepajungti ir tada, kai Šiaurės Afriką nukariavo Bizantijos imperatoriai, dabar jau priėmę krikščionybę. Negana to, garamantai susivienijo su kitomis libių ir berberų gentimis, kad galėtų kautis su Bizantijos kariuomene. Tas karas nedaugeliui žinomas, nors ir aprašytas romėnų rašytojo Koripos poemoje „Joanidai". Apmaudu, kad niekas iš dabartinių literatų ar afrikanistų dar nesiėmė versti ir komentuoti tikros Šiaurės Afrikos istorijos „Iliados".

Tik 665 m. Ukbos ben Nafio vadovaujami arabai prasiskverbė į Centrinę Sacharą, užėmė Garamą, uždėjo duoklę (350 vergų) ir ėmė prievarta islamizuoti vietinius gyventojus. Nors arabų įsigalėjimas ir reiškė garamantų eros pabaigą, bet sukėlė naują transsacharinių ryšių suklestėjimą, ir dėl to Magribas įrašė įdomiausią puslapį į savo santykių su Juodąja Afrika istoriją.

Arabų atėjimas ir tuaregų paplitimo sfera

A. Lotas monumentaliame veikale „Achagaro tuaregai" nagrinėja kai kuriuos geografijos duomenis, paimtus iš arabų šaltinių. Jie rodo, kad, atėję į Šiaurės Afriką, arabai praturtino jos toponimiją. Jų laikais šalis pradėta vadinti Libuaniu, Lubija ir Libija, o garamantai visai nebeminimi; Garama pavirsta Džerma, jos gyventojai — tavargais, chevarais, tarakais ir pagaliau targais, ilgainiui tas žodis įgauna formą „targi", kuris daugiskaitoje tariamas „tuaregai".

Iš įvairių šaltinių ryškėja viena labai svarbi aplinkybė — tuaregų valstybės sienų pastovumas. Kaip rodo „arklio laikotarpio" uolų piešiniai, kaip teigia Ptolemėjas, o paskui kartoja arabų autoriai Ibn Chaukalis, al Bakrijus, al Idrisijus, Abu'l Feda, Ibn Chaldūnas, Leonas Afrikietis [6], „užsidangsčiusių žmonių" paplitimo sfera buvo sumažėjusi tik vieną kartą — po arabų įsiveržimo. Be to, istorikų patirta štai kas: tuaregai atsisakė žygių į Fecaną ir savo senosios sostinės Garamos; kai kurios gentys kilnojosi; būta kažkokių vidinių sukrėtimų, dėl kurių gentis pereidavo

į kitą rajoną; prie pietinių sienų, susidūrę su Malio ir Songajo valstybėmis, tuaregai yra patyrę sėkmių ir pralaimėjimų; Tombuktaus rajone atsirado naujų grobikų — marokiečių ir fulbių. Čia pabrėšime, kad į Vakarų Sacharą atėję arabai padarė didelių permainų berberų genčių godalų, mesufų, sanchadžų ir kitų gyvenime, pavyzdžiui, greitai juos islamizavo ir arabizavo, tačiau tuaregų vienovės neišardė. Nebent dar reikėtų pridurti, kad į pietus nuo Adrar Iforo apsigyvenę zenetai kuntai ir keli tos pat kilmės genčių junginiai buvo tuaregizuoti ir tebegyvena šiauriau Tahvos.

Nuo mūsų eros pradžios tuaregų teritorija, gyvenama libių garamantų ir giminingų genčių, nepakito iki XIX a., kai čia atėjo pirmieji europiečiai. Istorinis paveldimumas, regis, yra dar artimesnis, negu buvo manoma iki šiol, remiantis labai drąsiomis, bet neįrodytomis lingvistinėmis hipotezėmis, teigiančiomis, kad kai kurios gentys yra kilusios iš Azijos ar iš kur kitur. Daugėja archeologinių radinių, aiškėja tekstų prasmė, atsiranda mažai žinomų faktų. Esama ne tiktai tuaregų geografinio vientisumo, bet ir jų kultūros bendrumo, nors išorinė įtaka yra neišvengiama. Lingvistiniai A. Basė zenetų ir tuaregų tarmių geografijos tyrinėjimai tik patvirtina šias prielaidas. Sociologai ir geografai kada nors pasakys savo nuomonę dėl tokio reiškinio, o mums atrodo, kad jis, be abejonės, susijęs su šios šalies gamta ir reljefu. Faktai atrodo palyginti paprasti. Iš pradžių tuaregai buvo apgyvenę savo šalies šiaurės kalnuotąsias sritis, kurios, prasidėjus kariniams susidūrimams su egiptiečiais, graikais ir net romėnais, buvo nepaimama jų tvirtovė. Vėliau ar dėl to, kad padaugėjo gyventojų, ar dėl to, kad reikėjo naujų ganyklų, tuaregai užvaldė Adrar Iforo masyvą, o paskui Ayrą. Jie buvo Sacharos belaisviai ir negalėjo nukariauti turtingesnių šiaurės vakarų žemių, todėl, prisitaikydami prie dykumos, ėmė klajoti ir buvo klajokliai visais laikais. Dykumos stumiami tuaregai traukėsi į pietus, ieškodami geresnių ganyklų. Suprantama, kad Nigeris turėjo tapti jų ekspansijos tikslu ir jų natūralia pietine riba, nes kaip tik čia buvo auginami javai, o grūdų taip trūko klajokliams, nemokantiems dirbti žemės. Iš abiejų pusių juos gynė dykuma, todėl į pietus tuaregai slinko vien dėl savo karinio pranašumo, kurį, be kita ko, jiems teikė arkliai. Ir tuaregai iš tikrųjų pasiekdavo Nigerį. Apie XIV a., o gal ir anksčiau, pirmieji ateiviai persikėlė per upę ir įsikūrė ant jos kranto Gurmos srityje, bet vis dėlto neperžengė ribos, už kurios buvo tankiai gyvenama juodaodžių ar per drėgnas ir baltiesiems netinkamas klimatas.

III SKYRIUS

ACHAGARO TUAREGAI

Nė vienas žurnalistas ar poetas negalėtų apsakyti to susižavėjimo, kuris apima šiaurietį keliautoją, išvydusį kalnuotą, panašų į mėnulio, Achagaro peizažą. Tačiau į šią šalį vilioja pirmučiausia paslaptingieji tuaregai. Susitikdamas su jais, kaskart įsivaizduoji, kad jie ką tik atvykę iš kitos planetos ar epochos, mums visai negirdėtos neregėtos.

Didžiuliame trikampyje tarp Gadamo, Tombuktaus ir Agado miestų susitikti tuaregą ne reta. Jų karavanai gabena prekes tarp šiaurės Afrikos ir Nigerio pakrančių. Tačiau ištikimiausi savo tūkstančių metų senumo tradicijoms ir protėvių gyvensenai yra nuostabiųjų Achagaro, Tasilio ir Ayro kalnų tuaregai. Daugiau kaip milijono kvadratinių kilometrų teritorijoje, per kurią eina pustuzinis karavanų takų, gyvena 250 tūkstančių klajoklių tuaregų, vienintelių vietinių Centrinės Sacharos gyventojų. Praėjo daug laiko, tačiau svarbiausios jų gyvenamosios vietos tebėra tos pačios. Tai Ain Salachas ir Aulefas Tademaite, Ain Ekeras, Siletas, Idelis, Tamanrasetas Achagare, Polinjakas, Džanetas ir Gatas Tasilyje, Ifervanas ir Agadas Ayre, Tahva Nigerio Sachelyje.

Yra dvi didelės nesugyvenančios tuaregų grupės: rytų, kur dominuoja kel ayrų ir kel gresų gentys, ir vakarų, didesnė ir labiau ištirta, su vyraujančiomis julemedenų, kel achagarų, kel adžerų, iforų ir tengerengifų (buvusių Tombuktaus valdovų) gentimis. Kadangi klajoklių tuaregų stovyklos daugmaž panašios viena į kitą, o riba tarp rytų ir vakarų genčių nėra tiksliai nustatyta, tai atskirti juos galima tik iš palapinių spalvos: vakarų tuaregų palapinės juodos arba raudonos, o rytų — dryžuotos (baltos, geltonos, rudos).

Klajoklių tuaregų gyvenimas ir papročiai

Tuaregai daugiausia aukšti, prakaulūs, raumeningi. Tai labai išdidūs ir nekalbūs žmonės. Jeigu jiems rodoma pagarba — gana vaišingai sutinka net svetimšalius. Tik jie greit įsižeidžia ir mėgsta puikauti. Tuaregų išvaizdoje yra ryškių berberų rasės bruožų. Tai rasei jie ir priklauso. Labai griežti genčių įstatymai visuomet draudė tuaregams — laisviems kariams, priklausantiems viešpataujančiai kastai — vesti juodaodę moterį. Jų tradicijos ir kalba išliko nepakitusios; jos uoliai saugomos ir perduodamos iš kartos į kartą.

Nors tuaregai jau ir pripratę nešioti europietiškus marškinius su ilgomis rankovėmis, tačiau daug mieliau tebesisupa plonu vilnoniu *chaiku* * ar dokaliu — plačia tamsiai mėlyna tunika, kuria apsisiaučia viršum plačių kelnių, surištų ties kulkšnimis. Tuaregai nesitatuiruoja, nesidažo kūno kaip jų tarnai ir juodaodžiai vergai. Tiktai moterys, kurios irgi apsisupusios ilgomis medvilninėmis tamsiai violetinio audeklo palomis ir lengvais apdangalais, arabių papročiu tebesidažo chna. Tuaregai — vyrai ir moterys — trokšte trokšta brangenybių ir šiaip papuošalų. Kariai rišasi juos prie vienintelės plaukų sruogos, kuri lieka ant galvos po privalomo kirpimosi. Auskarai, apyrankės, pakabučiai, amuletai iš rago ir sidabro, laikomi odiniuose sidabru graviruotuose maišeliuose, yra dailūs pažiūrėti tiek vyrų, tiek moterų.

Neskaitant šių „ekscentriškų" įpročių, visas tuaregų apdaras pritaikytas dykumos klajoklių gyvenimui. Ilgos, patogios kelnės, surištos per kulkšnis, sakytum pačios tos jodinėti, odinis, baltu audeklu aptrauktas diržas suveržia juosmenį, sandalai plačiais padais ir riestomis nosimis ty-

čia padirbti vaikščioti po smėlį ir akmenuotą žemę, na ir garsusis apdangalas lisamas — tokia yra būtiniausia dykumos gyventojų apranga.

Tuaregas nenusisiaučia mėlyno ar balto apdangalo nei guldamas, nei valgydamas. Tik šiek tiek atitraukia jį, kad galėtų įsidėti maisto į burną. Apdangalas — tai apie 1,5 m ilgio audeklo gabalas, panašus į šaliką. Juo apmuturiuojama galva ir iki pat akių uždengiamas veidas. Muturas labai gerai saugo kvėpavimo organus nuo dykumos smėlio, o veidą ir galvą — nuo saulės.

Tuaregų vyrų paprotys nešioti apdangalą — vienintelis Afrikoje — atsispindi daugelyje legendų, kurias daugiausia bus sukūrusi laki arabų vaizduotė. Iš tikrųjų šio papročio kilmė iki šiol tebėra neaiški. Nei finikiečiai, nei egiptiečiai, nei romėnai jo nemini, todėl, galimas daiktas, jis bus atsiradęs vėliau, po graikų ir romėnų laikotarpio. Kai kurie etnografai spėja, kad paprotys dėvėti apdangalą yra kažkokių paslaptingų, magiškų apeigų, jau, matyt, seniai pamirštų, liekana. Per tas apeigas reikėdavę užsidengti burną apdangalu — gal tai būta kokio burnos „tabu".

Tuarego nevilioja nei medžioklė, nei gyvulininkystė ar juo labiau žemdirbystė. Jį instinktyviai traukia karas; jis negalvodamas puola kiekvieną, kas jam trukdo. Dabar, tiesa, laikai nebe tie. Mokslinės ekspedicijos — etnografų, geologų, alpinistų — ima tuaregus vedliais ir nerizikuodamos gali įeiti į jų teritoriją.

Po Antrojo pasaulinio karo tuaregai turėjo daug likusių magazininių šautuvų, tačiau prancūzų valdžia iki 1950 m. juos surinko. Dabar Achagare ir Tasilyje tik retkarčiais pasitaiko prieškarinių itališkų šautuvų. Kadangi trūksta šaunamųjų ginklų, tai vėl pasidarė labai svarbi tradicinė tuaregų ginkluotė: ilga geležinė ietis, kardas tiesia geležte, durklas, nešiojamas makštyse kairiojoje rankovėje, ir didelis stačiakampis skydas iš antilopės ar kupranugario odos.

Net su tokiais primityviais ginklais tuaregai įgijo visų savo kaimynų pagarbą, buvo įkūrę galingas valstybes ir ilgai priešinosi arabams, sudaniečiams ir europiečiams. Ir dabar jie griebiasi tų savo ginklų, kai reikia sureguliuoti genčių nesutarimus, t. y. per tarpusavio karus, karaliukų ar vadų kivirčus.

Vis dėlto tuaregai turi savo riterių kodeksą ir labai aiškiai skiria karą (*amdžerą*) nuo grobimo (*edženo*). Pirmasis žodis reiškia atvirą susirėmimą tarp genčių ar genčių junginių, o antrasis — vogimą iš pasalų ar staigiu puolimu. Grobikai gali nusivaryti vienos, kelių šeimų ar visos varžovų genties galvijus. Grobimas paprastai baigiasi be kraujo praliejimo, nebent savininkai bando apginti ar atsiimti gyvulius.

Instinktyvus nuotykių pomėgis gundo tuaregus vogti ne tik ožkas, kupranugarius, avis, bet ir brangenybes, drabužius, ginklus, priklausančius kitoms gentims. Dar neseniai Sudano negrų gyvenvietes grobikai staigiai puldinėdavo, norėdami pasiimti vergų.

Grobiama paprastai vasarą, o geriausiu metu kariauti, priešingai, laikoma žiema, kai lengviau rasti ganyklų kupranugariams ir dykumoje esti kur kas daugiau medžiojamųjų gyvūnų.

Tiek grobimai, tiek karai rengiami ir vykdomi labai tiksliai. Kiekvienai operacijai paskiriamas vyriausiasis vadas, kuriam kiti turi visiškai paklusti. Jis skirsto grobį; kiekvieno kario dalis nustatoma iš anksto, kol dar rengiamas planas, ir priklauso nuo paskirtos užduoties.

Vienoje senoje tuaregų dainoje sakoma: „Duok man *mecharį* *, balną ir palapinę — ir aš būsiu laimingas".

Iš tiesų tuaregas savo gyvenime ilgiausiai būna raitas ant kupranugario, su kuriuo gali gyventi dykumoje ir, jeigu reikia, greitai persikelti į kitą vietą. Rudasis kupranugaris duoda pieno (6—8 litrus per dieną), mėsos, vilnų, vaistų (pavyzdžiui, šlapimas vartojamas dezinfekavimui). Tuaregas tuo gyvuliu gabenasi ir savo mantą — juk kupranugaris panešа net 250 kg krovinio.

Tačiau tik mecharis daro tuaregą laimingą ir suteikia jam laisvės pojūtį bekraštėje dykumoje. Su mechariais, kuriuos Sacharoje yra naudoję kariniai prancūzų, anglų ir italų daliniai, tuaregai puldavo netikėtai ir grėsmingai. Šis kupranugaris yra iš tiesų neatskiriamas jų palydovas: šeimininkui jis dažnai gelbsti gyvybę. Neretai nuo mechario priklauso, ar tuaregas paspruks nuo persekiojančio priešo, nuo smėlio audros, ar laiku nusigaus prie šulinio atsigerti, ar įstengs nudobti smagią antilopę ar gazelę.

Ant mechario tuaregas susikrauna viską, ko gali prireikti kelionėje. Į didelį kvadratinį ryškiai dažytos odos krepšį, rišamą prie balno, jis deda maistą, drabužius, kramtomąjį tabaką, sumaišytą su druska, aliejaus pilnus odinius maišus, arbatos pakus ir keletą puodų jai virti.

Kai skaidrus nuo saulėlydžio žaruojantis horizontas paskelbia, kad netrukus užeis naktis, tuaregas pririša prie kuolelio virvinį pavadį (jo kitas galas įnertas į geležinį žiedą, įvertą į dešiniąją mechario šnervę), kuriuo valdo gyvulį; pasistato savo palapinę, pasiūtą iš odų arba išaustą iš kupranugarių, avių ar muflonų vilnų, susineša į vidų kupranugario jojamąją aprangą ir krepšį, iš trijų akmenų pasidaro židinį ir užsikuria priešais palapinę ugnį.

Dykumą greitai gaubia šalti nakties šešėliai, o tuaregas atsitupia priešais ugnį ir ima gerti kvapią arbatą. Valandų valandas jis nejudėdamas tupi vienas, supamas neliestos neaprėpiamos gamtos. Ar jis meldžiasi? Ar užplūsta jį prisiminimai? Kenčia vienatvę ar mėgaujasi laisvu gyvenimu?

Susipažįstančius su tuaregais pirmučiausia ir labiausiai stebina, kad jie labai dažnai vartoja krikščionybės simbolį — kryžių. Ir balno gugos viršus, ir kardo ar durklo rankenos galas padaryti kryžiaus formos. Kryžiumi puošiami ir sandalai (*nailai*), ir vilnonis apsiaustas, ir skydas; net talismanas iš rago gabaliuko, nešiojamas ant kaklo, padarytas neryškios trikampio formos, panašios į šį krikščionybės simbolį.

Tuaregai — musulmonai, tačiau tebeturi senovės animistinių tikėjimų. Etnografai, žinoma, labai nustebo pamatę pas tuaregus kryžių, bet niekaip negalėjo paaiškinti šio įdomaus reiškinio. Mokslininkai mano, kad kryžius užsilikęs nuo krikščionybės, kuri plito Afrikoje prieš musulmonų įsiveržimą.

Nepaisydami islamo, tuaregai tiki esant gamtos dvasias, pomirtinį gyvenimą ir apsėdimus, kaip tikėjo tais laikais, kada apie juos rašė graikas Herodotas ir romėnas Pomponijus Mela. Tuaregas dažnai stengiasi nuspėti ateitį; jis klaupiasi ant savo protėvių kapo ir susimąstęs laukia iš jų pranašysčių.

Amenokalo, „vyriausiojo vado", kiemas — laimingų vidurinių amžių atgarsis pačioje Sacharos širdyje. Tačiau pažiūrėti jis panašus į paprastą vargšų dykumos klajoklių stovyklą, ir sunku įsivaizduoti, kokių staigmenų čia galėtum pamatyti.

Amenokalo palapinė yra labai paprasta ir niekuo neypatinga, nors pasiūta iš šimto odų ir ištempta ant dešimties dviejų metrų aukščio mietų. Viduje ji erdvi: net 30 kvadratinių metrų. Netvarkingai išmėtytos laukinių gyvulių odos, kilimai, šaltieji ir šaunamieji ginklai, skydai, didžiulė sorų ir datulių grūstuvė, balnai, per balną persveriami maišai, avinų ragai aliejui laikyti ir didžiulis būgnas — tai ir visi palapinėje esantys daiktai.

Už palapinės dviejose didelėse duobėse laikomos grūdų atsargos: tai valdovo sandėliai. Kiek toliau — erdvus, spygliuota gyvatvore aptvertas plotas, „valdovo arklidės", kur laikomi patys gražieji kupranugariai ir mechariai iš genčiai priklausančios bandos.

Tačiau labiausiai stebina kontrastas tarp tokios kuklios aplinkos ir karališkos atmosferos, kuri supa amenokalą. Jis yra absoliutus monarchas ir užima sostą pagal paveldėjimo teisę: po amenokalo mirties vyriausioji valdžia atitenka broliui; jeigu tikro brolio neturi — pusbroliui, o jeigu ir jų nesti — vyriausiajam vyresniosios sesers sūnui.

Kilmingųjų šeimų galvos susirenka į tarybą ir patvirtina naujojo amenokalo kandidatūrą. Paskui naujasis prisiekia ištikimybę ir priima vasalinių genčių dovanas: odas, druską, grūdus, aliejų, ožkas, kupranugarius. Be to, visi karavanai, einantys per genties teritoriją, privalo mokėti amenokalui rinkliavą natūra, o visai neseniai ir kiekvienas karys savo vadui mokėdavo ne daugiau kaip po 5 Prancūzijos frankus. Kilmingos šeimos taip pat duoda suverenui duoklę, kurią, beje, susirenka iš savo vasalų.

Didžiulis būgnas amenokalo palapinėje simbolizuoja karališką didybę. Jo santūrus dundesys pasigirsta tik prasidėjus karui, sudarius taiką ir tada, kai karalius teisia.

Kaip ir kiekvienas kilmingas karys, amenokalas turi savo ginklanešių, paprastai juodaodžių, kurie, eidami iš paskos, neša jo ilgą ietį ir didelį stačiakampį skydą.

Tačiau visa toji valdžia ir pagarba dar negarantuoja amenokalui ramaus gyvenimo. Nebekalbant jau apie puolimus ir kovas su varžovų grupuotėmis ir gentimis, taip pat su ištremtais vidaus priešininkais, karalius, pagal tradiciją būdamas vyriausiuoju karo vadu, privalo pats tose kovose dalyvauti. Kilmingųjų taryba gali pašalinti amenokalą, jeigu jis nesugeba valdyti ar pasirodo esąs negana drąsus. Amenokalui reikia susiremti ir su šeimos nariais, pretenduojančiais į sostą. Be to, neretai jo padėtis priklauso nuo kilmingųjų moterų valios ir kaprizų: jos turi didžiulę

įtaką didikų tarybai. Dėl visa to amenokalas painiojamas į visokias dvariškių intrigas ir, norėdamas išsilaikyti soste, turi būti labai apsukrus.

Dar reikia pridurti, kad valdovas negali tiesiog įsakinėti; jo potvarkiams turi pritarti *amrarai*, t. y. kilmingieji patarėjai, ne visada paisantys amenokalo interesų.

Imocharų kasta, susidedanti iš turtingiausių galvijų ir grūdų savininkų,— tai aristokratų klasė, kuri buvo suėmusi visą valdžią. Šiuos rinktinius karius remia jų vasalai ir tarnai.

Ir dar viena labai svarbi tuaregų klasė yra *inislimenai*, t. y. šventieji žmonės, arba *marabutai* *, turintys religinę valdžią.

Kai, vykdamas į Ayrą, važiavau per Centrinę Sacharą Achagaro rajone, automobiliui kažkas atsitiko. Turėjau ieškoti prieglobsčio tuaregų taitokų stovykloje. Jų ožkos ir kupranugariai ganėsi skurdžioje ganykloje išdžiūvusios vadės dugne.

Pasiūliau amenokalui truputį ryžių ir arbatos. Už tai jis priėmė mane visos genties vardu ir kartu su manimi padarė „Mandagumo vizitą" visiems savo gentainiams — apėjo visas palapines.

Nedidelėje natūralioje oloje, kur neprasiskverbia net ryški saulės šviesa, tupėjo du žmonės. Jie buvo be *šešo* *, skustomis galvomis ir kažką knyburiavo metaliniais įrankiais.

Susidomėjęs jų darbu, norėjau prieiti arčiau. Tačiau amenokalas staigiai sustabdė mane ir tylėdamas, bet išraiškingai parodė, kad bjaurisi tais „parijais".

— Tai tik *inedenai*,— pridūrė jis tamašeko kalba,— jie nežinia iš kur ateina ir, be to, mylisi su vergėmis.

Paskui jis plačiu mostu pakvietė mane į savo palapinę. Ten amenokalas paaiškino, kad mane sudominę amatininkai žydai iš Achagaro yra pritapę prie tuaregų genčių. Su jo gentimi gyvena 14 tokių amatininkų.

— Mano protėviai,— pasakė vadas,— elgėsi su jais kaip su vergais, o aš laikau juos laisvais tarnais. Jie daro man daiktus, kurių patys nemokame pasidaryti, o pragyvena iš to, ką gauna iš manęs, ir dėkoja gailestingajam Alachui.

Kitą dieną, kol mano vairuotojas šaamba stengėsi sužadinti mašinai norą važiuoti toliau, man pasisekė truputį pasižiūrėti, kaip dirba amatininkai, aišku paslapčiomis, kad nesupyktų šeimininkai. Vieni kalė ant priekalo, kiti dažė odą. Pamačiau, kad šie taip niekinami žmonės gana išradingi. Jie turėjo krepšį su nedidelių sumaniai padarytų metalinių instrumentų rinkiniu. Tais įrankiais mikliai išrašinėjo odą, mokėjo traukti dantis ir, regis, net trepanuoti kaukolę. Jie buvo ir genties kirpėjai. Kaip ir vidurinių amžių Europoje, dabartinės Sacharos prietaringi gyventojai mano, kad tokie nepaprasti sugebėjimai priklauso nuo antgamtinių jėgų ar demonų — taigi tų žmonių reikią saugotis ir juos keikti.

Amatininkai savo šeimininkams kelia tokį siaubą, kad šie susitikę duoda kelią ir užsikemša ausis, kad negirdėtų jų dainų, be to, vyrai bijosi apžavų, o moterys — nevaisingumo.

Inedenai kalba nesuprantama tarme, kuri kiek panaši į Tuato žydų kalbą.

Nelengva nustatyti inedenų kilmę. Galimas daiktas, kad jie yra palikuonys tų libių genčių, kurios pūnų, Romos ir Bizantijos laikais gyveno Centrinėje Sacharoje ir buvo sukūrusios dykumoje tikrą civilizaciją. Kai kurių genealogija gal siekia Mozę ir laikotarpį, aprašomą Būties knygoje, kur jie vadinami *lechabimais*, o Biblijoje *lubimais*[7]. Šis vardas XIX dinastijos Egipto įrašuose atitinka formą *lebu*. Ar tie libiai buvo Palestinos žydai, Egipto belaisviai, vėliau persikraustę į garamantų šalį (dabartinį Fecaną), ar jie buvo vietiniai Sacharos gyventojai, priėmę judaizmą, pasakyti neįmanoma.

Privilegijuotos moterys

Kalbant apie Sacharos moteris, reikia pažymėti, kad tuaregių gyvenimas labiausiai stebina tokiomis ypatybėmis, kurių niekur kitur musulmonų pasaulyje nerasime.

Norėdami suprasti moters vaidmenį tuaregų visuomenėje, turime pirmučiausia atsiminti, kad, pasak legendos, jų tauta yra kilusi iš kilmingos moters vardu Tina Chinana, apie kurią sukurta daug pasakų ir romanų. Tačiau ši legendinė asmenybė tapo istorine, kai netoli Abelesos priešislaminio laikotarpio pilkapyje buvo rasti ir identifikuoti jos palaikai. Paaiškėjo, kad „tuaregų karalienės" iš tikrųjų būta. Jos paveikslas įkvėpė Pjerą Benua sukurti įžymiąją „Antinoją".

Išdìdžios ir labai grãžios Tinos Chinanos palikuonės yra kilnių, valdingų manierų ir tuo skiriasi nuo kitų musulmonų šalių moterų. Tapusios jaunõs Alžyro respublikos „pilnateisėmis pilietėmis", tuaregės pasiliko tokios pat, kokias jas aprašė Leonas Afrikietis: „Šios damos labai malonios pašnekėti, jos tau mielai paduoda ranką..." Sacharos moterų laisvumas visuomet stebino ir stebina arabus ir vidurinių amžių keliautojus, ir jaunos Alžyro respublikos valdininkus, nepratusius, kad taip elgtųsi žmonos. Socialiniai tuaregų institutai gina tą privilegijuotą moterų padėtį visuomenėje, o jos visiška nepriklausomybė, ypač netekėjusios, vyrų laikoma savaime suprantamu dalyku. Ne taip, kaip kiti musulmonai, tuaregai visai nemano esą pranašesni už savo žmonas, o labai gerbia jas ir godoja...

Tuaregės yra laisviausios iš visų musulmonių (jos turi daugiau laisvės negu daugelis europiečių, aš tuo pats įsitikinau). Vyras veda ne tam, kad naudotųsi žmona kaip daiktu, o kad nori sukurti šeimą, jis ja labai rūpinasi ir myli.

Pavyzdžiui, pagimdžiusi moteris atsiskiria nuo vyro 40 dienų. Sugrįžusiai žmonai vyras dovanoja naujus drabužius, sandalus ir papuošalų, pabrėždamas, kad gerbia ją kaip motiną. Reikia pasakyti, kad į motinystę tuaregai žiūri su didžiausia pagarba.

Vaikų, ir berniukų, ir mergaičių, auklėjimas visiškai patikimas motinai, nes tuaregės yra mokytesnės už vyrus. Jos beveik visos moka skaityti ir rašyti tifinagu — senovės libių kalbai artima kalba, turinčia savo abėcėlę. Tifinagas dabar vartojamas tik tuaregų, tačiau jų vyrai jau dažniau rašo ir kalba arabiškai, atsisakydami berberų kalbos. Mokantys tik

berberiškai, rašo arabų raidėmis. Taigi kaip tiktai moterys — protėvių kalbos saugotojos — neleido jai virsti mirusia kalba.

Stebėdamas tuaregų stovyklos moterų ruošą, pamačiau, kad jos labiau išprususios ir protingesnės už vyrus... juo labiau, kad vyrai apsisupę apdangalu, o moterys visuomet vaikšto neužsidengusios veidų. Gal ir keista atrodys, bet per savo dvi išvykas į tuaregų šalį nė karto nemačiau nė vieno vyro veido, o bendrauti su moterimis man buvo visai nesunku.

Šioje Sacharos visuomenėje, kurioje papročiai yra visagaliai, netikėtumų randi kas žingsnis: mergaitė turi tokių pat pirmenybių, kaip kitose musulmonų šalyse teikiama berniukui; be to, mergaitės gauna geresnį išsilavinimą. Moterys švelniai ir kantriai moko jas daugybės praktinių įgūdžių. Iš pradžių jos mokosi kulinarijos dalykų, beje, labai paprastų, susipažįsta su Sacharos augalija, kad mokėtų skirti valgomuosius augalus nuo nuodingųjų. Be to, mergaitės mokomos siūti, adyti, verpti ožkų vilnas, dirbti odas, statyti palapines, šukuoti vyrus ir moteris.

Vėliau taip pat rūpestingai imamasi kultūrinio mergaitės lavinimo. Motina moko ją rašyti ir skaityti tifinago raštu, korano ir maldų, eilėraščių, deklamuoti ir — tuaregų visuomenėje tai labai svarbu — skambinti *amzadu*, vienastygiu į smuiką panašiu instrumentu.

Šis muzikos instrumentas — pavojingiausias „ginklas" tuaregės rankose. Juo skambindama, moteris gali padaryti taip, kad klausytojai ją mylėtų, geistų, siektų jos, kviestųsi pas save ir teiktųsi, bet svarbiausia — ji gali maldauti ir bausti. Vyras ar mylimasis, jeigu elgiasi nelabai gerai, nuolat prisibijo, kad, grįžęs į savo palapinę ar vakare nuėjęs į *achalą*, nebeišgirs žmonos ar savo mylimosios jaudinančio amzado skambėjimo. Savo ruožtu, viltis, kad moterys paskambins savuoju stebuklinguoju instrumentu, žadina jo narsumą ir norą lenktyniauti, daro jį paklusnų ir švelnų moterims. Taip muzika valdo „dykumų plėšikų" širdis.

Kai mergaitė subręsta, tėvas jos garbei kelia šventę ir dovanoja drabužius, deramus jaunai merginai.

Tuaregų šeimai būdinga asmeninė visų narių laisvė, tarpusavio pagarba ir dvasinis bendrumas. Ji veikiau panašesnė į europiečių negu į klasikinę musulmonų šeimą.

Dar vienas svarbus dalykas, atspindintis privilegijuotą tuaregių padėtį, palyginus su kitomis musulmonėmis, yra Sacharos merginų teisė pačioms išsirinkti gyvenimo draugą, be to, įsimylėjusiems jaunuoliams leidžiama susitikinėti iki vestuvių. Nepaisant korano, papročiai nedraudžia tuaregei atstumti savo vyrą ir pareikalauti ištuokos. Norėdama nutraukti santuokos saitus, moteris turi tiktai apkaltinti savo vyrą, kad blogai su ja elgiasi, prastai vykdo savo pareigas, nederamai gyvena arba nesumokėjo kraičio.

Gana rimta skyrybų priežastis tuaregams yra vyro ir žmonos būdo nesutikimas. Vis dėlto skirtis neretai nusprendžia viena pati moteris prieš vyro valią.

Negana to, kad nereikėtų laukti trijų mėnesių — korano nustatyto laiko iki naujos santuokos, — moteris naudojasi labai patogiu liaudies prietaru. Po medžiu, kuriame, kaip manoma, gyvenanti geroji dvasia, ji

padeda aukų. Dvasia už ją ir „atbus" tą trijų mėnesių susilaikymą, o ji pati nesikrimsdama grįžta į laisvą gyvenimą, t. y. į *achsrio* padėtį.

Net pats būdingasis tuaregų paprotys yra vienas savičiausių šios visuomenės moterims duodamos laisvės apraiškų. Turiu omenyje achalą.

Taip berberiškai yra vadinamos vakaronės, tam tikri tuaregų jaunimo pasilinksminimai (mūsiškiai ne tokie poetiški, bet padoresni). Juos kone kas vakarą rengia netekėjusios moterys. Čia dainuojama, šnekučiuojamasi, skambinama, kuriami eilėraščiai ir poemos; vakaronėse dalyvauja abiejų lyčių jaunuoliai.

Jeigu paauglys pakviečiamas į achalą, vadinasi, jis jau laikomas vyru. Jis neriasi iš kailio, trokšdamas to kvietimo. Kad atrodytų kuo šaunesnis meilės eilėraščiuose ir pasakojimuose, šlovinančiuose jo personą, na ir kad sudomintų arba netgi sužavėtų kurią nors muzikantę, jis pasiryžęs kautis su visa *rumių*[8] kariuomene.

Achalas yra vienas iš senųjų stabmeldiškų libių papročių, kurio neįveikė islamas.

Norėdama patikti vyrui, tuaregė darosi labai koketiška ir griebiasi įvairiausių estetinių gudrybių, kurios europiečiui atrodo gana abejotinos.

Pažiūrėkime iš šalies į jaunos moters tualetą, kai ji rengiasi eiti į palapinę, kur bus achalas. Ji nenešioja plačkelnių kaip arabė, o apie šlaunis apsisupa ilgu baltu sijonu, užsivelka labai ryškią palaidinukę arba įsisiaučia į *gandūrą* — savotišką ilgą baltą tuniką, dengiančią visą kūną.

Aunasi mediniais sabais arba sandalais, kuriuos ant kojos laiko odiniai dirželiai. Sandalai panašūs į romėnų avėtuosius.

Paskui ji ilgai grimuojasi. Ochra ant veido piešia smulkų raštą, indigo milteliais dažosi lūpas ir dantenas, kad žvilgsnis būtų išraiškingesnis, akys apvedamos plačiu mėlynu ratu. Paskui ateina eilė plaukams — tam didžiausių rūpesčių objektui. Iš pradžių tuaregė juos valo smėliu ar pelenais, o kad vėl imtų blizgėti, tepa pasenusiu aliejumi ir sušukuoja kiekvieną sruogą. Pagaliau supina gražutes kasytes ir dailiai apsuka jas aplink galvą — beje, kiekviena tai daro saviškai. Kai kurių genčių moterys ryši spalvotas skareles (dažnai dėvi ir plačiakraštes šiaudines skrybėles, kad nedegintų kaitri saulė).

Visos moterys, nuo romiausios *imradės* (žemiausia visuomenės grupė, piemenų klasė) iki išdidžių *imocharių* (aristokratų klasė), puošiasi masyvaus ar kalstinėto sidabro brangenybėmis — žiedais, daugybe apyrankių, masyviais žiediniais auskarais, karoliais su pakabučiais. Tuaregai niekuomet nedėvi aukso papuošalų. A. Lotas aiškina, kad, pasak jų, auksas tvirkinąs žmones, nešąs nelaimes.

Tarp papuošalų, motinos paliekamų dukteriai, visada esti vėrinys, kurį dėvi beveik visos tuaregės. Tai pakabutis su balto sidabro grandinėle. Jį sudaro du vainikai: vienas surinktas iš mėlyno, juodo ir žalio stiklo, kitas turi ovalų dramblio kaulo vidurį, aptaisytą nedidukais sidabriniais šešiakampiais. Tuaregės turi pasikabinusios ant kaklo įvairių „laimės" amuletų ir odinį futliarą, tikrą miniatiūrinį rankinuką. Nuostabu, kaip į tą nedidelį futliarą telpa žirklutės, kosmetika, veidrodukas ir dviejų skyrių piniginė — vienas skyrius tabakui (moteris jį uosto arba kramto), o kitas — pinigams.

Dabar jau metas į achalą. Jis gali rinktis bet kurioje stovyklos palapinėje, bet būtinai kur nors toliau nuo tėvų ir pagyvenusių žmonių, kad jaunimas, juos deramai gerbiantis, nesivaržytų. Tačiau achalo šeimininkei padeda kiek vyresnė draugė; jai ir pavedama vadovauti suėjimui (labai norėčiau jį pavadinti aukštuomenės pobūviu), ramdyti pernelyg smarkius svečius.

Genties jaunikaičiai ateina į achalą pėsti, apsitaisę geriausiais drabužiais, puikaudami siuvinėtais diržais ir dailiu ginklu, kurio rankena ir makštys inkrustuotos, o geležtė išgražinta kalstiniais. Tolimesnių genčių jaunuoliai, pavilioti apie jauną gražuolę sklindančio garso ar kokios muzikantės sugebėjimų, į achalą atjoja kupranugariais. Jie nukeliauja ne vieną šimtą kilometrų per Sacharą ir kalnus, nesustodami pailsėti nei dieną, nei naktį, misdami grūstomis datulėmis ir... pasisekimo viltimi.

Palapinėje ant kilimų patogiai susėda jaunos moterys su muzikos instrumentais. Kiekviena turi vieną ar keletą gerbėjų; jie sėdi sukryžiavę kojas arba pusiau gulomis, palenkę galvą prie muzikančių peties, kad geriau girdėtų muziką, gaudydami spindinčius ir aistringus savo numylėtinių žvilgsnius. Kiti svajingai žvelgia aplinkui ir laukia poetinio įkvėpimo — nori sukurti eilėraštį ar serenadą tai, kurios trokšta širdis. Treti įsižiūrę į savo galimų varžovų veidus ir stengiasi atsiminti jiems nemalonių smulkmenų iš elgesio su mergaitėmis, kokių ypatybių iš kasdieninio gyvenimo ir kautynių, nešiosenos ir t. t.— ir visa tai daroma tik tam, kad galėtų parodyti gražuolėms priešininkus esant menkesnius.

Bet įdomiausia, kad toji žodinė dvikova, per kurią gali nuskambėti didžiausių užgaulių, smarkiausių kaltinimų, niekuomet nesibaigia nei muštynėmis, nei ginčais, niekas net neįsižeidžia. Tokios riteriškos žaidimo taisyklės, su kuriomis sutinka visi dalyviai; ir niekas pralaimėjęs nesijaučia pažemintas. Negana to, varžovai, nemokantys oriai atsikirsti ir sutramdyti savo aistros ar pavydo, piktai kalbantys, vartojantys grubius pasakymus, nederamus tokiam šmaikščiam susikirtimui, kuris kad ir kaip kalbėtume, vis dėlto esti draugiškas, iš karto netenka teisės dalyvauti visuose kituose achaluose.

Vyresnioji moteris visuomet prižiūri, kad nekiltų nepageidautinų padarinių, ir, jeigu reikia, skiria nedideles pabaudas tiems vakarotojams, kurie viršija saiką ar pamiršta mandagumo taisykles.

O merginos savo muzika, dažniausiai sentimentalia, bet kartais ir jaudinančia, sukuria laisvą ir linksmą nuotaiką. Jaunikaičiai skatina jas šaukdami „juju", kaip pašėlę ploja ir pritaria muzikai balsu. Vis dažniau amzado skambėjimą ir dainą pertraukia juokas, pokštai, susižavėjimo pareiškimai ir komplimentai muzikantėms. Smagumas pasiekia apogėjų, ir vyrai pradeda laisviau rodyti savo jausmus: kiekvienas ima sakyti ką tik sukurtas savo eiles, improvizuoti, irgi eilėmis; merginos vardas niekad neištariamas, o tiktai iš užuominų, kokios nors jos išvaizdos detalės ar buities smulkmenos, galima spėti, kam jos skiriamos. Moterys pradeda skirstytis iš palapinės, ir kiekviena kviečia savo išrinktąjį eiti su ja toliau nuo pašalinių akių.

Tuaregaitė niekam, net tėvams, neprivalo aiškintis dėl savo elgesio, bet ištekėjusi tampa dora, ištikima žmona.

Tuaregų jausena ir galvosena pasižymi ypatingu nusiteikimu, dėl to jų eilės ir dainos dažnai būna pakilios, bet vis dėlto nuoširdžios ir nebanalios.

Jeigu kuris specialistas susidomėtų tuaregų poezija, jam būtų nelengva, nes, neturėdama rašto, ši tauta savo kūrinius iš kartos į kartą perduoda žodžiu, vis per tuos nemirtingus achalus.

Čia smulkiau nepasakosiu apie daugybę eilių, kuriose vyrai šlovina kokio nors vieno didvyrio ar visos genties žygdarbius, kupranugario narsą, ir ištvermę, apie epines ir romantines legendas, kuriose apdainuojama apvilta ar likusi be atgarsio meilė,— visos tos temos dažniau už kitas pasitaiko klajoklių kūryboje.

Tuaregės ir čia, literatūroje, pranoksta vyrus savitumu ir įvairumu, iškalbingiausiai perteikia Sacharos gyventojų pasaulį.

Tie eilėraščiai, apdainuojantys ryškaus kolorito gamtą, dangaus šviesulius, gyvūnus, vienu žodžiu, viską, iš ko susideda aplinka, kurioje gimsta, gyvena ir miršta tuaregai, stebina žodžių vaizdingumu. Kiekvienam daiktui, patraukusiam autoriaus akį ar sužadinusiam vaizduotę, jie suteikia žmogaus ir net asmens bruožų. Achagaro kalnų viršūnės, šaltinių ir šulinių vanduo, duodantis tuaregams gyvenimą, gazelės ir šakalai, gyvenantys, kaip ir jie, karštoje dykumoje, ištikimi draugai ir nepamainomi pagalbininkai kupranugariai, nevaisingų smėlėtų ir akmenuotų slėnių reta žolė ir reti krūmai,— visa tai turi vardus, savo veidą, savo sielą ir savo istoriją.

Romantiškai nusiteikusios merginos paverčia šią negyvą ir bevaisę dykumą vaizdinga ir stebuklinga šalimi; jų vaizduotėje ji panaši į Edeno sodus.

Tačiau labiausiai tuaregų poetes ir muzikantes įkvepia meilės tema. Ji išsilieja rimų kaskadomis — dainomis, prašymais, prakeikimais, gailavimais; juose skamba maldavimas, jie dega aistra ir pilni svajų.

O aš, pabuvęs achale, įsitikinau, kad žmonių jausmai visur vienodi. 1952 m. užsirašiau ir išverčiau iš tuaregų taitokų keletą eilėraščių, tarp jų ir sukurtą vienos mergaitės, kurios meilė buvo atstumta:

Nenoriu, kad matytum, kaip tyliai verkiu,
kad žinotum, kaip meile degu, kaip kenčiu.
Aš triukšmingam achale ilgiuosi, drebu,
Ir amzadas man krinta iš rankų.
Kaip medžiotojas tykau, pritilus glūdžiu,
Laukdama mielo draugo atlankant.
Tu pakliūsi dar man, nors kiek nori gudrauk.
Palapinėn tylion tavo širdį patrauks.
Tu ištroškęs vandens? Aš versmė dykumoj.
Sušalai? Negailėsiu aš tau šilumos.
Išsiilgusi meilės mergaitės širdis —
Nuo vidurdienio saulės įkaitęs smėlys.

Tuaregų vestuvių ceremonijose daug senovinių apeigų. Jos vyksta viena po kitos visą savaitę, ir tik aštuntą dieną jaunieji iš tikrųjų gali laikyti save vyru ir žmona. Tuo metu pastatoma palapinė, parengta gy-

venti jaunajai porai; marabutas atlieka sutuokimo apeigą, o viena seniausių genties moterų pasako reikiamus užkalbėjimus, išvarančius iš būsimosios žmonos piktąsias dvasias, kurios galėtų kenkti santuokai. Tada būsimoji žmona duoda jai naujų sandalų porą ir eina pas savo vyrą į palapinę. Bet ir po to dar daug dienų trunka šokiai, skamba fleitų, būgnų ir amzadų muzika ir nesibaigia Pantagriuelio puotoms prilygstančios vaišės, drąsumo ir miklumo varžybos tarp jaunavedžių genties karių.

Ištekėjusi tuaregė lieka laisva ir toliau labai gerbiama.

Kartu su savo vyru tuaregė dalyvauja vyrijos sueigose ir tarybose, kurios vyksta palapinėse; ji turi teisę pasakyti savo nuomonę šeimai ir visai genčiai rūpimais klausimais. Ir ne tik pasakyti; jos nuomonės klausoma. Dažnai moterys nutraukdavo vaidus ir ginčus, stodamos tarp priešininkų, jau pasirengusių griebtis ginklo. Vyras turi teisę bausti, net užmušti neištikimą žmoną, bet ir žmona panorėjusi gali skirtis su juo. Tam jai tereikia nueiti prie medžio *Maerua crassifolia* ir, padėjus po juo ritualinių aukų, garsiai apskelbti savo gentainiams, kad nori būti laisva. Tokia moterų laisvė, kaip ir paprotys vyrui metus išgyventi tarp žmonos giminaičių prieš ją išsivežant, yra senovinės matriarchato formos palikimas.

Ekonominės Achagaro perspektyvos

Jau prancūzų okupacija gerokai apmažino tradicinius tuaregų pragyvenimo šaltinius. Kolonijinė valdžia atėmė tuaregams teisę imti rinkliavą iš karavanų, einančių per jų teritoriją. Buvo sustabdyti ir grobiamieji žygiai, o juk gentis kartais ištisus metus galėdavo pragyventi tik iš grobio.

Be to, dėl nuolatinio pavojaus ir tuaregų puldinėjimų grėsmės svarbiausias prekybos kelias tarp šiaurės Alžyro ir piečiau Sacharos esančių šalių rinkų ėmė eiti nebe pro Achagarą. Netekę didelės dalies savo pajamų, mūsų amžiaus pradžioje tuaregai patys pradėjo varyti prekybą per Sacharą. Neturėdami vietinių išteklių mainams, jie specializavosi gabenti druską, kurios gaudavo Amadrore, į šiaurės rytus nuo Achagaro, o paskui parduodavo Sachelio afrikiečiams. Tai vadinamoji mainų prekyba. Už vieną druskos krovinį būdavo duodami keturi sorų kroviniai.

Karavanai į Amadrorą išvyksta balandžio—gegužės mėnesį ir į abu galus sukaria 600—800 km. Kartais šitas atstumas padidėja iki 1400—1600 km. Grįždami tuaregai Ayre perkasi balnų, ginklų, sandalų, džiovintų sūrių ir vėl visa tai parduoda Tamanraseto turguje.

Paprastai karavaną sudaro apie šimtas kupranugarių, ir kas ketvirtas ar kas penktas kupranugaris neša druską (50—60 kg). Manoma, kad šiai prekybai per metus reikia nuo 3 iki 4 tūkstančių kupranugarių. Tokia archaiška prekyba šiais laikais įmanoma tik dėl to, kad vyriausybė yra išleidusi įstatymą, draudžiantį gabenti druską sunkvežimiais ir paliekantį šitą pajamų šaltinį klajokliams.

Sugrįžę namo, tuaregai supila soras į savo nedideles plūkto molio saugyklas. Sorų čia suvartojama labai daug. Kadangi Achagaro žemdirbystės rajonuose auginami daugiausia kviečiai ir miežiai, o mažai sorų,

tai vietiniai gyventojai kviečius parduoda arba keičia į kitas prekes. Dėl to kitas karavanų srautas dalį kviečių gabena į Džanetą, pirmiausia į Tidikeltą, kur juos maino į datules, iš kurių čia pat, kad palengvėtų krovinys, išimami kauliukai.

Tačiau ši mainų prekyba dabar labai sumenkusi, kadangi buvo nutiesta naujų važiuojamųjų kelių. Gabenti grūdus ir datules sunkvežimiais dabar nebedraudžiama, o tik kiek varžoma.

Taigi tuaregai, neskaitant gyvulių duodamų produktų, minta soromis, kurių išsimaino už druską, ir datulėmis, gautomis mainais už kviečius.

Kitas nuolatinis Achagaro tuaregų pajamų šaltinis yra gyvulininkystė. Kel achagarų gentys visos kartu dabar turi 10—12 tūkstančių kupranugarių ir daugybę juodųjų ožkų, vargiai randančių skurdžios ganiavos stačiuose kalnų šlaituose ir išdžiūvusių vadžių dugne.

Ožka, kaip ir prieš 3 tūkstančius metų, tebemaitina garamantų palikuonis. Kasdien ji vidutiniškai duoda vieną arba du litrus pieno. Maždaug pusė jo išgeriama, o iš likusio daromas labai kietas sūris, tinkamas ilgai laikyti, arba *udis* (minkštas sviestas), į kurį dedama kažkokių Sacharos žolių, kad negestų.

Beveik visa tuaregų vartojama mėsa yra arkliena, žalia arba džiovinta saulėje.

Avis palei stovyklą gano mažamečiai piemenys, o ganyklų kupranugariams Achagare trūksta. Jų bandos, ypač per sausras, nugenamos beveik iki Tamesnos Nigerio Ayre ir iki Adrar Iforo Malio Respublikoje.

Tada vyrų stovykloje nebūna keletą mėnesių. Štai kodėl keliautojai, atvykę į Achagarą, tuaregų palapinėse dažnai teranda moteris, vaikus ir senius. O neaprėpiamų Sacharos plotų „kaubojai", kol sugrįžta į stovyklą, nukeliauja daugiau kaip tūkstantį kilometrų.

Dabar, paskelbus nepriklausomybę ir padalijus Sacharos teritoriją tarp jaunų valstybių, Achagaro tuaregai, norėdami ganyti savo kupranugarius Ayre, Nigerio Respublikai turi mokėti rinkliavą: kadangi tuaregai kel achagarai dabar yra tapę Alžyro Liaudies Demokratinės Respublikos piliečiais, Nigeryje jie laikomi užsieniečiais. Be to, savo gyvuliams jie semia vandenį iš šulinių, kuriuos yra išgręžę Nigerio gyventojai, ir gano ganyklose, į kurias teisėtai pretenduoja Nigerio tuaregai.

Tokia padėtis pastaruoju metu dar labiau pasunkėjo, nes Nigerio tuaregai ėmė laikyti gerokai daugiau gyvulių. Be to, kel achagarai seniai įpratę visai nebeparginti savo gyvulių į Achagarą, o ganyti juos Nigeryje, Tamesnos rajone.

Nepriklausomame Alžyre kai kuriuose Achagaro slėniuose ėmė kurtis žemdirbystės centrai, kuriuose apsigyvena buvę juodaodžiai vergai. Ieškodami vandens po vadžių vagomis, jie daro sudėtingus hidraulinius įrenginius — *fogaras.*

Tie žemdirbiai virsta tikrais tuaregų pusininkais; tuaregas savo lėšomis užveisia vaismedžių sodą, aprūpina žemdirbį darbo įrankiais, sėkla ir soromis maistui, o už tai gauna keturis penktadalius miežių ir kviečių derliaus, arba nuomininkas pats pasirūpina maisto ir sėklos; šiuo atveju šeimininkui tuaregui jis atiduoda tik pusę gautojo derliaus.

Beveik visa dirbamoji žemė, kurios tėra keli šimtai hektarų, yra Atakoro apylinkėse. Jeigu ir kituose Achagaro rajonuose būtų imta dirbti

žemę, nors pamažu, ne iš karto, tai, galimas daiktas, dabar itin menka tuaregų ekonomika šiek tiek pagerėtų. Juk šių legendinių klajoklių karių gyvenimo lygis yra vienas žemiausių pasaulyje. Vidutiniškai per metus tuaregas suvartoja 150 kg grūdų arba datulių ir išleidžia kiek daugiau negu tūkstantį senųjų frankų visiems savo pirkiniams, įskaitant cukrų ir arbatą.

O namudinių verslų galimybės Achagare visai menkos. Nelabai seniai Alžyro valdžia suorganizavo Tamanrasete nedidelį amatų centrą. Jo tikslas — supažindinti turistus su Achagaro vietos dirbiniais ir paskatinti pačius tuaregus imtis tokios veiklos.

Dabar kel achagarų gentyse yra dvi namudinio verslo atmainos: šeimyninė gamyba, kuria užsiima moterys savo palapinėse arba tarnai ir vyrai, ir profesionali inedenų gamyba.

Seniau moterys pačios pasidarydavo beveik visus medinius daiktus ir šiokių tokių pintų namų apyvokos rakandų. Dabar jau yra du smarkūs prekybos srautai: vienas eina iš šiaurės ir yra susijęs su Gardajos, Metlilės prekybininkais, kitas — iš pietų, iš Agado, Tahvos, Zinderio.

Prekybos mainai tarp Alžyro ir Sudano padėjo atsirasti ir atgaliniam prekių srautui iš Sudano į Alžyrą; iš ten kel achagarų gentims dabar tiekiami amatininkų dirbiniai, kuriais naudotis jos jau įpratusios.

Patys kel achagarai neturi tokios gamybos šakos, kurią galėtų specializuoti kaip amatų verslą. Jie tiktai pina šiaudinius demblius, iš kurių daromos uždangos kabinti priešais palapines. Nigerio tuaregai taip pat pina gražius demblius, tik kiek kitoniškus.

Svarbiausias moterų užsiėmimas — odų dirbimas. Iš raugintų odų daromi maišai vandeniui, pienui, kitiems maisto produktams laikyti, mecharių apynasriai, palapinės, sandalai. Kadangi gyvulių vis mažėja, klajokliui tenka kituose rajonuose, kur gyvulių daugiau, už pinigus pirktis tų daiktų, kuriais puošiama kupranugario apranga, kurių reikia palapinės patogumams įtaisyti.

Šeimyninis namudinis verslas — tai paprastų apyvokos daiktų gaminimas, o profesionalių amatininkų inedenų darbas — jau visai kas kita. Iš pradžių jie gamino visokius ginklus: kardus, geležines ietis, akstis, durklus, skydus ir pardavinėjo į Europą. Atsiradus šaunamiesiems ginklams, amatininkai ėmėsi gaminti peilius — aukojamiems gyvuliams pjauti ir skutamuosius. Be to, jie gamina ir taiso visokiausius metalinius buities įnagius: kauptukus, pjautuvus, kirvius...

Amatininkai daro klasikinius tuaregų papuošalus: didelį trikampį krūtinės pakabutį, apyrankes, žiedus, auskarus, amuletų dėžutes. Šie papuošalai padaryti iš masyvaus sidabro plokštelių arba kalstinėti. Jų geometriniai raštai paprastai būna panašūs.

Medžio apdirbimas nepaplitęs, nes trūksta tinkamos medžiagos. Daugelį namų apyvokos daiktų, pavyzdžiui, piestų, dubenų, šaukštų, atgabena prekybininkai iš Sudano. Be to, jie dabar už prieinamą kainą siūlo ir geležies dirbinių, kurie traukia pirkėjus savo naujumu.

Amatininkų žmonos tiktai raugina odas, iš kurių pina virvutes ir siuva amuletų maišelius, rankinukus, balnų krepšius, pinigines. Jos dar verpia ožkų vilnas ir suka iš jų virves arba paradinę mecharių aprangą.

Klajoklių moterys ir pačios moka labai gražiai dirbti odas, todėl amatininkų žmonų gaminius perka retai. Juos daugiausia ima žemdirbystės rajonų afrikiečiai, Tamanraseto gyventojai, perpardavinėtojai ir turistai.

Faktiškai dauguma apyvokos daiktų pagaminama ne čia. Visas tuaregų gyvenimas, visos jų tradicijos ir papročiai, būdingi gyvulių augintojams, yra susiję su Sudanu, kuris dėl savo klimato, įvairių išteklių ir didelių miestų tebėra svarbiausias jų traukos polius.

Valdžios globojami, tuaregai dar ilgai gyveno laisvai ir nerūpestingai. Tačiau dabar jų padėtis kinta, nes nyksta svarbiausi pajamų šaltiniai: gyvulių vos pakanka pramisti, karavanų prekybą nukonkuruoja sunkvežimiai, žemdirbystės židiniuose vis sunkiau rasti norinčių dirbti žemę nuomininkų.

O tuarego poreikiai auga. Tamanraseto parduotuvėse jis mato visokiausių naujų daiktų, kurie keičia iki šiol kuklų jo gyvenimą, ir, suprantama, nori jų įsigyti.

Tačiau naujos veiklos sritys jau užimtos kitų gyventojų sluoksnių. Mzabo gyventojai, sunkvežimių ir parduotuvių savininkai, monopolizavo šiuolaikinę prekybą, labiau išprusę arabai iš šalies šiaurės užėmė kvalifikuotų darbininkų, vairuotojų, pašto tarnautojų vietas... charatinai įsitaisė statybų juodadarbiais. Tą pat bando daryti ir kai kurie buvę tuaregų vergai, o dėl to kel achagarų gentys gali netekti visų savo piemenų, karavanų varovų ir tarnų.

Norint sustabdyti ūkio smukimą, buvo siūloma padidinti mažą gyvulininkystės rentabilumą. Reikia pačiame Achagare turėti pakankamai ganyklų, kad nereikėtų ginti kupranugarių į Tamesną. Kadangi virš Atakoro palyginti dažnai susitelkia debesų, manoma sukelti dirbtinį lietų. Savo ruožtu Tamanraseto observatorija įrengė Atakore lietmačių tinklą, kuris teiks tuaregams duomenų apie kritulių kiekį, todėl bus galima geriau panaudoti ganyklas. Visi šie pasiūlymai dar neišėję iš eksperimento stadijos, bet gali būti labai tinkami ir naudingi, nes, pradėjus juos vykdyti, nereikėtų pernelyg daug keisti klajoklių gyvensenos.

Achagare jiems atidaryta mokyklų, žengti pirmieji šiose vietose mokyklinio mokymo organizavimo žingsniai. Deja, tai yra per brangu, nes vienam mokytojui tenka ne daugiau kaip dešimt mokyklinio amžiaus vaikų. Kol kas veikia tik dvi mokyklos klajokliams, viena amenokalo stovykloje, kita — Tamesnoje. Mokyklos daugiausia steigiamos žemdirbystės centruose.

Nors iš pirmo žvilgsnio tuaregai kel achagarai tebėra tokie pat šaunūs, karingi ir laisvi klajokliai, iš tikrųjų jų gyvensena kinta dėl vykstančių didžiulių permainų.

Etninė tuaregų grupė darosi nebevieninga, nes jos kalbą išoriniuose santykiuose išstumia arabų arba prancūzų kalba; graži epinė poezija nyksta kartu su karais, pagaliau tuaregai, neturėdami gausių palikuonių, nusileidžia vis labiau daugėjantiems charatinams ir arabams, kurie kraustosi į Achagarą. Apskritai „žemesnieji" buvusios Achagaro hierarchijos sluoksniai pradeda lenkti buvusius savo šeimininkus turtais ir technika.

Be to, klajoklių gyvenimas, anksčiau teikęs tuaregams pranašumo, dabar tampa jų atsilikimo priežastimi; jie sunkiai įpranta gyventi sėsliai bei laikytis kitų šiuolaikinių reikalavimų.

Su Achagaro tuaregais susijusios problemos iš dalies yra ir psichologinės, nes dėl klajokliams būdingos galvosenos daugumas jų abejingi permainoms, kurių atsirado Sacharoje po techninės revoliucijos ir civilizacijos išplitimo.

IV SKYRIUS

TASILIN ADŽERO TUAREGAI

Keliautoją, vykstantį per Tasilin Adžerą šiauriau Džaneto (tarp Fort Gardelio ir Fort Tarato), stebina neįprastai nykus peizažas. Ši sritis yra milžiniškas plokščiakalnis, kuriame gamta, matyt, sumanė nesivaržydama pridaryti visokiausio reljefo. Vienur plyti didžiuliai smiltainio plokščių plotai, kitur riogso suversti milžiniški saulės išdegintų uolų luitai. Keisti jų kontūrai stūkso dangaus fone kaip negyvi siluetai, dažnai panašūs į senovės griuvėsius. Kur ne kur giliuose tarpekliuose skardingas vagas išsiraususios vadės.

Todėl labai netikėtai šiame rūščiame fone atrodo nuostabioji Džaneto oazė, išaugusi ant Tasilio smiltainių: tai didžiulė žydinti puokštė tarp apanglėjusių kalvų.

Tasilio augalija pastaruoju metu gerokai nuskurdo; tas procesas truko metų metus: vietoj nykstančios žalumos pamažu ėmė augti kažkokie sunykę krūmai, kuriuos vietiniai gyventojai vadina *talcha*. Džaneto rajone atsirado dar viena plačialapių, baltų syvų turinčių krūmų rūšis, o Tasilin Adžere pamažu nyksta paskutiniai kiparisų medžiai. Tačiau nereikia pamiršti vieno labai svarbaus Tasilio žemės ūkiui veiksnio: tai stichinė augalija, tiesiog lįste lendanti iš žemės po liūčių. Todėl nepasakysi, kad Tasilio dirvožemis visai nenori duoti vaisių. Iš tikrųjų visur, kur tik yra vandens ir kur žemė dirbama, ten galima žemdirbystė. Tai įrodo datulės, tasai didžiulis Sacharos turtas. Šios palmės auga tarp Lagvato, Gardajos, Varglos, Fort Flaterso ir Džaneto. Džaneto oazėje yra apie 75 tūkstančiai palmių, iš kurių 38 tūkstančiai veda vaisius, kiekviena vidutiniškai po 30 kg datulių, o visos — 950 t per metus.

Palmių giraičių duodama nauda tai ne tik datulių vaisiai; pakalkinus pernelyg daug silicio dioksido turinčias dirvas, buvo bandoma medžių pavėsyje auginti vienmečius augalus. Pavyzdžiui, Džanete po palmėmis kartu su kviečiais, miežiais ir soromis auga žalieji žirneliai, pupelės, pomidorai, svogūnai, kopūstai, bulvės, saldieji pipirai, morkos, ropės, salotos ir net gėlės.

Džaneto klajokliai ir sėslieji gyventojai

Žmogus žino: niekas neturi nueiti perniek ten, kur gamta nėra dosni. Todėl, genėdamas palmes, jis turi dvejopą tikslą: pirmučiausia aprūpinti nuolatiniu pašaru savo bandą, prisidurti jo prie to, ką duoda sporadiškai

suželianti stichinė augalija, o paskui sunaudoti kurui šakas, kurias, nuplėšęs lapus, sudžiovina. Jeigu nukertamas visas medis, tai jo kamieną sunaudoja šulinių kasėjai arba dailidės.

Nepaisydami rasinių skirtumų tarp berberų, arabų ir juodaodžių, Tasilio gyventojus galime suskirstyti į dvi dideles kategorijas: klajoklius ir sėsliuosius.

Klajokliai tiek fiziologiniu, tiek sociologiniu bei psichologiniu atžvilgiu prisitaikę prie tos bet kokiai gyvybei priešiškos aplinkos. Iš pažiūros tuaregai atrodo menki, tačiau iš tiesų yra stipraus sudėjimo. Jų fiziologinė sandara, jų būdingas liesumas yra ne atsitiktinis, o priklauso nuo aplinkos.

Tą pat galima pasakyti apie būdą, nes klajokliai, gyvendami atsiskyrę nuo kitų žmonių, yra pasidarę kiek uždari. Į tai reikėtų atsižvelgti dabar, kai ketinama pakeisti klajoklių gyvenimą ar įtraukti juos į šiuolaikinę visuomenę, kurioje būtinai reikia dirbti ir gerinti gyvenimo sąlygas. Būstas irgi atspindi klajoklio izoliuotumą. Tai labai paprasta palapinė, padaryta vien iš kupranugario vilnų.

Sėslieji gyventojai, kilę iš tos socialinės grupės, kuri praeityje taip ilgai buvo priklausoma nuo klajoklių, dabar tame pačiame Džanete statosi nedidelius plūktinius namus su plokščiais stogais ir siaurais langais. Jų apstatymas labai paprastas, o dažniausiai jo visai nesti. Tiesa, namuose gyvenama tik žiemą. Vasarą žmonės glaudžiasi mažytėse nendrių lūšnose, pastatytose tarp palmių.

Musulmonų tikybos sėslieji gyventojai ir klajokliai su atvykusiaisiais bendrauja santūriai, gal dėl to, kad nenori pasunkinti savo vargano gyvenimo, bet vis dėlto jie vaišingi. Prie gamtinių sąlygų, kurios izoliuoja šiuos žmones nuo bet kokio šiuolaikinio gyvenimo poveikio, prisideda dar ir jų kalba, tamašekas, kuri visai nepanaši į kitas Šiaurės Afrikos kalbas [10].

Vietiniai gyventojai maitinasi neišrankiai: pienu, datulėmis, kartais džiovinta muflonų mėsa, kuskusu. Oazių gyventojai daugiausia minta soromis ir vietinės gamybos sūriu (*ladžera*). Daržovių nedaug teauginama, jos čia pat ir parduodamos. Tiesa, pamažu daugėja ankstyvųjų daržovių rūšių. Daugiausia auginami pomidorai ir bulvės.

Kaip kuriozą galima pasakyti, kad kiaušiniai čia nevalgomi, nors, racionaliai sutvarkius paukštininkystę, jie galėtų žymiai pagerinti mitybą.

Ūkininkavimo būdą reguliuoja papročiai. Džanete šeima dirba žemę, kuri laikoma jos valda. Teoriškai žemė nepriklauso niekam, ji neperkama ir neparduodama. Visus namų darbus nuveikia moterys.

Vis dėlto klajokliai ima dirbti pramonėje. Naftos gavybos bendrovės pasamdė daug vietinių gyventojų dirbti Polinjako baseino naftos verslovėse.

Nors pastaruoju metu gyvulių kiek sumažėjo, bandoma ilgainiui jų vėl pagausinti, o kartu imama plėsti paukštininkystę Džanete ir Ain Amene.

Norint pagausinti gyvulių ir išsaugoti jų veisles, reikia ne tik sistemingai atlikti tam tikrus darbus, bet ir žmonių, išmanančių, kaip veisti

ir prižiūrėti naminius gyvulius. Tačiau specialistų labai nedaug. Kad padėtis pagerėtų, Oazių prefektūroje [11] numatyta įsteigti piemenų mokyklą, kurios auklėtiniai išmoks gyvulius prižiūrėti ir juos skiepyti, jeigu iškiltų epizootijos pavojus. Kova su gyvulių ligomis padės Sacharos gyventojams apsirūpinti mėsa, nes kol kas ji dar vežama iš gretimų valstybių, esančių į pietus nuo Sacharos.

Iš laukinių gyvulių paminėtini muflonai (jų yra Tasilyje) ir gazelės (Amgido, Tarato ir Polinjako rajonuose).

Prekiaudami klajokliai daug keliauja. Adžero gyventojai vyksta į gretimas pietines šalis (Libiją, Nigerį, Sudaną) ir ten pardavinėja datules, druską. Libijoje įsigyta arbata, cukrus, kava mainoma Sudane į avis, kurios yra vietinės gyvulininkystės pagrindas.

Pažymėtina, kad fabrikinių gaminių ir konservų prekių apyvartoje pasitaiko retai, nes toli gabenti tokius daiktus yra sunku. Smulkiosios vietinės gamybos dirbinių nedaug: kur ne kur iš kupranugarių odos daromi įvairūs buities reikmenys, audžiami vilnoniai *dželabai* *, o dažniausiai pačios vilnos yra pagrindinė mainų prekė, keičiama į audinius, atgabenamus iš piečiau Sacharos esančių šalių.

Reikia pažymėti, kad mainų galimybės nedidelės, o mainų prekybos apimtis menka. Matyt, čia tesama mainų, neprašokančių natūralinio ūkio, kuris toli gražu neatitinka gyvenimo lygio gerinimo reikalavimų.

Net pačiais geraisiais metais Tasilio dirvožemio galimybės aiškiai per mažos ir negali patenkinti gyventojų poreikių. Žemdirbių gaunamas datulių ir javų derlius esti minimalus, gyvulių, kaip matėme, nedaug.

Todėl jau nuo labai senų laikų vietiniai gyventojai maisto produktų dar pasipildo iš Libijos Fecano ir Nigerio, šiek tiek iš Tidikelto ir Achagaro. Į nepriklausomo Alžyro Sacharos rajonus būtiniausios prekės dabar pristatomos lėktuvais iš sostinės arba sunkvežimiais iš Varglos.

Vis dėlto pasitaiko karavanų, kaip ir senovėje prekiaujančių su Fecanu. Nuo rugsėjo iki sausio jie traukia į Gato, Ubario, Murzuko ir Gatrūno rajonus. Ten klajokliai prisiperka daugybę datulių, truputį grūdų ir aliejaus. Kartais jie parduoda kupranugarius ir už tai gauna maždaug 200 t grūdų ir datulių. Kupranugarių, žygiuojančių tą kelią iš vakarų į rytus, nuolat mažėja — gal nuo varginančios kelionės be vandens ir ganyklų, gal dėl griežtos muitinių kontrolės, kurią įvedė Alžyro valdžia.

Tą pat galima pasakyti apie senąją mainų prekybą su Nigeriu. Dabar tebeprekiauja tik trys tuaregų gentys: isakamorenai, imokarasenai ir kel džanetai.

Isakamorenai gabena į Nigerį druską iš Achagaro, imokarasenai — datules iš al Barkato ir Džaneto, o kel džanetai — dalį savo derliaus. Mainais jie parsigabena į Tasilį sorų, o kartais ir kviečių iš Ifervano, svarbiausio Ayro miesto.

Tasilio tuaregų galimybės ir ateityje varyti mainų prekybą yra nelabai kokios: gyventojų poreikiai didėja, o vietiniai ištekliai lieka tie patys, kupranugarių netgi mažėja. Belieka tikėtis, kad asfaltuotas plentas, kuris dabar tiesiamas nuo Varglos, netrukus pasieks Džanetą; kitaip ši didžiulė Alžyro Sacharos dalis neišbris iš baisaus skurdo.

Gadamas — berberų miestas ir tarpinė karavanų stotis

Po be galo ilgos kelionės per Hamada al Chamrą, kuri dvi dienas plyti priešais keliautojo akis kaip nuobodi akmenuota plynė, primėtyta kupranugarių griaučių, iš pirmųjų Didžiojo Rytų Ergo smėlio jūros kopų išnyra berberų oazė Gadamas: raudoni namai su baltais dantytais sienų viršumis, apsupti vešlių palmių. Tai viena seniausių berberų oazių, be to, būdingausia Libijos Sacharai ar net visai dykumai.

Viduje, už miesto sienų, vėsioje prieblandoje vinguriuoja kilometrai gatvelių. Jose gyvena 2,5 tūkstančio žmonių, kurių protėviai po tais pat skliautais susitikinėjo su Kartaginos pirkliais ir Romos legionieriais.

Gadamo padėtis nepaprastai patogi. Nuo jo beveik vienodas atstumas iki Tripolio, Gabeso, Džermos ir Varglos. Gadamas ilgai buvo karavanų perkraunamasis punktas. Ši oazė, drėkinama vidinio Ain al Fraso šaltinio, yra žinoma nuo klasikinės senovės laikų, kada buvo vadinama Sidamu. Gadamas visą laiką gyveno iš transsacharinės prekybos ir buvo vienintelė Centrinės Sacharos oazė, kuriai pavyko išlikti nepriklausomai nuo tuaregų ir sudaryti su tais „dykumų raiteliais" laisvą prekių gabenimo sąjungą.

Taigi Gadamo gyventojai pasirodė esą veikliausi Sacharos žmonės; jų įtaka prekybai siekė nuo Nigerio iki Viduržemio jūros, o Tunise jie buvo įkūrę vieną turtingiausių kolonijų. Prieš ateinant į Sacharą europiečiams, iki pat mūsų amžiaus pradžios Gadamo pirklių būdavo visuose turguose — ir Sudane, ir pakrantėje.

Gadamo gyventojai berberai beni uazitai ir beni ulidai anksčiau gyveno nesantaikoje, atskiruose kvartaluose, aptvertuose sienomis, kurių vartai naktį būdavo rakinami. Žmonės, visą gyvenimą praleidę pavojingose kelionėse po Sacharą, nusigaudavę iki pačių tolimųjų Afrikos turgų, nedrįsdavo vaikščioti tamsiomis gretimo kvartalo gatvelėmis! Ir dabar jie bijo naktį eiti iš namų.

Mažose aikštėse miesto centre Gadamo gyventojai teberodo atvykusiems stulpus, prie kurių grandine būdavo rišami juodaodžiai vergai — vyrai ir moterys. Tuaregai pagrobdavo jų per savo plėšikiškus žygius pietuose, o paskui parduodavo Gadamo turguje turtingiems Tripolitanijos vergų pirkliams arba berberams, kuriems vergai dirbdavo oazės soduose. Dabar praeities puikūs laikai, kuriems nuosprendį tarė europiečių įvesti įstatymai, išlikę tik Sacharos sūnų atmintyje.

Gadamo turgaus krautuvėlės aplinkui kvadratinę aikštę dabar prekiauja tik sandalais, kupranugarių ir gazelių mėsa, aukštais tuaregų kupranugarių balnais, kilimais ir kalstyto sidabro papuošalais.

Kai Gadamas buvo islamizuotas, o tai buvo padaryta taip greitai ir radikaliai, kad jo gyventojai ir šiandien meldžiasi vienoje seniausių musulmonų pasaulio mečečių, miesto gyvenime atsirado dvi sferos: vyrų ir moterų. Moterys turi teisę lankyti požemines apsiplovimų patalpas tik nuo šeštos iki septintos valandos ryto ir nuo penktos ir septintos vakaro, kitu metu jos dirba, eina pasivaikščioti, aplanko viena kitą ant plokščių namų stogų, kurie susisiekia ir yra tarsi kokia neliečiama jų viešpatystė, pilna oro ir saulės. Ant vieno stogo moterys turi net savo turgų.

Gadamo namai nepaprastai saviti. Iš lauko visi jie vienodo Achagaro stiliaus, nudažyti šviesia ochra, labai gerai derančia prie natūralios Sacharos spalvos, ir sudaro kontrastą akinamai baltiems kitų Šiaurės Afrikos *ksūrų* * pastatams. Viduje yra bendrasis kambarys, kartu svetainė ir valgomasis, apstatytas dažyto medžio skryniomis, išklotas kilimais, nukabinėtas daugybe blizgančių varinių niekučių. Tokio apstatymo Sacharos oazėse daugiau niekur nepasitaiko. Siauri akmens laiptai veda į antrąjį aukštą ir ant stogo.

Išėjęs tamsių gatvelių ir ilgų skliautuotų praeigų labirintu į žavingo ir paslaptingo miesto centrą, atsiduri prie nedidelio tamsiai mėlyno vandens baseino, kuriame atsispindi vešlios aplinkinių sodų palmės. Tai Ain al Fraso šaltinis, pasak padavimo, prasiveržęs iš po Ukbos ben Nafio žirgo kojų. Tas arabų užkariautojas vos nemiręs iš troškulio. Rytui auštant ir prietemoje mėlynais drabužiais susisiausčiusios tarnaitės sudanietės negirdimais žingsniais leidžiasi pakopomis prie šaltinio, prisisemia iš jo molinius ąsočius vandens ir parneša savo šemininkėms berberėms. Užėjus nakčiai, kai Sacharos danguje pateka mėnulio pilnatis, šio šaltinio baseinas sužėri sidabru ir pasidaro nuostabiai gražus.

Aplinkui miestą stovyklauja daugybė tuaregų, kurie čia, Gadame, gyvena gana įdomiai ir originaliai. Prieš kiek laiko šie „dykumų raiteliai" metė savo juodas klajoklių palapines, bet tikrų namų, kokiuose gyvena sėslūs žmonės, nepasistatė. Labai įdomu, kad, mėgindami gyventi pusiau sėsliai, tuaregai iš esmės grįžo prie tų pačių neolito būstų, kuriuose prieš 4 tūkstančius metų rasdavo prieglobstį pirmieji Sacharos gyventojai, kaip manoma, tuaregų protėviai. Tiktai Gadame gali pamatyti tuos apvalius ar keturkampius iš akmenų sukrautus būstus, apdengtus kūgišku odų stogu. Kad jų būta visoje Didžiojoje dykumoje iki pat Kanarų salų, liudija tik uolų piešiniai ir senovės raštai. Šiai stovyklai gyvumo teikia išdidžios laikysenos moterys ir vaikai: kiekvienas berniukas nuskusta galva su paliktu kuodeliu. Šie žmonės iš tolimos praeities atsinešė ir iki mūsų laikų išlaikė ne tik kalbą, bet ir papročius. Gadamo tuaregai priklauso prie paskutinių „užsidangsčiųsių žmonių", kurie dar gerai moka rašyti berberiškai tifinago raštu.

Už septynių kilometrų nuo Gadamo eina Alžyro siena, už penkiolikos — Tuniso sienos piečiausias taškas, o už kopų, prieinančių prie pat palmių giraitės, nutiestas naftotiekis iš Edželos į Gabesą. Gadame sutelktos labai gerai organizuotos policijos pajėgos; jos yra ir paveikiausios visoje musulmonų Afrikoje. Policijos kadrai parinkti tik iš Sacharos gyventojų, o pasienio kariuomenėje tarnauja ir juodaodžiai, ir arabai. Policininkai aprengti be priekaištų, turi greitųjų visureigių ir galingų radijo stočių. Jie kontroliuoja karavanų kelius ir kryžkeles, šulinius ir oazes. Dykumos vidaus srityse visomis kryptimis patruliuoja tuaregai raiti, ant savo mecharių. Jie labai ištvermingi, gerai pažįsta Sacharą ir gali ištisas savaites nenusėsti nuo kupranugarių. Ištroškę atsigeria vandens iš odinio maišo, išalkę pasiima saują datulių iš krepšio, pririšto prie vienkuprio kupranugario balno. Šiai policijai vadovauja aukštesnysis karininkas, kuris tiesiog pavaldus tik Tripolio vyriausybei. Ryšys tarp visų policijos postų dykumoje palaikomas reguliariai kas pusvalandis ir nenutraukiamas visą parą.

Gato oazę sudaro trys kaimai: Gatas, Tuininas ir Tadrametas. Pagrindinis centras susideda iš devynių rajonų: trijuose gyvena kilmingieji, o kituose šešiuose — vergų palikuonys.

Kilmingųjų rajonų gyventojai priklauso tuaregų adžerų grupei. Galimas daiktas, kad vieni jų yra kilę iš garamantų, o kiti — Maroką ir Ispaniją nukariavusių lemtūnų palikuonys. Priešingai, vergai (*ikovarenai*), dabar gavę laisvę, visi priklauso negridų rasei ir yra kilę iš Sudano. Tarnauti savo šeimininkams, kurie marškomis dangstosi veidus, Gate jie pradėjo senų senovėje.

Gatas ypatingas tuo, kad čia nuo seniausių laikų nuolat gyvena tuaregai. Tai vienintelis Centrinės Sacharos miestas, kurio bendruomenę sudaro šie „amžinieji klajokliai".

Prieš vergijos panaikinimą Gatas buvo vienas labiausiai klestinčių Sacharos miestų. Kaip ir Murzuke, vergų prekyba buvo neišsenkamas jo gerovės ir turtų šaltinis. Dabar Gate belikę 10 tūkstančių palmių, apie šimtas sodų ir 300 namų, kuriuose gyvena tūkstantis tuaregų kartu su valdiniais. Šimtai kitų, dabar taikių tuaregų neretai statosi palapines prie įtvirtintų miesto sienų.

Ši oazė yra beveik vidury didžiulės įdubos, kurią iš pietų ir vakarų apriečia Tasilio kalnyno šiaurinis ir rytinis pakraštys, iš rytų — nelygi Akakaus kalnų grandinė, o iš šiaurės Indineno kalnų grupė.

Geroka šios įdubos dalis užpustyta smėlio. Tinkamos dirbti žemės galima rasti tik nedidelių uolinių aukštumų papėdėse.

Oazės gelmėse daug požeminio vandens. Jos teritoriją gaivina ir drėkina šimtai versmių ir arteziniai šuliniai, kurie duoda gyvybę sodams, kaip, pavyzdžiui, Tuinine. Šaltinių vanduo renkamas baseinuose, o iš jų gana giliais grioviais leidžiamas drėkinti.

Gato sodai — maži žemės rojaus kampeliai. Čia visur auga citrusai, vynuogės, alyvmedžiai, tabakas, kviečiai, miežiai, daržovės ir šimtai vaismedžių, tarp kurių ypač daug figų ir granatų.

Oazėje yra tik du dideli pastatai: pilis su keturiais bokštais ir buvusios turkų kareivinės.

Mieste, kur visi tuaregai verčiasi kartu ir prekyba, ir sodininkyste, soduose dirba darbininkai (*džebadai* *). Krautuvėlėse nuolat verda gyvenimas.

Statyboje dirba mūrininkai, išeiviai iš Tuato. Jie stato namus iš saulėje džiovintų plytų, kurios sujungiamos purvu. Šiame rajone labai daug akytų klinčių. Klinčių gabalai suverčiami į duobę, apkraunami malkomis ir degami. Išdegtas klintis moterys grūda piestose, gautas baltas kalkes skiedžia vandeniu ir baltina sienas.

Kalviai moka apdirbti geležį, varį ir žalvarį. Jie daro pjautuvus, kasiklius, peilių geležtes, durklus, kūjus, žnyples cukrui imti, kabinamąsias spynas ir užraktus, kurių neįmanoma išlaužti, ir tvirtus jų raktus. Be to, dirba puodus ir kavinukus, moka apdoroti sidabrą, vartoja jį smulkiems papuošalams.

Staliai viską daro tik iš palmės ir tamarisko medienos; dirbdina duris, prekių lentynas, retkarčiais lovas.

Šikšniai siuva vietinio fasono sandalus ir amuletų futliarus, kurių ne mažiau kaip po tuziną nešiojasi kiekvienas Gato gyventojas.

Odas jie dažo medžiagomis, kurių pasidaro maišydami chnos (*Lausonia Alha*) lapus, kai kurių tamarisko rūšių žievę ir gidario (*Rhusoxiantha*) šaknis.

Moterys pina įvairius dirbinius iš palmių lapų: demblius, pintines, padėklus.

Gato tuaregai daro tik šiuos paprastus utilitarinius amatininkų dirbinius ir neturi jokių meninių polinkių, nieko neišmano apie architektūrą, skulptūrą, tapybą ar keramiką.

Savo namuose tuaregai laiko protėvių ginklus. *Takubos* — ilgi, tiesūs dviašmeniai kardai su kryžiaus formos rankena; prie kairiosios rankos rišami durklai gražiai išdirbtos odos makštyse; į romėnų akstis panašios geležinės svaidomosios ietys; medinės achajų stiliaus ietys, lankai ir strėlės rombiniais antgaliais ir didžiuliai stačiakampiai antilopių odos skydai.

Gato tuaregai teigia, kad tuaregų genčių sąjungai pradžią davusi legendinė pramotė, atėjusi iš Fecano (ko gero, čia kalbama apie lemtūnų genties princesę). Vis dėlto beveik neabejotina, kad kilmingųjų klasė, *ichagarenai*, kurie atitinka Achagaro imocharų klasę, yra kilusi iš kilmingos, arba „baltosios", senovės garamantų klasės. Vadinasi, dabar, matyt, jie yra tiesioginiai, gal vieninteliai palikuonys „ateivių iš jūros", kurie atvyko su savo vežimais ir sudarė aukštesnį neolito gyvulių augintojų libių ir berberų sluoksnį. Išplatinę metalų apdirbimą, tifinago raštą ir tobulesnes amatų formas, jie pakėlė garamantų civilizaciją į aukščiausią pakopą. Tai jie, vesdami nugalėtų berberų moteris, padidino jų vaidmenį Sacharos visuomenėje, ir jis, praėjus amžiams, išliko nemažas iki mūsų dienų. Galimas daiktas, kad tuaregai kai kurioms įžymioms moterims patikėdavo net karaliaus ar bent amenokalo prerogatyvas. Tokios moters pavyzdys galėtų būti Tina Chinana, garsioji „tuaregų karalienė", kurios palaikus Reihasas rado priešislaminio laikotarpio kape Abaleso vadėje Achagare, ir kuri, matyt, gyveno IV m. e. a. Tam tikri materialinės kultūros aspektai, tarp jų kai kurios garamantų laikotarpio reminiscencijos, visų tuaregų genčių yra beveik identiški tiek Gate, Tasilin Adžere, Achagare, Ayre, tiek Adrar Ifore.

Tunino gyvenvietė pastatyta neseniai; prieš šimtą metų jos dar nebuvo. Kaip ir visos Fecano gyvenvietės, ji perskirta į du kvartalus: Azarą ir Sorfą. Tuinino gyventojai yra kilę iš Tuato, atkakliai rungtyniauja su Gato gyventojais visose srityse, tačiau vis tiek laiko save tarsi kokiais gatiečių gentainiais.

Pagaliau Tadrametas — labai vaizdinga gyvenvietė, kurioje įsikūrę amatininkai — inkovarenai. Gyvenimas ten virte verda.

Vieną amatininkų bendriją čia sudaro kalviai, kurie sakosi esą atsikraustę iš Sudano, nors, sprendžiant iš kai kurių papročių (pavyzdžiui, suduodami kūju į priekalą, jie kiekvieną kartą mini Dovydo vardą), juos būtų galima skirti prie žydų. Šios bendrijos nariai tuokiasi tarpusavyje ir sudaro visai atskirą kastą. Laisvalaikį jie skiria muzikai. Beveik visi muzikantai, kurie groja Gate per tradicines religines šventes ir vestuves, yra iš Tadrameto kalvių.

Kita ne mažiau svarbi klasė yra odų raugintojai ir dirbėjai.

Paskui eina puodės — moterys, labai įgudusios daryti molinius indus. Iš kartos į kartą motinos vyriausiajai dukteriai perduoda savitą ornamentinį raštą.

Paskutinę, tuaregų adžerų labiausiai niekinamą, kastą sudaro mėsininkai (*zokajai*). Jie taip pat priklauso juodajai rasei ir yra kilę iš vergų. Zokajai skerdžia gyvulius, kapoja turguje mėsą, o be to, dar atlieka kitas priverstines pareigas. Pavyzdžiui, al Barkate trys zokajai yra šaukliai. Jie praminti „gyvatėmis" ir su lazdomis nuolat siuva tarp dviejų kaimų. Zokajai dalyvauja visose viešose ir šeimyninėse šventėse, kur būna ir kaimo šeichas su žmona. Jie rengia vestuvių iškilmes, dalyvauja vestuvėse ir apipjaustymo ceremonijose, po kiekvieno ritualinio aukojimo atlyginami dubeniu košės, duona ir gabalėliu mėsos ar net aukų avino lytiniu organu, jeigu tik jis neišmetamas į dykumą. Per laidotuves zokajai turi teisę gauti dvigubą datulių porciją.

Maždaug už dvidešimt kilometrų nuo Gato yra jo varžovė — al Barkato gyvenvietė, susidedanti iš dviejų kaimų: Esejeno ir Tindžarabento, esančių vienas nuo kito per 5 km. Tindžarabentas — kaimas, gyvenamas valstiečių ir amatininkų, apsuptas sodų, miežių ir kviečių laukų, daržų, o Esejenas — kvadratinė akmens tvirtovė, primenanti, galimas daiktas, tą romėnų įtvirtintą miestą, kurį mini Plinijus, pasakodamas apie senovės Rapsą.

Tačiau grįžkime į Gatą. Į pietus nuo miesto daugelį kilometrų tęsiasi didelis priešislaminio laikotarpio nekropolis. Ten stūkso šimtai cilindro formos pilkapių, sudėtų iš nedegtų plytų viršum stačiakampės duobės. Toji duobė, kurios vienas galas atsuktas į šiaurę, kitas į pietus, turi įėjimą į šulinį, kur galima nusileisti laipteliais. Šulinys gilumoje platėja — tai ir yra laidojimo kamera. Dar ir dabar Gato būrėjos gula miegoti ant senovinių kapų, kaip seniau darydavo nazamonai ir tebedaro Audžilos oazės gyventojai.

Prieš laidotuves velionio broliai arba dėdės numazgoja lavoną vandeniu, kurį pašildo alavijo mediena, ištrina jį riebalais ir *lubanu* — kvepalais, kuriuos degina kaip smilkalus,— ir rožių vandeniu, atgabentu iš pakrantės. Burną, nosį ir ausis užkemša vata, kad nepralįstų piktosios dvasios. Paskui mirusįjį aptaiso tunika ir baltu apsiaustu. Pagaliau trys profesionalios raudotojos vergės, garsiausiai aimanuodamos, lydi padėtus ant neštuvų palaikus iki pat kapų. Velionio šeima joms ir duobkasiams iškelia laidotuvių puotą.

Našlių institutas čia labai įdomus. Gato našlės gedulas baigiasi po ketvirtųjų mėnesinių. Per tą laiką ji neturi teisės kelti iš namų kojos ir šukuotis. Kiekvieną savaitę ji apsivelka vyro marškiniais. Keturių mėnesinių kraują surenka į *kelalį*, molinį indą, kuriame paprastai laikomas aliejus arba lydyti taukai. Pasibaigus nustatytam laikui, našlė nusimazgoja nuo galvos iki kojų, o vandenį, kuriuo mazgojosi, supila į kelalį, apsikerpa plaukus ir sumeta į tą patį indą, susišukuoja ir persivelka naujais drabužiais. Paskui eina į kapines ir ten sudaužo kelalį į akmenis.

Paskutinė moksliškai Fecaną tyrinėjo prancūzų etnografė Viviana Pak. Vėliau ji paskelbė labai gerą darbą apie kosminį aviną ir jo reikšmę socialiniams ir teritoriniams Fecano gyventojų ryšiams. Mes pasinau-

dosime kai kuriais jos stebėjimų duomenimis apie avino senovinio kulto liekanas Gate.

Šioje Libijos Sacharos dalyje avinas daugiausia tebėra aukų gyvulys. Per didžiąsias šventes ar atvykus garbingam svečiui pjaunamas kupranugaris arba avinas, kaip ir visoje musulmonų Afrikoje, bet avinas pirmučiausia yra šventas gyvulys. Mėsininkas neturi teisės pjauti avino oazių turguose. Tai vienintelis gyvulys, kuris laikomas švarus, jis aukojamas per Id al Kebyro [12] šventę, per vestuves ir gimimo dienos iškilmes. Gate prieš vestuves jaunikis privalo padovanoti nuotakos šeimai vieną ar kelis avinus, be kitų natūra duodamų dovanų.

Avinas toks pat svarbus ir per laidotuvių apeigas. Gate velionio šeima privalo papjauti aviną ir suvalgyti kartu su bičiuliais ir giminėmis per didelę laidotuvių puotą, kur svečiai reiškia užuojautą ir įteikia mirusiojo artimiesiems laidotuvių dovanas.

Be avino neapsieinama nė per vieną stabmeldišką libių šventę, kurios dar švenčiamos Gate.

Seniau, kovo pabaigoje Saulei įėjus į Avino žvaigždyną, tuaregai švęsdavo gamtos atgimimą. Pavasario šventė, kuri dabar vyriausybės uždrausta, būdavo ir pirmoji diena, kai jau būdavo galima valgyti sūdytame vandenyje virtas pupas, o avino mėsa šiuo atveju būdavo svarbiausias šventinės puotos patiekalas. Mūsų laikais Sacharoje stabmeldiškai bešvenčiama vienintelė pavasario šventė. Ji rengiama Sivos oazėje ir bus aprašyta toliau.

Kitą šventę, irgi stabmeldiškos kilmės, švenčia sambaniai — religinės vergų brolijos nariai; joje dalyvauja visi juodaodžiai, kadaise pagrobti per tuaregų antpuolius. Pavasarį, prieš derliaus nuėmimą, jie taip pat pjauna aviną.

Avino aukojimas turi tikslų ritualą ir yra aiškiai nustatytas tradicijų. Aukoja seniausias ir labiausiai gerbiamas bendruomenės vyras.

Avinas guldomas galva į pietus ir pjaunamas duobutėje. Kraujo prisigėręs smėlis metamas į dykumą, toliau nuo kaimo ir dirbamos žemės. Paskui nupjaunama galva, o liemuo iš pradžių padalijamas išilgai į dvi dalis; taip pasidaro viena rytinė pusė, kita — vakarinė. Po to kiekviena pusė perjaunama skersai, kad vienas gabalas gulėtų į pietus, o kitas — į šiaurę. Kiekvienas ketvirtis dar skiriamas pusiau, ir išeina aštuoni gabalai. Pagaliau visi tie gabalai savo ruožtu supjaustomi į šešias dalis, ir iš viso jų pasidaro 48. Id al Kebyro švęsti pagal tradiciją susideda keturios šeimos, kurios pasidalija vieną aviną.

Galva, širdis, žarnos ir blužnis atiduodama arba vergui, taisančiam vakarienę, arba kokiai juodaodei moteriai. Kepenys iš pradžių dalijamos pusiau, o paskui pjaustomos į smulkius gabalėlius, kurie tenka šeimų galvoms. Nuo kailio nuskutamos vilnos, oda kepama ant anglių ir valgoma. Lyties organą vergė sviedžia į lauką, tolyn nuo miesto. Vilnas nuperka vienas svečių ir atiduoda savo žmonai, kuri jas suverpia, o siūlus suaudžia.

Audimas Gate yra tauriausias darbas, deramas tik tuaregėms. Simboliškai jis tolygus arimui ir vadinamas tuo pačiu žodžiu — „tarata". Klajoklių gentyse šeimų motinos tradiciniais raštais siuvinėja diržus, kupra-

nugarių aprangą, pagalves ir kilimus. Tačiau tik sėsliosios Gato gyventojos audžia apsiaustus.

Vyrišką apsiaustą audžia dvi moterys. Į žemę įbedamos aštuonios lazdos: keturios vienoje pusėje, trys kitoje ir viena viduryje. Tarp jų audėjos ištempia septynis metmenų siūlus, kuriuos perkelia į stačias stakles. Audeklas sukerpamas, paskui kiekvienas iš keturių kampų įžymimas septyniais raudonų ir žalių vilnų raštais. Po to apsiaustas dažomas raudonai, baltai arba juodai — trimis pagrindinėmis gatiečių drabužių spalvomis. Vyrai vilki baltai, tik veidą dengiantis lisamas būna tamsiai mėlynas arba juodas. Kilmingosios moterys dėvi raudonus drabužius, o vergai — juodus. Eidama lankyti savo draugės, kilminga moteris susivelka vieną ant kitos tris arba keturias sukneles.

Moterys labai rūpinasi savo šukuosena. Kas dvi savaitės jas šukuoja profesionali šukuotoja, perėmusi kirpėjos amatą iš motinos. Gate yra keturios tokios šukuotojos. Plaukai iš pradžių sudrėkinami purvu, sutrintu su aliejumi, kuriame buvo mirkyti šeši sugrūsti kvapieji augalai (tarp jų ir gvazdikai). Mergaitėms šukuotoja suskirsto plaukus į 48 sruogas. Tai daroma durklu, kaip ir dalijant avino mėsą. Iš pradžių visi plaukai ant galvos perskiriami į dvi puses: užpakalinę ir priekinę. Pakaušio plaukai vėl skiriami perpus, ir kiekvienoje pusėje supinamos šešios palaidai kabančios kasos. Priešakio plaukai irgi perskiriami pusiau, ir supinama po tris storas kasas, kurios surišamos su karančiomis iš kairės ir dešinės. Kiekviena iš tų šešių storųjų kasų susideda iš šešių plonyčių kaselių, kietai supintų nuo pašaknės iki galiuko. Mergaitei ant kaktos karo dar viena kasa, bet ji nepriklauso prie šukuosenos ir turi kitokią, simbolinę, reikšmę.

Merginos ar suaugusios moters šukuosena susideda iš 24 kasų. Kai Fecane tekina moterį, tai pirmąją vestuvių dieną ji šukuojama kaip mergaitė, o kitą dieną — kaip suaugusi moteris. Kol moteris gali gimdyti, ji nekeičia šukuosenos, paskui šukuosena nebeturi reikšmės.

Netekėjusios dažosi veidą indigo dažais, trinasi skruostus raudona ar geltona ochra, ryškinasi antakius stibiu, o nagus chna. Kaip ir vyrai, tuaregės niekad nesiprausia, manydamos, kad nuo vandens sergama visokiomis ligomis. Baltiniams ir drabužiams skalbti jos vartoja baltąjį molį arba balandinių šeimos augalų, vadinamų taza, stiebelius. Juos grūda grūstuvėje ir pasidaro vandenyje putojančios tyrės. Moterys mėgsta puoštis įvairiais niekučiais, kurių svoris rodo, kokiai klasei priklauso moteris.

Gate stabmeldžių apeigų yra likusių tokiuose papročiuose, kaip, pavyzdžiui, nekaltų mergelių grumtynės, į kurias su didžia pagarba žiūrėję garamantų laikotarpio ausiejai ir kurių atgarsių yra Herodoto raštuose. Kas 30 metų šios tautos švęsdavo Minervos šventę. Per ją dvi mergaičių grupės kaudavosi akmenimis ir lazdomis. Tos, kurios mirdavo nuo žaizdų, nebuvo laikomos nekaltomis.

Viviana Pak yra viena iš nedaugelio europiečių etnografų, kuriems pavyko pasižiūrėti į tokią ceremoniją. Apie ją etnografė pasakoja taip įdomiai ir smulkiai, kad, atsižvelgiant į šio dokumento svarbą, mums belieka jį pažodžiui pateikti.

„Į druskingą Tindžarabento lygumą, kur negali nusileisti dvasios, ateina rinkti druskos (ramadano mėnesio 27 dieną) visos Gato ir Al Barkato nekaltos mergelės. Jos apsivilkusios juodomis ir baltomis suknelėmis, per krūtinę sukryžiuoti, kaip graikų juosta, du šešai — baltas ir raudonas. Kiekvienai grupei vadovauja senė *tamenokaltė*, kuri neša raudoną karo vėliavą. Greta jos eina kita senė, *aidina*, su balto molio kauke, nešdama ant galvos dubenį ir lodama kaip šuo. Surinktą druską senės parduos turguje, bet kiekviena mergina pasiliks po gabalėlį ir laikys visus metus: manoma, kad vandenyje ištirpinta ši druska įgauna gydomųjų savybių. Kiekviena grupė turi savo kalvį, kuris muša būgną. Pririnkusios kiek reikia druskos ir apsiginklavusios citrinmedžio (*tabarito*) lazdomis, kurios raudonais, juodais ir baltais dažais išrašytos laužtinėmis linijomis, merginos pradeda šokti karingą *inkutido* šokį. Paskui abi grupės, vedamos tamenokaltės ir aidinos, susieina ir sustoja viena priešais kitą. Merginos skanduoja dainą, trypdamos basomis kojomis žemę: du kartus viena koja, vieną kartą kita, po to keičia koją. Jos daužo viena kitą keliais, užkliudo lazdomis, sukryžiuodamos ir išskėsdamos rankas priešais. Tuos judesius darydamos, jos šūkčioja, o tamenokaltė tuo metu bando atimti iš kitos raudonąją vėliavą, kurią gina „šuo" ir nekaltosios mergelės. Nugalėjusi grupė laimi tai, kad jos tamenokaltė tikrina visų jaunųjų susirėmimo dalyvių nekaltybę, tačiau kad ir kokie būtų patikrinimo rezultatai, visada paskelbiama, jog nugalėtosios stovyklos kaime nekaltų mergelių nedaug tėra. Suprantama, kad Gato kadis uždraudė šią šventę, leido ją tik vergėms ir inkovarenėms. Vis dėlto ji ištvėrė 2500 metų, daugybę visokių sukrėtimų.

Tamenokaltės „šuns" personažas primena ritualines graikų kovas, per kurias būdavo aukojami pusiau perkirsti šunys. Ta auka simbolizuodavo naujųjų metų pergalę prieš senuosius. Galimas daiktas, kad mergelių kovas reikėtų gretinti su kitomis varžybomis, rengiamomis per *ašuros* šventes, skiriamas Nojaus išlipimui iš laivo paminėti ir kartu turinčias Naujųjų metų prasmę. Gate ši šventė trunka tris dienas. Vakare, leidžiantis saulei, vaikai — berniukai ir mergaitės — išeina į gatvę mojuodami *tiurzos* (*Calatropis procera*) deglais, kuriais kaukši virš praeivių galvų ir dainuoja „*Alele tiurza*" („turime tiurzos"). Lygiai taip darydavo apsišvietę eleusiniečiai, vaidindami Persefonės ieškojimą su „dviem deglais, kuriuos turėjo ir Demetra" [13]. Paskui laukan išeina kalviai, jie muša būgnus, o įkandin jų ima rinktis procesija, vyrai ir moterys, kurie kartu apeina miestą per Tafradžetą, Ezelį, Bab al Gyrą, žvaigždžių sukimosi kryptimi. Procesijos dalyviai nešasi trijų uolekčių ilgumo granatmedžio (tai Demetros medis) lazdas; pusbroliai vis šeria vienas kitam, tą pat daro ir pusseserės. Abipus šokių procesijos mušasi po du negrai.

Lazdos daromos iš nedidelio granatmedžio šakų, paprastai pasirenkamos apatinės. Jeigu jaunuolis sode neturi granatmedžio, tai lazdõs eina į pusbrolio sodą, bet būtinai tik savo kaime; negirdėta, kad kas nors eitų lazdos iš Tunino į Gatą ar al Barkatą. Tačiau Tunino gyventojai nuėję prisideda prie Gato procesijos, o al Barkate susirenka atskira procesija, kuri apeina miestą paskui savo kalvius. Gatiečiai eina tik vieną ratą, o al Barkato žmonės — septynis; taip primenama šių dviejų miestų sąjunga".

Arabas al Chašaišis veikale „Kelionė į senusiųjų šalį per Tripolitaniją ir tuaregų kraštus" Aunalachų šeimą mini tarp įžymiausių genčių, įsikūrusių Gate praėjusiame amžiuje ir variusių karavanų prekybą Sacharoje. Iš tiesų, arabai atėję nenutraukė karavanų prekybos senoviniu Tripolitanijos — Gato — Nigerio keliu, o pats Gatas, dabar tapęs viena nereikšmingų Sacharos gyvenviečių, anais laikais buvo to kelio posūkio punktas.

Teko skaityti laišką, kurį kaidas Abdeslamas, garsiosios prekybininkų Aunalachų šeimos narys, 1943 m. parašė prancūzų majorui Briularui atsakydamas į jo anketą apie Libijos Fecano prekybos reikalus.

Vykdami į Tripolį, karavanai galėdavo rinktis vieną iš dviejų kelių. Pirmasis ėjo per Murzuką ir Sebchą (tuo keliu dabar važiuojama mašinomis, nes jis nuo Tripolio iki Sebchos yra asfaltuotas), kitas vedė tiesiai į šiaurę palei Alžyro sieną per Gadamą. Nuo Gato iki Nigerio karavanai eidavo jau gerai žinoma trasa, kuri per Ayrą ir Agadą nuvesdavo į didelį Afrikos turgų Kaną dabartinės Nigerijos šiaurėje ir ten pasibaigdavo.

Nuo Gato į Tripolio pusę karavanai gabendavo stručių plunksnas, kvapiąsias medžiagas, vadinamas „cibetu", stručių taukus, odas, dėžutes iš raugintos ir išdailintos kupranugario šlapimo pūslės kvepalams ir papuošalams laikyti, dramblių iltis (dramblio kaulo įvežama ir mūsų laikais), gyvus stručius, papūgas, aukso dirbinius, bekulnį apavą, Sacharos sandalus ir Nigeryje siūtus vyriškus drabužius.

Vieni pirkliai Tripolyje turėdavo kompanionų ar bičiulių, kurie, atvykus karavanui, prisiimdavo prekybos derybas. Kiti, priešingai, patys tvarkydavo visus savo reikalus.

Pardavę iš Nigerio atgabentas prekes, jie pirkdavo savo reikalams kilimų ir drabužių, o prekiauti Nigeryje įsigydavo arklių balnų, įvairiausių kvepalų, indiškų ir egiptiškų kardų, *takubų* (garsiųjų kardų su kryžiaus formos rankena), karolių iš pūsto geltono stiklo, apyrankių, visokių stiklinių dirbinių, vario lakštų, arbatinukų ir arbatinių stiklinių, suvyniotų į rites ar sruogas šilko siūlų gandūroms siuvinėti, cukraus ir arbatos, baltos medvilnės perkelio, mėlynų audinių (dažytų indigu), paprasto ir plataus medvilninio audeklo, muslino turbanams, muslino galvos apdangalams, kvapiosios alavijo medienos, atgabentos iš Rytų, Chijo mastikos, fasuko (šaknys, kuriomis raudonai dažomi audiniai), mažų ir didelių veidrodžių (mažieji veidrodukai būdavo siuvami prie drabužių ir turėjo labai didelę paklausą Kane), gelumbės rietimų, apsiaustų, Misuratos kilimų, suktų ryškiaspalvių juostų, kurias tuaregai persirіša per petį. Prieš iškeliaujant karavano viršininkas pripirkdavo kelionei maisto, taip pat ir kuskuso.

Pro Gatą per Sacharą keliaujantys karavanai, savaime suprantama, turėdavo mokėti rinkliavą, kurią nustatydavo „gynėjai" tuaregai. Faktiškai nė vienam karavanui nepavykdavo pereiti per Fecaną ar Ayrą, jeigu jis iš anksto nesusitardavo su kuria nors tuaregų gentimi. Kai per Sacharą keliaujantys pirkliai atvykdavo į Gatą, juos būtinai aplankydavo pasiuntiniai iš tos genties, kuri būdavo apsiėmusi juos globoti. Pirkliai pirmučiausia turėdavo juos kas rytą maitinti spragintais miltais, o vakarais — kuskusu. Rinkliava būdavo mokama natūra: gandūromis ir turba-

nais — kilmingiesiems tuaregams, variniais padėklais, veidrodžiais, adatomis — moterims.

Tame pačiame Gate, didelėje Ešelio aikštėje, netoli svarbiausios mečetės vykdavo derybos dėl kupranugarių išnuomojimo karavanui kelionei pabaigti. Praktiškai Gatas buvo centrinis perkrovimo punktas abiem transsacharinėms kryptims, ir kaip tik ten kupranugarių šeimininkai nuomodavo savo „keturkojus laivus" kelionei ten ir atgal. Iki pat XIX a. pabaigos šios finansinės operacijos būdavo atliekamos kaūriais, o ne piniginiais ženklais. Sprendžiant iš tekstų, už 3 tūkstančius šių kriauklių buvo duodamas vienas Libijos realas. Pergabenimas iš Gato į Kaną (arba priešinga kryptimi) kainuodavo nuo 30 iki 100 tūkstančių kaūrių.

Atvykęs į Ayrą karavanas turėdavo mokėti dar vieną rinkliavą Ayro tuaregams. Iš kiekvieno karavano jie reikalaudavo po rietimą audeklo. Ifervanas, svarbiausias Ayro miestas, buvo dar ir kontrolinis punktas karavanams, einantiems iš Kano į Gatą ir Tripolį. Čia Libijos pirkliai turėdavo nuolatinius atstovus. Tie patikėtiniai „inspektoriai" versdavo išpakuoti visus karavano gabenamus krovinius, kruopščiai surašydavo visus nešuliuose esančius daiktus, net pačius smulkiuosius, ir tik po to leisdavo karavanui keliauti toliau, įteikę perduoti savo „patronui" surašytą tikslų prekių sąrašą. Nešulius apjuosdavo siaurais odiniais diržais, prikabindavo prie jų etiketes su šeimininko vardu, o į vidų įdėdavo dar vieną raštą, kuriame būdavo surašyti visi ryšulyje esantys daiktai. Nešulių saugotojas atsakydavo už prekes, kol jas gaudavo savininkai, kurie išskaičiuodavo dingusių daiktų vertę iš karavano viršininko atlyginimo.

Karavano atvykimas į Gatą būdavo didelis įvykis visiems gatiečiams. Prekių laukiantys pirkliai atvykdavo su sekretoriais. Tas, apžiūrėjęs visus karavano ryšulius ir iš etikečių nustatęs, kurie priklauso šeimininkui, užrašydavo jų skaičių ir palydovo, kuriam jie buvo patikėti, vardą. Baigęs tikrinti karavaną ir įsitikinęs, kad niekas nedingę, sekretorius parodydavo kiekvienam pirkliui priklausančius ryšulius. Jeigu koks ryšulys būdavo be etiketės, jis išpakuodavo jį visiems susirinkusiems matant ir perskaitydavo viduje įdėtą raštą.

Kai pirkliai pasiimdavo prekes į savo sandėlius, sekretorius surinkdavo palydovus ir išmokėdavo atlyginimą, kurio pusę jie gaudavo pinigais, pusę prekėmis.

Keliaudami atgal iš Nigerio, karavanai vėl turėdavo mokėti tuaregams. Rinkliavą dabar jie imdavo pinigais, o moterys gaudavo po 8 kg kviečių, pipirų, chnos ir medinių šaukštų.

V SKYRIUS

NIGERIO AYRO TUAREGAI

Pirmieji į Ayrą atvykusieji tuaregai, matyt, buvo prekybininkai, kuriuos į šį rajoną patraukė labai geros ganyklos. Nors apskritai gana lengva atsekti jų istoriją per tūkstantį metų, nors minima daugybė jų įsiveržimų, mes negalime nurodyti tikslių datų, kada kas įvyko, ir todėl

bendrasis mums žinomas istorijos vaizdas gana fragmentiškas. Jį susidarome iš sakytinių tradicijų ir iš rašytinių istorijos šaltinių.

Tarp jų pažymėtina „Agado kronika", susidedanti iš įvairių arabiškų rankraščių, priklausančių Agado sultonui. Jų buvo paskelbta išverstų ir trumpai atpasakotų (Palmeris — 1910, 1928, 1936 m., Jurvua — 1934 m.). Daugelis tyrinėtojų yra aiškinę Ayro tuaregų istoriją (Bartas — 1857 m., Rodas — 1926 ir 1938 m., Palmeris — 1936 m., Jurvua — 1936 m., Nikola — 1950 m.).

Nuo VII a. dideli gyvulių augintojų berberų migracijos srautai, kuriuose buvo ir dvi genčių grupės, lemtai ir zaravai, traukė per Sacharą. Lemtų gentys apsistojo palei Nigerio upę ir įkūrė Songajo[14] valstybę. Zaravų gentys nusikraustė prie Čado ežero, kur susidarė Kanen Bornaus valstybė. Tuo metu ir Ayre atsirado kitų genčių, iškilo naujos valstybės. Viena jų, vadinta hausų valstybe Goberu, arba Gobyru, gyvavo iki XII a.

Puikios Ayro ganyklos, galimas daiktas, buvo tik pirmutinių tuaregų įsiveržimų priežastis, o vėliau, matyt, prisidėjo dar vienas faktorius, būtent tai, kad į šiaurės Afriką atsikraustė arabai beduinai beni chilaliai ir beni soleimai. Šie klajokliai užėmė tuaregų valdas Tripolitanijoje ir Fecane, o tuaregai turėjo keltis į pietus ir į Ayrą.

Istorija ir papročiai

Teigiama, kad didelės kilmingųjų tuaregų gentys iš kel feruanų federacijos — patys kel feruanai (arba iravatanai) ir kel azeliai — yra giminės iš moterų pusės, nes kel azelių promotė buvo kilusi iš kel feruanų genties.

Kilmingieji kel feruanai kartais tvirtina, kad toji moteris ištekėjo už arabo, kurį jos gentainiai paskui nužudę jos pačios reikalavimu. Esama ir kitos kiek bendresnio pobūdžio versijos, kad abiejų kilmingųjų genčių promotės atėjusios kartu iš Audžilos; su jomis buvusi dar ir trečia sesuo, kuri davusi pradžią iberdianenų genčiai. Štai ta istorija.

Trys seserys išjojusios trimis kupranugariais iš savo gimtosios šalies Audžilos; kartą jos visos trys apsinakvojo nelabai toli nuo Ifervano. Vyresnioji sesuo, vardu Sabena, nubudo anksčiau už kitas ir atpančiojo jų kupranugarius, kurie nuklydo į dykumą. Kadangi dabar kupranugarį beturėjo viena Sabena, tai tik ji raita ir įjojo į Ifervaną, o abi jaunesniosios seserys ėjo pėsčios. Ifervane gyveno vienas labai galingas žmogus, vardu Azereras. Jis paklausė seserų, kas jos esančios. Sabena pasakė, kad viena mergaitė esanti jos sesuo, nors ir netikra, o kita — vasalė. Vadas Azereras panoro vesti Sabeną, nes ji sėdėjo ant kupranugario, vadinasi priklausė kilmingai giminei. Sabena sutiko už jo tekėti, jeigu kraitį jis išmokėtų žeme. Buvo sutarta, kad ji kraičio gaus tiek žemės, kiek įstengs apjoti savo kupranugariu nė karto nesustojusi. Ji išjojo iš Ifervano, bet kupranugaris nuilso jau ties Tagedufatu, į pietus nuo masyvo. Ten Sabena nusėdo nuo gyvulio ir nusviedė savo lazdą toli į pietus; lazda įkrito į Tagedufato šulinį. Taip Sabena gavo teisę į visą sritį nuo Ifervano šiaurėje iki Tagedufato šulinio, esančio pietų lygumose. Nuo to laiko ta di-

džiulė teritorija priklauso Sabenos palikuonims, tai yra kilmingiesiems tikriesiems kel feruanams, arba iravatanams. Tačiau šios genties tuaregai tvirtina, kad nuo to laiko jie taip išplėtę savo valdas, kad dabar šeimininkaują ir srityje į pietus nuo masyvo iki pat Resavos, kuri netoli nuo šiaurės Nigerijos sienos.

Kilmingųjų kel feruanų vyriausiasis vadas turėjo vienintelį visos šios genčių grupės būgną. Jis nesiskirdavo su juo netgi išvykdamas toliau ir visokiais signalais sušaukdavo valdinius. Pasakojama, kad tų signalų turėdavę klausyti ne tik vasalinių genčių nariai, bet ir kilmingieji kel azeliai. Būgnas tebėra kel feruanų vado stovykloje; jis yra medinis, aptrauktas oda. Tuaregai tiki, kad būgnas turi magišką galią. Todėl, kai reikėjo keisti jo susidėvėjusią odą, žmogus, kuriam buvo liepta tai padaryti, turėjo dirbti nežiūrėdamas į būgną, kad neapaktų. Padavime sakoma, jog būgno niekada neturinti paliesti tuaregė.

Vergų padėtis Achagare ir Ayre, matyt, labai panaši. Belaisviai priklauso šeimininkui: mūsų laikais jais nebegalima prekiauti, bet ir prieš kolonijinį laikotarpį nebuvo įprasta pardavinėti belaisvius. Juos paveldi paprastai ta pati šeima; vos prieš keletą metų būdavo duodama kraičio ir viena belaisvė. Su belaisviais elgiamasi ne visada gerai: pavyzdžiui, už tam tikrus nusikaltimus, už kuriuos kilmingieji tuaregai paprastai atsiperka pabauda — naminiais gyvuliais, vadų įsakymu gali būti skiriama bausmė — plakimas. Tačiau vergų šeimininkas retai kada pats imasi įvykdyti tokią bausmę. Kiek esu gyvenęs tarp tuaregų, tik du kartus mačiau baudžiant kūno bausmėmis ir abu kartus gana švelniai.

Tai galima paaiškinti tuo, kad belaisvis, su kuriuo blogai elgiamasi, visada gali išeiti pas kitą šeimininką. Jis naudojasi papročiu, kurio laikomasi ir dabar: pamatęs jojamą kupranugarį, priklausantį tam tuaregui, pas kurį nori pereiti, belaisvis pasiveja jį ir nupjauna jam ausies galiuką. Tada kupranugario šeimininkas privalo paimti belaisvį savo nuosavybėn, o ankstesnysis jau nebegali jo susigrąžinti. Šis paprotys kai kam gali atrodyti keistas, o iš tikrųjų tai tėra simboliškas aktas, turintis didesnę prasmę. Nupjauti ausį kupranugariui, kuris priklauso kam nors kitam, reiškia padaryti jam nuostolį, bet už savo belaisvių veiksmus atsako pats šeimininkas. Todėl „kaltasis" belaisvis atitenka kupranugario šeimininkui kaip „atlyginimas už žalą", padarytą jo gyvuliui. Šitaip praradusio belaisvį tuarego prestižas labai nukenčia, o naujajam šeimininkui tai didelė garbė. Todėl jis maloniai priima belaisvį, duoda jam drabužių, kupranugarį ir balną. Dėl tokio papročio šeimininko ir belaisvio santykiai būna kuo geriausi.

Kel feruanai pasakoja, kad jų belaisvis, norėdamas pereiti pas kitą šeimininką, truputėlį įdreskia vienam to žmogaus vaikui ausį ir paskui tampa „sužeistojo" vaiko tėvo nuosavybe.

Jeigu belaisvis tiesiog pabėga, šeimininkas gali reikalauti jį grąžinti. Tačiau Achagare vyriausiasis vadas amenokalas gali užstoti belaisvį, kai paaiškėja, kad su belaisviu buvo blogai elgiamasi arba kad jis buvo prastai rengiamas. Tokios taisyklės protingos ir padeda gerinti belaisvių gyvenimo sąlygas.

Tik retkarčiais belaisviai valgo kartu su šeimininkais. Paprastai jie gyvena ne palapinėje, o lauke, dengdamiesi tik nuo vėjo ar saulės. Apskritai tuaregų gyvensena maža kuo skiriasi nuo jų belaisvių, kurie dėvi beveik tokius pat drabužius ir tokius pat papuošalus. Belaisviai gali vartoti ginklą, o seniau, kai kupranugarių grobimas ir karai papildydavo tuaregų pajamas, jie neretai kartu su šeimininkais dalyvaudavo antpuoliuose ir karuose.

Jeigu tuaregų šeima turi nemaža belaisvių, jiems paprastai duodama daug sunkaus namų darbo, liepiama saugoti bandą. Būdami piemenys, belaisviai įgyja nemaža įtakos, nes dažnai geriau už pačius tuaregus moka prižiūrėti visokius gyvulius. Kai papjaunamas koks nors gyvulys, kiekviena tuaregų gentis turi teisę gauti tam tikrą skerdienos dalį: viena — dalį nugaros, kita — širdį, trečia — kepenis. Belaisviams reikia atiduoti kaklą, o kai kuriuose rajonuose — uodegą ir kojas.

Pagal įprastines taisykles belaisviai negali nieko paveldėti. Jeigu kuris jų gerai sugyvena su šeimininku, tam šeimininkas gali ilgainiui perleisti šiek tiek ožkų. Belaisvis gali elgtis su jomis kaip tinkamas, pavyzdžiui, gali papjauti ar parduoti. Bet jo vaikai nepaveldi nei bandos, nei kokio kito tėvų turto. Po belaisvio mirties viskas vėl tampa šeimininko nuosavybe.

Belaisviai laikomi tarsi šeimininko vaikais, jis — jų „tėvu", o belaisvių turinti moteris — jų „motina". Taip pat ir jauni belaisviai laikomi tarsi šeimininko vaikų broliais ir seserimis. Šeimyninio modelio vergijos sistemą galima parodyti tokiais pavyzdžiais.

Jeigu veda jaunas vergas, tai jo šeimininkas, kaip „tėvas" turi sumokėti kraitį, tai yra tiek, kiek kainuoja kelios ožkos (paprastai nuo trijų iki penkių). Kraitis skiriamas tekančios vergės šeimininkui. Jeigu belaisviai priklauso moteriai, tai ji, kaip ir vyras, privalo arba duoti, arba priimti kraitį savo belaisvių vedybų proga. Kai belaisvis veda belaisvę, tai ji tampa savo vyro šeimininko marčia.

Gyvulių augintojų tuaregų šeimoje vyras yra visų savo žmonos belaisvių „patėvis" (*asdegalas*), o jo žmona — visų savo vyro belaisvių „pamotė" (*adegaltė*). Šie fiktyvūs santuokos „giminaičiai" laikosi papročių nustatytų draudimų, tiesa, nelabai griežtai. Pavyzdžiui, vyrui nedera vesti belaisvės, priklausančios buvusiai iki skyrybų ar mirusiai žmonai, kaip būtų nepadoru vesti ir savo podukrą.

Vyrui nedraudžiama vesti savo belaisvę, nors ji laikoma „dukteria". Jeigu jis veda vieną savo belaisvių, tai jų vaikai Ayro tuaregų nebelaikomi *išerdanenais* arba *iborelitenais,* t. y. „metisais". Jie turi teisę vadintis grynakraujais tuaregais, arba *imadžerenais.* Jeigu vyras veda belaisvę, kuri jam nepriklauso, tai šios santuokos vaikai grynakraujais tuaregais nelaikomi. Vis dėlto reikėtų pridurti, kad tuaregų visuomenėje negrynakraujų nuo gimimo žmonių padėtis daugiausia priklauso nuo jų pačių: jeigu žmogus protingas, turtingas, dosnus arba jeigu jis marabutas, visi tuaregai nusiteikę bendrauti su juo kaip su lygiu, nors jis būtų ryškios negridų išvaizdos. Nemaža esu matęs tokių pavyzdžių, o kartą sutikau labai juodos odos klajoklį, kurį tuaregai gerbė visi kaip vienas, nes per dieną jis buvo papjovęs septynias savo ožkas, kad deramai pamylėtų iš kitų genčių atvykusius svečius. Tuaregų visuomenėje yra savotiškų kla-

sių, kastų. Teoriškai mišrių santuokų tarp tuaregų ir belaisvių vaikams, matyt, palyginti nesunku vadintis tuaregais, nes belaisvių socialinė padėtis skiriasi nuo tikrųjų „juodosios" rasės kastų padėties.

Jeigu belaisvė moteris savo pienu išžindo tuaregų mergaitę arba užaugina ją kaip savo dukterį, tai ji laikoma tikra vaiko motina. O jeigu ta moteris vėliau pati pagimdo vaikų, tai į juos žiūrima, kaip į tuaregaitės brolius ir seseris. Tai mergaitei ištekėjus, jos vyras tampa tikru belaisvės žindyvės — „motinos" — žentu, ir jų santykiai labai griežtai draudžiami. O vis dėlto tokia „motina" neturi teisės paveldėti (*tekašit*) mirusios dukters gyvulių. Jai atitenka bandos dalis, vadinama *elchaku*. Tuaregų mergaitė negauna palikimo po savo belaisvės „motinos" mirties ir neturi teisės paveldėti bent dalį jos gyvulių. Belaisviai yra tartum savo šeimininkų vaikai ir todėl priklauso ne tik mažoms šeimoms ir šeimų grupėms, bet ir gentims, ir net tam tikru atžvilgiu klasėms.

Agadas — sultonų miestas

Agadas, kaip ir Tombuktus su Valata, būdamas įdomiausias Pietų Sacharos miestas, dabar teturi 4—5 tūkstančius gyventojų, o kai lankėsi G. Bartas, ten dar buvo septyni tūkstančiai. Jo vingiuotose gatvelėse ir vaizdingame turguje kaip ir anksčiau prisirenka klajoklių ir tuaregų iš Ayro. Ten jų būna pilna kiekviename žingsnyje. Savo ginklais ir drabužiais jie pagyvina šį sumenkusį miestą, primena buvusią jo didybę.

Plačioje aikštėje miesto centre yra turgus. Iš kasdien vartojamų prekių čia daugiausia druskos, kuri, šimtus kilometrų gabenta kupranugariais, dabar guli išdėliota priešais pirkėjus kolonų su laipteliais pavidalu; yra vaistų, sutaisytų iš augalų ir kažkokių keistų miltelių; ryškių kupranugarių balnų, kartais labai išdailintų ir būtinai papuoštų tuaregišku kryželiu; vietinės bižuterijos — beje, gretimame kvartale nesunku pamatyti, kaip ji daroma. Tereikia paėjėti vingiuotomis gatvelėmis, kur kojos grimzta į smėlį, iki juvelyro krautuvėlės, tokios ankštos, kad įeiti į vidų galima tiktai susilenkus. Šiaip taip susirangęs tiesiai ant žemės, stebi, kaip gaminamas žiedas: iš pradžių jis liejamas vieną kartą panaudojamų vaško modelių technika, paskui kalamas, o kad darbas nelabai įmantrus, galima paaiškinti tuo, kad amatininkų įrankiai nekito daugelį amžių. Be žiedų ir pakabučių, čia daromi garsieji Agado kryžiai; panašių į juos pasitaiko pamatyti net pas kai kuriuos Paryžiaus juvelyrus. Šie kryžiai paplitę visoje Afrikoje.

Tarp audringos ir puikios praeities paminklų pažymėtina mečetė, pastatyta XVI a. Ji viena teišliko iš trijų kulto pastatų, kadaise buvusių mieste. Mečetė visa nudrėbta iš *banko* * ir susideda iš neaukštų sienų aptvaro, prie kurio pristatytos kelios lūšnos, ir gražaus 27 m aukščio minareto, panašaus į kuoliuku prismaigstytą cukraus galvą. Žemių laiptai numintomis pakopomis veda į patį viršų, iš kur atsiveria nuostabus miesto vaizdas, į begalinę tolumą nusidriekusi lyguma pietuose ir Ayro kalnai, dunksantys virš horizonto šiaurėje. Prie mečetės matyti buvusių sultono rūmų griuvėsiai, išlikusios tik apgriuvusios aptvaro sienos ir triaukštis gyvenamasis namas siaurais langais. Dar viena architektūros įžymybė yra

turgaus aikštę supančių namų ansamblis. Jų molinės sienos išpuoštos arabiškų motyvų reljefais, uždengtos plokščiais stogais, kurie aptverti ažūrine baliustrada.

Visi Agado sultonai, kuriuos pripažindavo Ayro tuaregai, buvo juodaodžiai. Jeigu tikėtume legenda, tai pirmasis jų, įžengęs į sostą 1405 m., buvo vergas, kurį iš Konstantinopolio parsivežė tuaregų pasiuntinybė, prašiusi Bizantijos imperatorių paskirti vieną savo sūnų pirmuoju Ayro valdovu.

Agado sultonas gali vesti tuaregę, tačiau jų vaikai niekada neskelbiami sultonais. Iš tiesų, kad nesikištų į baisius vaidus, nuolat kylančius tarp tuaregų genčių, sultonas negalėjo būti net tolimiausias giminė kuriai nors tuaregų grupei. Faktiškai jo valdžia tuaregams labai reliatyvi, bet jis labai gerbiamas ir labai turtingas. Anksčiau sultonas imdavo rinkliavą už prekes, gabenamas per Agadą; jis galėjo ją gauti ir už Bilmos druską. Tačiau mokėti jam mokesčius buvo įsipareigoję tik valdiniai negrai iš Agado ir dviejų gretimų kaimų: Ain Galio ir Tigidan Tesemo. Priešingai, Ayro tuaregai niekad neturėjo tokios prievolės. Vadinasi, tik juodaodžiai buvo visiškai pavaldūs sultonui, o tuaregai kreipdavosi į jį susiginčiję kaip į teisėją ir tarpininką, tačiau jis nesikišdavo į jų vidaus reikalus ir neturėdavo jokios vykdomosios valdžios.

Agado sultoną rinkdavo visi Ayro tuaregų grupių vadai, bet ne visi dalyvaudavo jo žengimo į sostą ceremonijoje. Tą ceremoniją yra aprašęs G. Bartas:

„Iš savo kambarių sultonas įeidavo į rūmų viešųjų priėmimų salę. Ten itezenų ir kel gresų genčių vadai prašydavo jį sėstis į guolį, supintą iš palmių lapų gyslų ir apdengtą dembliais, bet jam nebūdavo galima pakelti kojų ir atsisėsti rytietiškai, kol to neleisdavo kel ui vadai..."

Kel ui grupė protarpiais turėdavo didžiulę politinę įtaką. Joje daugiausia buvo sėslių žemdirbių, o kitose grupėse — gyvulių augintojų, kurie klajojo slėnesnėse masyvo vietose ir gretimose lygumose.

Nigerio gyvulių augintojai

Ayro tuaregų gentys tebegyvena tame legendiniame senovės Sacharos pasaulyje, kuris, kaip ir Achagaro tuaregų, yra paskutinių karių — „dykumos raitelių" pasaulis, o Nigerio tuaregų dauguma vis dėlto gyvena į pietus ir į vakarus nuo Agado. Jų yra daugiau kaip 200 tūkstančių, ir visi verčiasi klajokline gyvulininkyste. Skirtingai nuo Ayro tuaregų ši genčių grupuotė, vadinama kel tamašekais, susidarė iš buvusios vergų (*iklanų*) klasės, dabar jau visiškai išsivadavusios iš savo šeimininkų, kilmingųjų imadžerenų, valdžios. Jie klajoja po didžiulę Sachelio sritį, sudarančią 2/3 visos Nigerio Respublikos teritorijos. Tai pereinamoji zona tarp Sacharos ir Sudano savanų, tokia vieta, kur susitinka iš šiaurės atėję „baltieji" klajokliai ir sėslieji juodaodžiai gyventojai, songajai ir hausai.

Šioje Nigerio dalyje tuaregai susisiekia, o kartais net susirungia dėl šulinių ir ganyklų su kitais nuolatiniais klajokliais — fulbiais.

Nuo šiaurės tuaregų iklanai skiriasi tuo, kad darbo anaiptol nelaiko gėdingu ir, nors visai dar nemeta klajoklystės, dirba žemę *Sachelyje*,

verčiasi prekyba. Iš savo nedidelių laukų jie gauna derliaus, laiko gyvulių ir todėl gyvena kur kas geriau negu Ayro ar Alžyro Sacharos tuaregai.

Iklanų stovykloje dirba visi. Vaikai gano bandą, moterys dirba visus ūkio darbus palapinėse, rūpinasi vandeniu ir malkomis; vyrai sėja soras ir sorgus, ravi pasėlius ir nuima derlių. Laikotarpiu tarp sėjos ir derliaus nuėmimo iklanai vėl leidžiasi klajoti ir gena savo bandas per didžiulę Nigerio brusą, ieškodami gerų ganyklų. Nuėmę soras, jie dalį derliaus parduoda, sumoka mokesčius, įsigyja būtiniausių gatavų prekių (patalynės demblių, pagalvių, medinių dubenų), o už likusius pinigus prisiperka daugiau gyvulių.

Galvijai Nigeryje dabar yra didžiausias šalies turtas. Daugiausia yra zebu, kurie paprastai vadinami kuprotaisiais jaučiais. Tikrieji jaučiai auginami tik Čado pakrantėse ir netolimose jo apylinkėse.

Nigerio zebu yra dviejų veislių: ilgaragiai, vadinamieji *bororai,* ir trumparagiai — Sachelio zebu.

Bororai pagarsėję savo laukiniu būdu, o juos laiko ir gano beveik vien tiktai fulbiai. Tai labai stambūs gyvuliai — pusantro metro ar daugiau ties gogu — sveria kartais iki 600 kg, rusvai raudono plauko, didžiuliais lyros pavidalo ragais, kurie, būdami matinės baltos spalvos, ryškiai išsiskiria rausvame kailio fone, o į galus tolygiai eina rudyn iki šviesiai ar tamsiai rudos spalvos.

Šie galvijai ištveria toli genami ir nuolat vaikšto, prižiūrimi piemenų.

Sachelio veislės zebu vidutinio didumo, nuo 1,15 iki 1,20 m ties gogu, sveria 350 iki 440 kg, labai įvairaus plauko, arba vieno atspalvio, arba palšmargiai (kaip, pavyzdžiui, laukinė jų atmaina Azavake), neilgais ragais, nuo trumpo gulsčio pamato augančiais tiesiai aukštyn. Jie duoda gana daug pieno, o kai kurios veislės net labai daug. Vis dėlto šių galvijų produktyvumas rodo, kad jie yra geros mėsinės veislės.

Sachelio zebu skaičius svyruoja. Dabar jų apie 1600 tūkstančių, t. y. 45 % visų galvijų.

Bandose yra ir avių. Jos dviejų veislių, kurių abi auginamos kailiams, o ne vilnoms. Vienos, auginamos fulbių, yra dviejų atmainų: baltos ir juodmargės — joms juodos vilnos auga iš priekio. Kitos paplitusios Sachelyje (jų veislė dar vadinama tuaregų avinais).

Pirmosios veislės avys, auginamos tiktai fulbių, yra trumpavilnės, stambios, kumpanosės, ilgomis ausimis ir kojomis, pratusios nuolat vaikščioti. Jos užauga gero svorio — nuo 60 iki 70 kg. Mėsa skani, o kailis labai tinkamas dirbti.

Antrosios veislės avių vilnos ilgokos, jos ne tokios kumpanosės, palyginti trumpomis ausimis, ne tokios stambios ir lengvesnės (vidutiniškai nuo 30 iki 40 kg). Apskritai jos vertinamos kur kas mažiau, tiek dėl mėsos, tiek dėl kailio. Jos daugiausia auginamos tuaregų ir geriau už fulbių avis prisitaikiusios prie šiaurinio Sachelio sąlygų.

Kartu su avimis ganosi dviejų veislių ožkos. Apie vieną tiek tepasakysime: tai didelė, nedailaus sudėjimo ožka, nulėpusiomis ausimis, įvairaus plauko, duodanti daug pieno ir užauganti iki 30 kg gyvojo svorio. Tokių ožkų susidaro gerokos bandos. Jos ganosi (dažnai kartu su avimis) po visą didžiulį Sachelį.

Apie kitą veislę papasakosime smulkiau. Ji žinoma Nigeryje kaip „Kano arba Sokoto ožka", o Nigeryje praminta „rusvąja Maradžio ožka". Šią kresną, vidutinio ūgio, vienodos rusvos vilnos ožką stačiomis ausimis lengva atskirti nuo giminaitės iš Sachelio. Dauguma jų priklauso sėsliesiems gyventojams. Jos ne tik pieningos ir produktyvios, bet dar labai vertinamos dėl kailių, kurie yra pasaulinės rinkos prekė.

Kupranugarių yra visoje teritorijoje. Apskritai vietinė jų veislė pasižymi nedideliu svoriu. Stambiausi gyvuliai ganosi rytuose, Mango rajone.

Arkliai daugiausia arabų ir berberų veislių su dongolų veislės priemaiša. Jie neaukšti (1,40 m) ir apskritai nedailūs. Vienas svarbiausių jų auginimo rajonų yra toje Nigerio dalyje, kur gyvuliai ganosi upės potvynių užliejamose ganyklose.

Asilų pasitaiko beveik visur. Jie priklauso klasikiniam Afrikos asilų tipui, vadinamam „buriku". Visi jie nedidukai, nuo 80 iki 90 cm ties gogu, dažniausiai pilki, dulsvi, taigi išskirti iš jų tarpo vietinės veislės neįmanoma.

Apskritai galima sakyti, kad bet kokio piemens bet kurioje vietoje ganomi gyvuliai visada būna neatskiriamai susiję su aplinka, kuri jiems yra svarbiausias maisto šaltinis. Vienintelė esminė išimtis daroma arkliams: jie papildomai šeriami specialiai parūpintais šiaudais arba soromis.

Nugenamoji gyvulininkystė (šis terminas mums atrodo tinkamesnis negu „klajoklinė gyvulininkystė", nes juo reiškiama sąvoka apima tam tikrų ganymo zonų metinį ciklą, o čia iš tiesų taip yra) darosi būtina, kai tik padaugėja gyvulių, nes reikia ieškoti ir naujų ganyklų, ir vandens šaltinių. Dabartinėmis sąlygomis vargu ar būtų įmanoma kitokia gyvulininkystė.

Kol lyja ir želia ganyklos — maždaug keturis mėnesius iš dvylikos — ėdesio visiškai pakanka. Kai tik žolė nudžiūsta, pranyksta vanduo, atsiranda daugybė bandų (jų tuo daugiau, kuo daugiau čia buvo vandens ir kuo mažiau jo buvo kitose vietose). Neišvengiamas tokio reiškinio padarinys — pašaro trūkumas ir didelis gyvulių susitelkimas. Tačiau vanduo visada svarbesnis už ėdesį.

Kaip pataisyti tokią padėtį? Matyt, reikia dirbtinių vandens šaltinių ten, kur yra ėdesio.

Iškasus gilius šulinius, padėtis kiek pagerėtų, bet to nepakaktų, nes šį darbą trukdytų dvi didelės kliūtys. Viena jų yra ekonominė — šulinio kainos santykis su gyvulių, kurie bus girdomi iš jo, kaina; kita — techninė: vandens sėmimas rankomis virstų tikra katorga.

Sėsliojoje zonoje šis klausimas yra iškilęs kiek kitaip. Kadangi ten reikia žemės kultūriniams augalams, šeimininkai nugena gyvulius į šiaurę, ir juo daugiau gyventojų, juo toliau.

Nuėmus derlių, gyvuliai pargenami namo ir greitai nuėda visas ražienas, o paskui užeina badas. Reikia pasakyti, kad pašarinėms kultūroms žemės visai nelieka. Mūsų nuomone, kaip tik tai ir yra žemdirbystės derinimo su gyvulininkyste problema, beje, tų dviejų šakų jungimo negalima suprasti vienaip: panaudoti žemės dirbimui traukiamąją gyvulių jėgą ir trąšas, o pačiai gyvulininkystei negauti nieko.

Nereikėtų pamiršti ir daugybės problemų, kurias kelia sanitarinės gyvulių laikymo sąlygos, nes, nustoję kilnotis iš vietos į vietą, jie neišvengtų ligų. Visa tai sunkintų perėjimą nuo nuganomosios prie sėsliosios gyvulininkystės.

Apibūdinę gamtinę aplinką, papasakosime apie gyvulių augintojų vartojamus metodus.

1) Galimybė pagirdyti ir priganyti gyvulius — didžiausias rūpestis tiems gyvulių augintojams, kurie gena bandas, stengdamiesi, kad joms netrūktų būtino minimumo vandens ir ėdesio. Be to, kaip jau patyrėme, pagirdyti gyvulius yra svarbiau negu priganyti tais atvejais, kai viena ir kita kartu padaryti neįmanoma.

2) Reprodukcijos, kuri vyksta ištisus metus, gyvulių augintojai toli gražu nepalieka pačių gyvulių valiai, kaip kartais rašoma. Parinkimo būdu jie rūpestingai gerina kai kurių rūšių patinų veislę (arklių ir ypač kupranugarių), atsižvelgdami ne tik į eksterjerą, bet ir į kitas geras savybes. Bet nepasakytum, kad jie taip pat gerina antraeilių gyvulių — avių, ožkų ir asilų — veislę.

Socialiniu atžvilgiu gyvulių augintojai tuaregai turi vieną keistą savybę. Jų bandos niekada nebūna kolektyvo nuosavybė, kiekvienas gyvulys priklauso vienam kuriam iklanui ar iklanei.

E. Berniuso darbe yra tikslių duomenų apie šių tuaregų ūkinę ir visuomeninę veiklą. Galvijų reikšmė iklanų gyvenimui matyti ir iš kraičio, kurio dažniausiai duodama ožkų ir avių, bet niekad neduodama jaučių.

Po vestuvių jaunamartė persikrausto į vyro stovyklą su savo palapine ir manta. Ji pasiima tuos gyvulius, kurie jai priklauso, ir tuos, kuriuos duoda tėvas (*tevetas*, arba *agnemas*). Kartais tėvas atiduoda dar ir kraičio už ją gautus gyvulius, priešingu atveju ji gauna juos po tėvo mirties su priklausančia palikimo dalimi. Taigi, tik ištekėjusi, moteris jau turi nedidelę savo bandą. Ją gali dar ir padidinti, jeigu sugeba užsidirbti pakankamai pinigų pardavinėdama turguje soras, foniją, malkas ir kitas prekes. Ji turi nedidelį kapitalą ir tuo skiriasi nuo kilmingosios moters, kurios bandą tvarko tėvas, ar net nuo imradės, negalinčios turėti savo pajamų. Mirusiojo turtą musulmonų papročiu padalija marabutas. Vadinasi, santuokos ir mirtys kelia grėsmę, kad banda susmulkės; dėl to svarbu tinkamai susituokti, kad nereikėtų skaidyti šio kapitalo: naudinga laikoma pusbrolių ir pusseserių santuoka.

Turguose galima pamatyti vaizdingų jaunų tuaregų prekybos su juodaodžiais scenų. Jie energingai derasi, keisdamiesi visokiausiomis prekėmis, reikalingomis arba klajokliams, arba sėsliesiems. Iklanės gali pasiūlyti tik sorų ir sorgų, kuriuos keičia į kitus produktus ar gatavus gaminius.

Madavos tuaregai kel gresai ir kai kurios ayrų gentys kiekvienų metų spalio—lapkričio mėnesį išleidžia didelį 20 tūkst. kupranugarių karavaną, su kuriuo iš Madavos į Bilmos oazę per Agadą gabena soras ir medvilninius audinius. Grįžta prisikrovę maždaug 500 t datulių, surinktų toje žavingoje palmių giraitėje, o paskui jos parduodamos Nigerio hausų turguose.

Su Achagaru mainomų prekių rūšys vis tos pačios: Amadroro druska keičiama į soras ir Nigerio audinius. Transsacharinė prekių apykaita vyksta dvejopai, priklausomai nuo to, kas prekiauja: Achagaro tuaregai, turintys druskos kasyklų, ar Ayro tuaregai. Vasarą kel achagarai siunčia ten savo charatinus kasti druskos. Spalio mėnesį ją pergabena į Tamesną, didžiulę lygumą tarp Ayro ir Adrar Iforo, kur nuolat klajoja didelės kel achagarų stovyklos. Čia jie palieka pavargusius gyvulius, o kitais išsiilsėjusiais vyksta toliau į Tahvą ar Zinderį. Druską ir nedaugelį iš Tamesnos atsivestų jaunų kupranugarių iškeičia į soras, gatavus Europos ar vietinius gaminius, tikriau sakant, į Tahvos ir Agado odinius sandalus, žalią odą, atgabentą iš Zinderio ir Nigerijos, į Agado balnus ir balnų krepšius. Namo kel achagarai sugrįžta sausio mėnesį, pakeliui Tamesnoje vėl pakeitę kupranugarius.

Kel ayrai į Achagarą keliauja lapkričio mėnesį su avimis ir senais riebiais kupranugariais, skirtais Tamanraseto skerdyklai. Pardavę tuos gyvulius Alžyre, jie perkasi druskos, kurią gabena į Ayrą. Ten formuojami kiti karavanai, kurie gabena tą druską į Zinderį, kur parduoda kartu su gyvuliais. Kel ayrai parsigabena namo sorų ir gatavų gaminių.

VI SKYRIUS

SACHAROS IŠTEKLIŲ PANAUDOJIMAS

Dar XIX a. ne kartą buvo mėginama, ypač Prancūzijos Sacharoje, pritaikyti žemės ūkio, ekonomikos ir prekybos vystymo teorijas nepaliestoms Sacharos platybėms, bet visų jų rezultatai apgailėtini. Dabar žmogaus nenaudojama Sachara užima Afrikos trečdalį, prilygstantį Europos plotui. Ji driekiasi iš vakarų į rytus nuo Atlanto vandenyno iki Raudonosios jūros 5500 km, o iš šiaurės į pietus nuo Viduržemio jūros iki Nigerio — 1500 km.

Sacharos išteklius būtų galima išnaudoti tik derinant šiuos keturis veiksnius: kurti oazes ir derlingas zonas, sodinant datules, kurių pavėsyje galėtų augti vaismedžiai ir įvairūs egzotiniai augalai, tinkami eksportuoti ir duodantys nemažai pelno; drėkinti žemę artezinių šulinių vandeniu, o dėl to jų skaičių reikia smarkiai padidinti; užtvindyti žemiau jūros lygio esančius Sacharos rajonus, iškasus kanalų sistemą dideliuose vidiniuose ežeruose, Alžyro ir Tuniso *šotuose* *; pastatyti šiuolaikinius centrus vidiniuose dykumos rajonuose, nutiesti per Sacharą geležinkelius ir plentus.

Kodėl gi iki šiol visi parengtieji projektai nebuvo įgyvendinti, nors gyvename technikos ir mechanizacijos amžiuje?

Žemės ūkio galimybės

Kiekvienas planas panaudoti Sacharos išteklius susiduria su paplitusios nuomonės ignoruojama kliūtimi — labai įvairiomis geografinėmis sąlygomis. Kiekviena zona turi savo klimatinių, geologinių ir orografinių ypatumų, kuriuos reikia atskirai analizuoti ir vertinti. Plokščiakalnių

stepės skiriasi nuo Sachelio, esančio prie pat dykumos; *hamada* *, arba akmenuotoji dykuma, neturi nieko bendra su smėlio jūra, kurią sudaro kopos; *garos* * su klinties terasomis ir kietais, plokščiais plotais visai nepanašios į išdžiūvusias senovės upių vagas — vades arba į sausus baseinus *sebchus* * su druskožemio dugnu.

Prie tokios geografinės įvairovės dar prisideda sunkios atmosferinės ir hidrologinės sąlygos. Daugumas augalų, galinčių augti dykumų dirvožemyje, niekad neištvertų tokios smarkios sausros su karštais vėjais (kartais varančiais smėlio kalnus 100 km/h greičiu), su pražūtingais saulės spinduliais ir nakties šalčiais, dėl kurių temperatūros skirtumas per parą siekia 30 °.

O kaip visa tai pakeltų žmogus, ryžęsis apsigyventi tinkamuose naudoti Sacharos rajonuose?

Dėl to specialistai skeptiškai žiūri į naujus planus kurti dideles gyvenvietes vidinėse Sacharos srityse.

Vandens problema tokia pat sudėtinga, kaip ir klimato problema. Iki šiol vartojama artezinių šulinių gręžimo ir kasimo sistema — be jokio jų tarpusavio ryšio — niekada negalės aprūpinti vandeniu tokių gyvenviečių. Trykštantis į paviršių ar siurbiamas šių šulinių vanduo gali greitai išsekti, be to, jis turi nemažą procentą mineralinių medžiagų, kurios gali pakenkti pasėliams: jie nustos derėti. Štai kodėl dykumų augalų, išskyrus varpinius ir kaktusus, neįmanoma dirbtinai apvaisinti.

O Sacharoje vandens yra pakankamai, ir žmogus čia galėtų sukurti derlingas žaliąsias salas. Reikia tiktai, kad padėtų mokslas ir šiuolaikinė technika savo racionaliais ir kartu radikaliais metodais.

Kad drėkinimas būtų efektyvus ir ekstensyvus, pirmučiausia reikia ištirti dykumos podirvio stratigrafinę sandarą ir nustatyti, ar esama vandeningųjų sluoksnių nuotėkio, koks jo lygis, cirkuliacija ir perimetras, iš ko susidaro požeminės upės ir kokia kryptimi jos teka. Paskui reikia visus tuos vandenis surinkti, saugant, kad nenutekėtų nei po žeme, nei paviršiuje. Dėl to reikia įrengti tinklą požeminių tunelių (kaip padarė prancūzai Tuate), kurie ir dideliame gylyje būtų horizontalūs. Kas 10—15 m gręžiamos atviros vertikalios cilindriškos šachtos iškastoms žemėms iškelti. Tiktai įrengus tokį požeminių kanalų tinklą, išsišakojusį po visą Sacharą, galima panaudoti dykumos vandenį žemės ūkio ir pramonės reikalams.

Vietiniai gyventojai įvairiuose Sacharos rajonuose primityviomis priemonėmis jau yra iškasę tokių tunelių, einančių daugelį kilometrų, pavyzdžiui, fogaros Tuate ir Tidikelte.

Iš labai giliai vandenį gerai siurbtų vėjo varomos siurblinės. Taip yra padarę izraeliečiai Negevo dykumoje. Jie pastatė dvi vėjo elektrines netoli Elato prie Raudonosios jūros ir Nebi Jošoje Galilėjoje ir dar keletą tiesiog plynoje dykumoje. Elato elektrinė tiekia energiją net visuomeniniams pastatams. Elektrinė atsieina labai pigiai: nereikia gabenti kuro ir daryti daugybės kitų išlaidų.

Dykumos gelmių vanduo turi įvairių savybių, priklausomų nuo geologinės formacijos, pro kurią jie skverbiasi. Klintinėse ir molinėse nuosėdinėse uolienose, t. y. po hamada ir po išdžiūvusiomis vadžių vagomis, vanduo drumstas ir sūrokas, todėl jį reikia valyti.

Paviršiaus vandenys, kurie iš pradžių susisunkia į požeminius sluoksnius, o paskui per tektoninių judesių sudarytus takus kyla į viršų, įkaista nuo 20 °C iki 80 °C.

Tose zonose, kur dirvožemis susidaręs iš susmulkėjusių kristalinių uolienų ar geležingųjų mineralų, kaip, pavyzdžiui, garose, 30—35 cm gylyje nesunku rasti horizontalių plyšių, pilnų gėlo vandens, kuriuo galima laistyti bet kokius žemės ūkio augalus.

Smėlio zonose, pavyzdžiui, po kopomis, ir akytose bei puriose uolienose taip pat galima rasti daug skaidraus gėlo vandens versmių. Smėlis — gamtinis filtras, visiškai išvalantis bet kokias pašalines vandens priemaišas, o kartu ir visas bakterijas.

Šioje didžiulėje 2 mln. kvadratinių kilometrų dykumoje 1960 m. buvo užregistruota tik 580 tūkstančių žmonių. Tačiau gyventojų prieaugis čia yra 2,5—2,7 procento per metus. Jų daugėja labiausiai dėl to, kad iš Maroko ir Tuniso grįžta pabėgėliai į nepriklausomybę iškovojusį Alžyrą, ir dar dėl to, kad 1960 m. gyventojus surašinėję specialistai pamažino klajoklių skaičių. Taigi Sacharos rajonų gyventojų yra beveik 750 tūkstančių. Pažymėtina, kad taip greitai gyventojų daugėjo tuo pat metu, kai atsirado permainų, prasidėjus naftos gavybai ir plataus masto kapitalinei statybai.

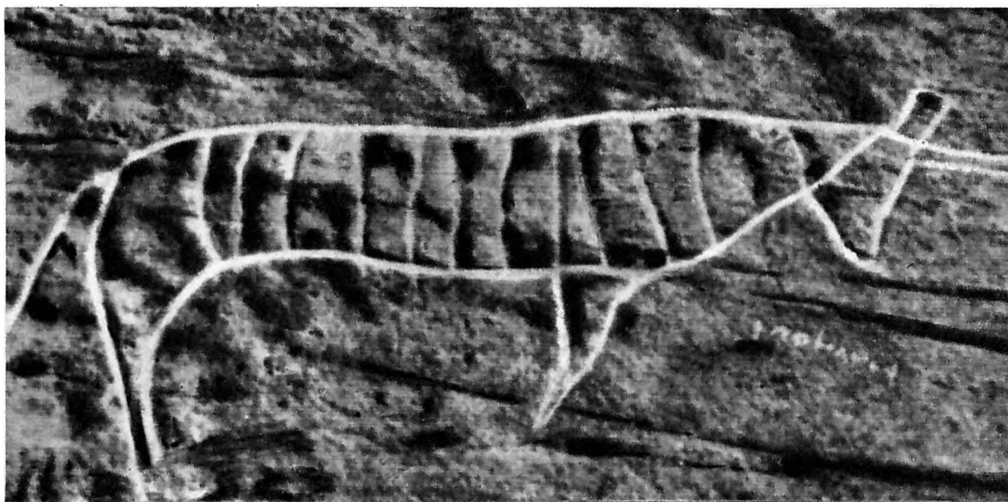
Reikia rasti tinkamiausią sprendimą, bet tokį, kad ši visuomenė būtų pertvarkoma be pernelyg didelių sukrėtimų ir, svarbiausia, kad jos gyvenimo lygis išliktų bent toks, koks buvo anksčiau. 1960 m. surašymo duomenimis, aktyvių gyventojų buvo 200 tūkstančių, o tai sudarė 34 procentus viso jų skaičiaus.

Savo ruožtu 58 procentai aktyviųjų gyventojų dirba žemės ūkyje, 42 procentai — kitose srityse. Socialinės struktūros atžvilgiu gyventojai taip pasiskirstę: 15 procentų yra samdomieji, daugiausia sezoniniai padieniai darbininkai, 24 procentai — felachai, arba savininkai, 51 procentas — dirbantieji šeimoje ir 10 procentų — chamesai, t. y. žemės nuomininkai, gaunantys 1/5 derliaus. Žemės ūkio darbininkų kvalifikacija labai menka, ir 85 procentai jų turi atsitiktinių pajamų. Tik nedaugelis vadovaujančių darbininkų — beveik visi jie įeina į savivaldos komitetus — gauna pastovų atlyginimą ir turi nuolatinę darbo vietą.

Alžyro Sacharos žemės ūkio padėtį iki pat šių dienų lėmė keletas veiksnių, kuriuos reikėtų laikyti svarbiausiais ir jo ateities raidai.

Klimatas yra pirmutinis veiksnys, nes jis nevaldomas. Žmogus, panaudodamas techniką (drėkinimas, apsauginės užtvaros), gali kiek sumažinti jo poveikį, bet neįmano pakeisti. Štai dėl ko pirmučiausia nuo klimato priklauso žemės ūkis ir jo plėtros galimybės. Krituliai visada pasiskirsto netolygiai, todėl kyla sausros.

Drėgnumas Sacharoje nedidelis. Sausas oras dar labiau sukomplikuoja drėgmės trūkumą augalams. Vėjas spartina garavimą, džiovina ir degina augalus, be to, jis pusto smėlį, kuris gadina sodinius ir trukdo dirbti. Temperatūros svyravimo amplitudė labai didelė, gali siekti 60° per metus (nuo —10 °C iki +50 °C) ir 40° per parą, o kartais ir per kelias valandas (6 val. —10 °C, 10 val. +30 °C). Šviesa tokia intensyvi, kad gali kai kuriems augalams sukelti vegetatyvinių sutrikimų ar pakenkti jų fiziologinei veiklai.

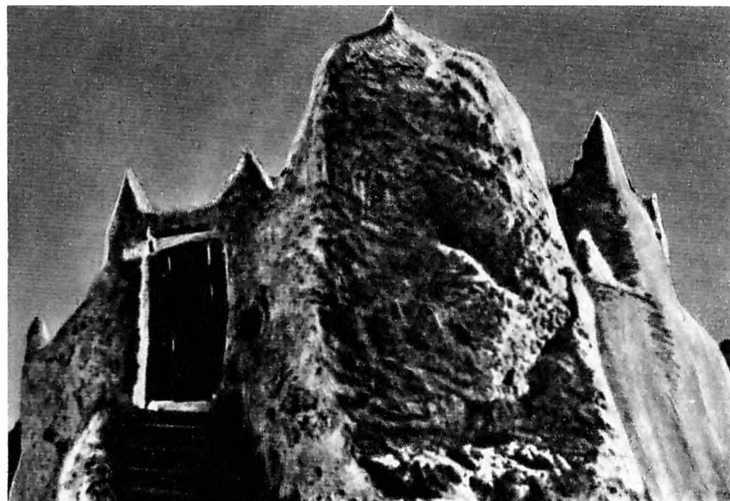

Uolų tapyba (Alžyras)

Galvijų banda, ganoma žmonių su šunimis (Tasilin Adžeras, Alžyras)

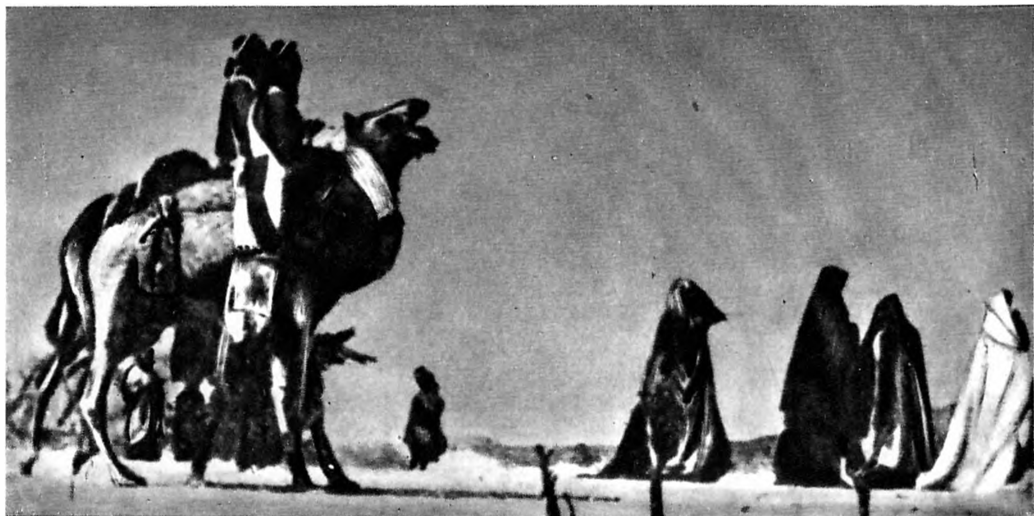
Moteris su klubų raiščiu (Tasilin Adžeras, Alžyras)

Marabuto kapas (Alžyras)

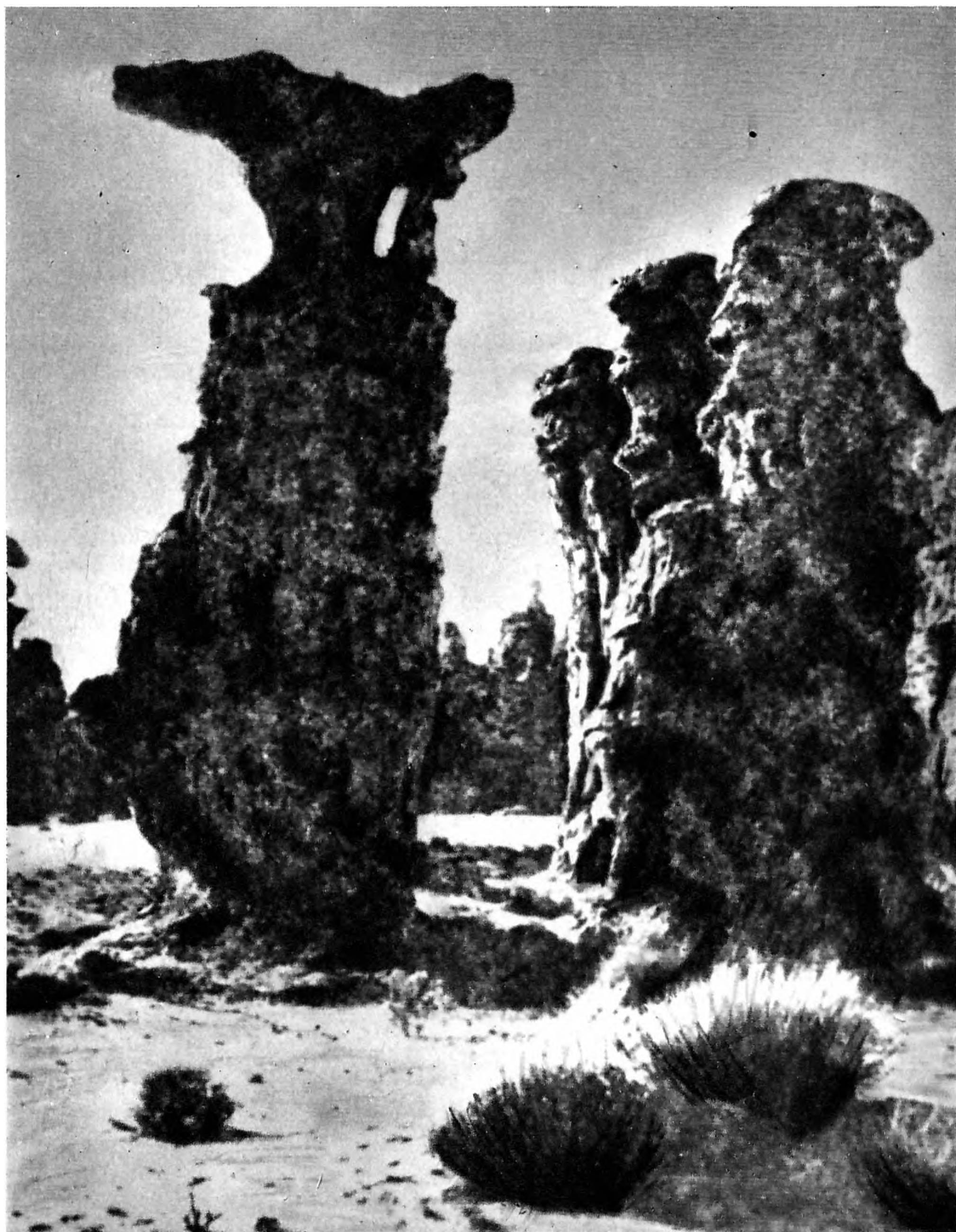
Tuaregė skambina amzadu (Vakarų Fecanas)

Tuaregų vestuvių procesija
(Alžyras)

Dūlėjantis kambro smiltainis (Rytų Alžyras)

Erozijos pėdsakai kambro smiltainyje (Tasilin Adžeras, Alžyras)

Grūdų sandėliai (Rytų Tripolitanija)

Požeminių dujų fakelai (Alžyras)

Berberas iš Pietų Maroko

Tubas iš Kufros oazės (Kirenaika)

Maurė palapinėje pilsto arbatą (Mauritanija)

Nors iš pažiūros visi Sacharos dirvožemiai atrodo apyvienodžiai, bet iš tikrųjų jie turi gana savitų ypatybių. Visai suprantama, kad sausame klimate, kuris viešpatauja visoje Sacharoje, fiziniai reiškiniai turi lemiamos įtakos visiems kitiems reiškiniams, nuo kurių priklauso kokio nors dirvožemio susidarymas, o laikas tą poveikį dar padidina. Ypač smarkus ardomasis vėjo darbas, prie jo dar prisideda temperatūros svyravimai ir drėgmės kondensacija naktimis — visa tai greitina uolų dūlėjimą. Sacharoje yra tokių sudėtingų dirvožemių, kaip gara, priekalnių dirvožemiai, įkypai sluoksniuoti arba chaotiški *aliuviai* Giroje, Tidikelto *atlikuonys*, al Golėjos dirvožemis ir kt. Išskyrus aliuvinius dirvožemius, kurių čia labai retai tepasitaiko, kiti dirbamieji dirvožemiai struktūros atžvilgiu priskiriami smėlinių sunkaus priemolio dirvožemių klasei. Cheminės sudėties atžvilgiu juose maža azoto ir fosforo rūgšties ir beveik visada nebūna organinių medžiagų.

Tik žemų, užliejamų vietų (*dajų*) dirbamųjų žemių nereikia drėkinti, tačiau jos sudaro tik nedidelę visų žemdirbystei tinkamų plotų dalį. Visą kitą tinkamą žemę būtinai reikia drėkinti. Vadinasi, vandens versmės ir vandeningojo sluoksnio ištekliai lemia visą bet kurios oazės žemės ūkį.

Kad išaugtų normalus derlius, kiekvienam hektarui vidutiniškai reikia 5 tūkstančių kubinių metrų vandens, t. y. 500 mm kritulių per metus. Tačiau Sacharoje vanduo druskingas, intensyviai garuoja, o viršutiniuose dirvožemio sluoksniuose kaupiasi druskos. Jas reikia ištirpdyti ir pašalinti, todėl drėkinamajai žemei vandens tiekiama kur kas daugiau negu reikėtų patiems augalams.

Stengdamiesi išnaudoti skurdžius vandens ir dirvožemių išteklius, Sacharos žemdirbiai palei vades augalus sodina „linijine", o oazėse „taškine" sistema.

Tagauto oazių sėslieji gyventojai nuo amžių semia vandenį iš šulinių su atsvaru, o klajokliai, kurie tik neseniai pradėjo auginti datules, tenkinasi įprastiniais, paprasčiausiais šuliniais. Kai kur požemio vanduo renkamas ir leidžiamas į norimą vietą išsišakojusiomis fogaromis, kurių Gurare yra 340, Tuate — 531 ir Tidikelte — 64.

Fogara yra sudėtingas hidraulinis įrenginys, ištisa požeminių galerijų sistema, surenkanti ir tiekianti požemio vandenį. Viršum galerijų tam tikru atstumu padarytos šachtos orui ventiliuoti ir iškastai žemei pašalinti. Fogara pakelia vandenį kiek aukščiau už oazės paviršiaus lygį, todėl vanduo teka pats.

Kituose rajonuose, ypač Riro vadėje, žemdirbystei vanduo imamas iš įvairaus gilumo gręžinių. Apmaudu, kad daug vandens dingsta kelyje nuo šaltinio iki drėkinamų sklypų; jį būtų galima naudingiau suvartoti.

Žemėnauda iki šiol tebėra labai sudėtinga. Yra keturios žemės kategorijos: *melkas*, kuris, jeigu ne teisiškai, tai faktiškai yra privatinė nuosavybė ir priklauso vien tik baltiesiems pagal įsigalėjusį paprotį *trab al beida*, t. y. „baltųjų žemė". Tą žemę jiems dirba charatinai (buvusieji juodieji vergai), kurie už savo triūsą gauna tik būtiniausią pragyvenimo minimumą — penktąją derliaus dalį. Dabar pradeda rutuliotis nauja santykių forma — savotiška nuoma. Savininkas duoda sklypą, sėklos ir palmių sodinukų, o *chamesas* (nuomininkas) įsipareigoja apsodinti ir dirbti

sklypą tam tikrą laiką; pasibaigus tam terminui, jis tampa trečdalio ar pusės sklypo savininku.

Melkai visur smulkūs, nes juos dalijasi įpėdiniai; pasitaiko, kad kai kurios palmės priklauso keliems savininkams.

Aršo žemės nėra privačios. Jos priklauso genčiai, o naudoti tą žemę turi teisę tas, kas ją yra užėmęs ir nuolat dirba. Be to, nustatyta, kad tokią teisę tegali turėti vyrai.

Chabuso žemė yra religinei, labdaros ar visuomenei naudingai įstaigai dovanoti sklypai. Ta žemė turi tris būdingas ypatybes: ji nenusavinama, neatimama ir neliečiama. *Chabusatas* (dovanojimo aktas) per ilga yra pakitęs ir dabar tėra tik išlyga, teisinis dokumentas. Svarbiausias, o gal vienintelis, chabuso dovanotojo tikslas yra sukliudyti paveldėjimą.

Be chabusų, dovanojamų kokioms nors labdaros įstaigoms, yra ir privačių. Dabar pastarųjų daugėja dėl gyventojų emigracijos. Pavyzdžiui, šeimos galva, išvykdamas iš oazės ir ketindamas grįžti, perleidžia savo žemę kaip chabusą, ir tada šeima be jo negali tos žemės parduoti. Teisė naudotis privačiu chabusu paveldima, kol pasibaigia giminė.

Paskelbus nepriklausomybę, Sacharoje atsirado žemės, kuri skiriasi nuo visų anksčiau minėtų ir nuo visų žinomų musulmonų teisėje. Ta žemė priklauso socialistiniam sektoriui, tvarkoma specialių nuostatų ir savivaldos. Į sektorių įeina stambiems žemės savininkams priklausiusios palmių plantacijos ir kolonijinės administracijos žemė; dabar visa ta žemė priklauso Nacionalinei žemės ūkio reformos tarnybai.

Čia galimos dvi žemdirbystės atmainos: viena panaudoja potvynius, kita — dirbtinį drėkinimą.

Prie potvynių prisitaikiusi žemės dirbimo sistema yra tokia: nuslūgus vandeniui, valstietis ar klajoklis purena sklypą savo įprastiniais padargais: kastuvais, *gadumu*, kartais plūgu. Tokiame sklype sėjami tik javai. Kadangi lyja netolygiai, derlių paprastai pavyksta užauginti tik kas treti metai. Pažymėtina, kad vietiniai gyventojai žemės ūkio ciklą dažniausiai vaizduojasi reliatyviai. Valstietis dirba žemę, kai nuslūgsta vanduo, kai turi laiko, ypač, jeigu yra klajoklis ir augina gyvulius.

Drėkinamoji žemdirbystė būna kelių formų: *burbūro* sistema (podirvio vanduo pakeliamas, kad tiesiog siektų augalų šaknis), drėkinimas paviršinio vadžių nuotėkio ir šaltinių vandeniu; požeminio vandens dar gaunama iš paprastų šulinių, iš šulinių su atsvaru, iš šulinių su bloku ir gyvulių varomais semtuvais, iš fogarų ir artezinių šulinių.

Datulė geriau už kitus augalus prisitaikiusi prie Sacharos sąlygų, ir ne tik todėl, kad auga bet kokioje dirvoje ir gali pakęsti daugiau kaip 12 g litre vidutinę druskos koncentraciją, kurios nebeištveria beveik nė vienas kitas augalas. Ji gerai prisitaikė prie Sacharos klimato, kuriam būdingas karštis ir staigi temperatūros kaita. Iš tikrųjų datulei nebaisus nei didesnis kaip 50 °C karštis, nei 10 °C šaltis. Dauguma jos rūšių žydi laikotarpiu tarp kovo 15 ir balandžio 15 d. Šios palmės vyriškieji ir moteriškieji žiedai auga ant atskirų medžių, todėl, kad apdulkinimas būtų vaisingas, turi prisidėti žmogus.

Derlius imamas nuo liepos iki lapkričio mėnesio. Skiriamos dvi datulių rūšys: vienos veda subtilaus skonio vaisius, tai deglet nur veislė, eksportuojama į kitas šalis; kitų vaisiai — paprastos datulės.

Tačiau žmogus naudojasi ne tik palmės vaisiais. Iš palmių stiebų daromi visokie daiktai, kuras, lapai tinka įvairiems būstams dengti, pynimui, o iš pluošto pinami minkšti dirbiniai ir vejamos virvės. Iš sulčių gaminamas alkoholinis gėrimas (lagmis), ir netgi kauliukais šeriami gyvuliai.

Pagaliau net palmių šešėlis duoda naudos: Sacharoje būtų neįmanoma kultivuoti kultūrų, kurios auga dengiamos šešėlio. Todėl daugumoje palmių giraičių žemės ūkio kultūros auga trim aukštais: aukščiausios yra datulės, žemiau, po jomis, — įvairūs vaismedžiai ir pagaliau — vienametės žolinės kultūros (daržovės, javai).

Didžiausia likusio ploto dalis apsėjama miežiais ir ypač minkštaisiais kviečiais. Šitokia sistema daug artimesnė daržininkystei negu žemdirbystei, nes žemės ploteliai labai maži, kartais būna vos kelių kvadratinių metrų. Sėjama spalio mėnesį. Pasėlius reikia tiktai laistyti ir keletą kartų nuravėti — tai ir visa priežiūra. Vieną ar du kartus apipjaustomos medžių viršūnės, ir tai, beje, duoda papildomo pašaro smulkiesiems naminiams gyvuliams: ožkoms, avims ir pan.

Derlius nuimamas kovo—gegužės mėnesiais; augalų stiebeliai raute išraunami iš žemės. Sorgai ir soros sėjamos balandį—gegužę, o derlius dorojamas spalį—lapkritį, žiūrint kada pribręsta varpos; kartu stengiamasi, kad nepadarytų daug žalos paukščiai. Auginti daržoves ir vaisius būtina, kad Sacharos gyventojų racionas būtų papildytas vitaminais.

Kaip ir vidurinėje zonoje, daržovės auginamos dviem sezonais priklausomai nuo veislės ir rūšies: nuo spalio iki balandžio ir nuo balandžio iki spalio. Daugiausia pasirenkamos paprastos kultūros, kurios gerai ištveria nepalankiomis klimato sąlygomis ir svarbiausia nenunyksta nuo druskos pertekliaus. Jeigu dirva arba vanduo pernelyg sūrūs, tenka atsisakyti pupelių ir braškių. Artišokai, burokai, salierai, kopūstai, pupos ir porai — lepūs augalai; morkos, ropės, svogūnai, šparagai, pipirinės, pomidorai yra ištvermingesni, tačiau jų skonį gadina didelis druskos procentas. Labai ištvermingas augalas — vynuogės, jos gerai auga daugumoje oazių; deja, kartais joms pakenkia ligos. Figmedžiai, abrikosmedžiai ir granatmedžiai garsėja kaip nereiklūs ir aptinkami visur; rečiau auginami citrusiniai, o dar rečiau, ypač šiaurėje, alyvmedžiai, obelys, persikai ir slyvos.

Kai kuriose vietose auginamos tokios pramoninės kultūros, kaip tabakas ir medvilnė (ypač Sufe ir Tuate).

Sacharos rykštė yra skėrių antplūdžiai. Pastebėta, kad šie vabzdžiai pasirodo ciklais, kas aštuoneri metai.

Daug nuostolių, ypač maistinėms kultūroms, padaro paukščiai. Augalus nuolat niokoja taip pat žiurkės ir skruzdėlės.

Sacharoje nemaža ir kitų žemės ūkio kultūrų priešų, nors ši sritis visame pasaulyje pati sausringiausia. Iki šiol praktiškai nieko nepada-

ryta, kad esama padėtis pagerėtų; viena vertus, nėra kokių nors apsauginių arba kovos priemonių, o antra — niekas nesirūpina, kad būtų auginamos atsparesnės žemės ūkio kultūrų rūšys.

Pagaliau paminėsim *bajudą* — nepaprastai pavojingą ligą. Ji kelia grėsmę tiek datulėms, tiek ir visam Sacharos žemės ūkiui. Bajudas — tai palmės *physariose*. Prieš šimtmetį šita liga pirmą kartą pasirodė Maroke, kur sunaikino daugiau kaip 5 mln. palmių ir tiesiog braukte išbraukė Maroką iš datulės eksportuojančių šalių sąrašo. Nuo to laiko ji lėtai, bet nesulaikomai skverbiasi į Alžyro Sacharą, o per paskutinį dešimtmetį, ištobulėjus transportui, šis procesas paspartėjo. Neseniai bajudas buvo aptiktas jau Metlilyje, netoli zonos, kur auginamos deglet nur palmės, labiausiai iš visų linkusios į šią ligą, prieš kurią iki šiol nerasta jokių veiksmingų priemonių. Jeigu taip bus ir toliau, gresia pražūtis beveik trims ketvirtadaliams žemės ūkio produkcijos, gaunamos iš Sacharos sričių.

Sufas

Jeigu Alžyro Sacharoje yra vieta, visiškai atitinkanti viliojantį ir kiek romantišką dykumos — kaip ją vaizduojasi turistai — paveikslą, tai šita vieta, žinoma, Sufas. Kas čia apsilanko, tas niekad neužmiršta nuostabaus įspūdžio, kurį palieka neaprėpiama smėlio jūra, nusidriekusi nuo Tugurto iki Tuniso pasienio. Tarp šių milžiniškų auksinių bangų kaip aguonos išsibarsčiusios oazės, sudarančios tikrą archipelagą. Iš jų didžiausia ir gražiausia — al Vadas, pasižymintis niekur daugiau nesutinkama savita Sacharos architektūra. Visų oazės pastatų stogai yra kupolo formos, ir jeigu į miestą pažvelgtum nuo aukštos kopos, galėtum pamanyti, kad jis pastatytas iš tūkstančio apverstų kiaušinio kevalų.

Didelio turgaus, kuris kiekvieną rytą prasideda aikštėje prieš mečetę, triukšmas ir bruzdesys netrikdo, kaip visose kitose oazėse, biblinės ir kiek slėpiningos al Vado rimties. Smėlis, kaip plonas veltinis dengiantis visas vingiuotas gatveles, slopina netgi asilų — absoliučių miesto judėjimo šeimininkų — kanopų bilsnojimą.

Jeigu nori pasimėgauti palmių giraičių gaivumu, reikia tik nusileisti į didžiulę daubą, kurios centre darbštūs ir apdairūs gyventojai, prieš keletą amžių prikasę duobių, pasodino miškelius, dabar taip sunkiai ginamus nuo amžino smėlynų puolimo. Taigi palmių šaknys maitinasi tiesiog podirvio vandeniu. Kaip atpildą už šį sunkų darbą medžiai kasmet duoda po 40 kg datulių.

Palmėms nuolat gresia pavojus, todėl, saugodami medžius, kiekvieną naktį iš daubos dugno žmonės ant savo pečių išneša pintines smėlio. Fantastiškai atrodo šitas nepaprastas ir sunkus darbas, kada naktį pamatai šešėlių eiseną, apšviestą palmių fakelų.

Palmių giraitės Sufe priklauso maždaug penkiolikai tūkstančių žmonių — senovinių rebajų genčių atstovams, gyvenantiems pusiau klajokliškai; pusę metų jie dirba tose giraitėse, o kitą pusmetį su savo kaimenėmis klajoja po visą Rytų ergą. Šie Rytų Sacharos klajokliai, kažkada garsėję didvyriškais žygdarbiais, ir toliau atkakliai klajoja po smėlio

jūrą, nenori sėsliai gyventi ir auginti naujas daržo kultūras, kad pagerintų savo gyvenimą.

Jų visuomeninė organizacija — tvirtesnė negu kitų Sufo genčių — grindžiama pirmiausia kraujo ryšiais. Ši patriarchalinė sistema turi įvairių lygmenų. Pagrindinė ląstelė yra, savaime suprantama, grupė žmonių, bendrai vedančių namų ūkį,—„palapinė". Joje būna nuo šešių iki aštuonių žmonių, be to, neretai drauge gyvena trys kartos. Patriarchalinė šeima jungia tam tikrą skaičių namų, kurių vyrus sieja giminystės ryšiai. Rudenį šeima įsirengia stovyklą vienoje gyvenvietėje, kur palieka saugoti maisto atsargas ir kartais gyvena ilgesnį laiką.

Gentis (*aršas*) — tai vienetas, stambesnis už patriarchalinę šeimą, tačiau iš esmės tokio pat pobūdžio.

Rebajų gentims taip pat būdingi patriarchaliniai bruožai. Jos turi vieną ženklą kupranugariams žymėti, kuris kiekvienos atskiros genties yra kiek kitoks. 14 rebajų genčių pretenduoja į bendrą kilmę, nors iš tikrųjų glaudūs genealoginiai ryšiai sieja tik kai kurias.

Gentinės organizacijos tvirtumą neretai lemia artimų giminaičių santuokos, t. y. patriarchalinė endogamija. Kita rebajų genčių sąjungos ypatybė ta, kad jų visuomeninis gyvenimas ir toliau tvarkomas pagal paprotinės, o ne pagal korano teisės įstatymus, kaip priimta visose sėsliose gentyse. Todėl rebajų vadas turi labai plačius įgaliojimus ir garbingą šeicho al Orfo (papročių žinovo) titulą.

Be to, rebajai priklauso prie tų Alžyro klajoklių, kurie už visus kitus nuošaliausiai likę nuo šiuolaikinio pasaulio, kaip ir regeibatų gentys Vakarų Sacharoje. Iki nepriklausomybės niekas nedrumstė nusistovėjusios klajokliško jų gyvenimo tvarkos ir archainės visuomenės. Būdami nuošaliai nuo didžiosios transsacharinės prekybos, pragyvenimo minimumą jie gauna iš gyvulių ūkio ir keleto palmių giraičių. Štai kodėl net šiandien, nors Alžyro valdžia ir stengiasi pakelti jų gyvenimo lygį, t. y. įtraukti juos į žemdirbystę ir prekybą, rebajai nedalyvauja Sufo gyvenime. Vis dėlto politinės permainos neaplenkė ir jų, ypač šiaurėje, kur per karą sumažėjo gyvulių skaičius, buvo nuniokotos ganyklos.

Čia buvo įsteigtos komunos, kurios apėmė tiek klajoklius, tiek kaimų gyventojus; rebajai turi savo atstovų municipalinėse tarybose.

Kai kurie jauni rebajai labiau linkę parsisamdyti, negu būti klajokliais piemenimis. Nedideliais būreliais jie atvyksta į centrus, kur vykdomi kokie nors statybos arba pramonės darbai. Antai apie šimtą rebajų dirba naftos įmonėse; kiti darbuojasi statybose, kurias kaip visuomeninius darbus vykdo Alžyro valstybė ir Žemių įsisavinimo Sacharos tarnyba. Ir tokio sąlyčio su mūsų amžiumi požymiai Sufo klajoklių gyvenime pirmiausia pasireiškia tomis pačiomis naujovėmis, kaip ir kitur: palapinėse, į kurias iki šių laikų kelias technikos pažangai buvo užkirstas, atsiranda tranzistorinis imtuvas.

Būsto evoliucija Alžyro Sacharoje

Seniausi pastatai Sacharoje — tai namai ksūruose, įtvirtintose gyvenvietėse, kur vyko oazių gyventojų simbiozė su klajokliais. Ksūrai išaugdavo palei karavanų kelius, derlingiausiuose slėniuose, nelyginant

kokios salos arba salynai viduryje dykumos, ir todėl buvo savotiški pastovio punktai kupranugarių varovams, karavanų vedliams, kurie čia ilsėdavosi ir apsirūpindavo maisto atsargomis; čia pat buvo sandėliai, kur visos apylinkės klajokliai laikydavo savo atsargas, pagaliau čia visi suvažiuodavo į turgų. Žemdirbiai, prekybininkai, amatininkai įkvėpdavo gyvybę šių miestų gyvenimui, kuris, beje, buvo puikiai sutvarkytas. Be to, tokie miestai vaidino svarbų religinį vaidmenį.

Miestai, kuriuos puldinėdavo priešai, statydavosi įtvirtinimus. Tie įtvirtinimai, nors ir padėdavo apsiginti, turėjo vieną trūkumą — neleisdavo toliau augti gyvenvietei. Todėl ksūruose namai pakibę vienas virš kito tarsi čerpės ir užima labai nedaug ploto. Neretai antrieji namų aukštai susijungia virš gatvelės, kuria vos gali prasilenkti du žmonės.

Viena iš pačių būdingųjų šio tipo gyvenviečių ypatybių yra gyventojų susikimšimas ir antisanitarinės sąlygos, tačiau šios padėties praktiškai nebus įmanoma pakeisti, kol miestas neišsiverš iš savo įtvirtinimų.

Praėjusio amžiaus pabaigoje, kai Sacharoje buvo padarytas galas plėšikavimui, klajokliai pradėjo statyti „grūdų sandėlius" greta žiemojimo palapinių. Iki tol sandėlių būdavo tiktai pačiuose ksūruose. Kai kurie klajokliai netgi sodindavo palmes ir kurdavo nedidelius kaimus nuošalėje nuo esamų centrų. Kadangi sėsliai gyventi ėmė vis daugiau žmonių (praktiškai tai prasidėjo apie 1920 m.), aplink tuos „grūdų sandėlius" pamažu pradėjo atsirasti tikrų namų. Iš pradžių šie būstai, jungę šeimas, atskiras gentis ir genčių frakcijas, buvo išsimėtę dideliame plote, tačiau ilgainiui, statybai vis intensyvėjant, virto tikrais kvartalais. O dabar šie kvartalai susijungia ir sudaro gyvenvietes su mokyklomis, ambulatorijomis, merijomis, ryšių skyriais ir pan.

Nesvarbu, kas gyventų kokioje srityje — klajokliai ar sėslūs gyventojai,— nėra nė mažiausių abejonių, kad administracinių, techninių, medicininės ir panašių tarnybų steigimas, gyvenamųjų kvartalų statymas padeda atsirasti miesto tipo gyvenvietėms. Yra žinoma atvejų, kai Prancūzijos kolonijos bazėje susikurdavo nauji miestai, kurie vėliau į šį rajoną pritraukdavo tam tikrą skaičių šeimų iš šalies, daugiausia prekybininkų.

Savo ruožtu ksūrų gyventojai, jeigu jiems pavyksta išspręsti žemės klausimą, vis dažniau mėgina apsigyventi už miesto sienų. Pagaliau pastaruoju metu steigiami žemės ūkio centrai, kur namai statomi greta naujai įsisavintų drėkinamųjų plotų (Žemių įsisavinimo tarnybai padedant).

Suprantama, dėl šitokios miesto evoliucijos keičiasi paties būsto tipas, ypač priemiesčių gyvenvietėse. Tačiau jokios evoliucijos, aišku, negali būti bet kaip susikūrusiuose centruose, o ksūruose pakeisti būstus nepaprastai sunku, jeigu nesakysime, kad neįmanoma.

Paskutiniu metu pastatyti namai dažniausiai erdvesni, tvirtesni už senuosius, juose daugiau oro, yra tualetas, dušas, virtuvė, kai kada netgi langai į gatvės pusę: Sacharos gyventojai nusižiūrėjo į „namus, pastatytus europietiškai". Kai kas gali paprieštarauti, kad ši Europos įtaka paviršutiniška; atsiliepia ilgaamžės tradicijos ir ypač tai, kad trūksta lėšų, kurias būtų galima investuoti į panašias operacijas.

Savaime suprantama, sunku numatyti, kaip keisis namo tipas Sacha-

roje, todėl tiktai išdėstysime tuos principus, kurie atrodo svarbiausi, vykdant efektyvias statybas šiuose rajonuose.

Labai klystume manydami, kad gyvenamųjų namų statybos pasiekimai — tai tik ekonominio augimo priedas arba pagerėjusio gyvenimo pasekmė. Iš tikrųjų teisinga politika šioje srityje turi padėti optimaliai įvykdyti ekonomikos plėtros planus, vadinasi, būti jų sudedamoji dalis. Ji turi numatyti žmonių resursus ir darbo našumo augimą, taip pat gyventojų pasiskirstymą pagal profesijas, atsižvelgiant į kiekvienos provincijos ūkio funkcijas.

Pastaroji problema verčia mus prisiminti dar vieną svarbų principą. Kaip rodo daugumos besivystančių šalių pavyzdys, kaimo rajonai, palyginus su miestais, visais atžvilgiais yra nepalankioje padėtyje, ir tai neišvengiamai duoda sunkių padarinių. Tik planinga statyba gali išspręsti šį rimtą klausimą. Kitaip sakant, valstiečius reikia aprūpinti žemdirbystės įrankiais, taip pat sudaryti tokias gyvenimo sąlygas, kad jie galėtų geriausiai pasireikšti. Tarp kitko, tai pristabdys gyventojų traukimąsi iš kaimų, jų plūdimą į miestus ir bidonvilių augimą.

Tačiau prieš pradedant įgyvendinti bet kurį projektą, reikia atsižvelgti į Sacharos sričių klimatą.

Sachara — kontrastų šalis, jai būdinga aukšta vidutinė temperatūra, nepaprastai mažas kritulių kiekis ir labai menkas drėgnumas.

Paprastai vietiniai gyventojai labiau linkę statytis plūktinius namus, o akmenys, kuriuos sunkiau apdoroti, naudojami turtingiems namams ir visuomeniniams pastatams.

Apie stogus pasakytina, kad (išskyrus Sufą, kur ir toliau pirmenybė teikiama kupolui) labiausiai paplitęs plokščias stogas, kurio karkasas padarytas iš palmių rąstų, arba krešba. Nevienodo storumo molio sluoksnis izoliuoja šilumą.

Ką galima pasakyti apie patį būstą? Daugumoje skurdžių Sacharos ksūrų jis apsuptas plūktine siena, už kurios yra dengta patalpa, kur visa šeima spiečiasi žiemą bei karštomis vasaros valandomis, ir kiemas, kuriame visą kitą laiką būna ir suaugusieji, ir vaikai.

Privilegijuoti žmonės — o jų nedaug — patogumais rūpinasi labiau. Jų gyvenamosios patalpos išdėstytos aplink vidinį kiemą, name visada yra rūsys ir dažnai antras aukštas.

Kadangi nėra medžiagų, kurios nelabai praleistų šilumą, siekiant apsiginti nuo karščio, sienos statomos metro ir daugiau storumo. Dėl to ištisą parą temperatūra namuose beveik nesikeičia.

Gegužės mėn., t. y. vasaros pradžioje, tokių namų viduje temperatūra laikosi apie +25 °C tiek naktį, tiek ir dieną, kada pavėsyje ji pakyla jau iki +40 °C. Todėl, įėjęs į namą, junti malonią vėsą.

Užtat rugpjūtį, kai kaitra jau kiaurai prasismelkia pro storą sluoksnį molio ar akmens, iš kurio pastatytos namų sienos, temperatūra namuose pakyla iki +38 °C ir nebekrinta. Vidurdienį dar atrodo, kad name palyginti vėsu, nes lauke termometras rodo daugiau kaip +45 °C, tačiau kada ateina vakaras, namuose pasijunti tarsi krosnyje. Gyventojai tada išeina į lauką ir miega ant stogų arba soduose. Ir tik spalio pabaigoje Sacharos gyventojas grįžta į savo miegamąjį!

Nepaisant šitokių nepatogumų, statybos metodai nesikeitė iki pat paskutinių laikų. Patys europiečiai savo namus irgi statė iš molio arba akmens — priklausomai nuo rajono.

Nauji statybos metodai atsirado Kolon Bešare, o vėliau naftos kompanijų statybose per Antrąjį pasaulinį karą.

Laikinose stovyklose, įrengiamose greta gręžinio, naftininkai gyvena nedideliuose nameliuose. Juos galima pervežti sunkvežimiais ir tuoj pat naudoti. Tikriau sakant, tai yra konteineriai su puikia šilumos izoliacija, savotiški „norvegiški katiliukai", kuriuose šildytuvais ir kondicionieriais palaikoma pastovi temperatūra.

Kad šie nameliai būtų lengvesni, plonos sienos daromos iš gerai izoliuojančių medžiagų (kamštis, stiklapluoštis, stilitas ir pan.).

Kadangi toks namelis nedidelis — apie 15 kubinių metrų, jame galima labai greitai nustatyti pageidaujamą režimą, o gautą temperatūrą išlaikyti ilgą laiką tiek žiemą, tiek vasarą, ypač jeigu namelyje yra tambūras. Timimuno naftos verslovėse namelių sienelės yra 10 cm storio. Išorinė tokios sienelės pusė apkalta lentomis, po to eina aliuminio folija, kamščiamedžio žievės sluoksnis, tuštuma, daugiasluoksnės faneros lakštas ir pagaliau medžio pluošto plokščių apmušalas.

Visai neseniai konstruktoriams pavyko padaryti dar plonesnes sieneles, kurių šiluminę izoliaciją pagerino polistirolas: jo laidumo koeficientas 0,03.

Tačiau šios medžiagos vis dar labai brangios, todėl inžinieriams neretai tenka pasitenkinti ne tokiais efektyviais pavyzdžiais ir griebtis pajėgesnių kondicionierių.

Apie karinę statybą pasakytina, kad ir nuolatinėse stovyklose, ir laikinose kareivinėse, kurias labai skubant teko statyti nenumalšintose srityse, čia geriausiai užsirekomendavo metaliniai barakai, vadinamieji „Filjo tropiniai paviljonai", turintys dvigubas sieneles.

Išorinė barako sienelė — tai 2 mm storio plieno lakštas; vidinis apmušalas, padarytas iš izoliuojančio plaušinio panelio (laidumo koeficientas 0,07), statomas taip, kad tarp abiejų sienelių būtų 40 mm pločio tuštuma. Sacharos rajonuose šilumos izoliacija sustiprinama stiklapluoščio sluoksniu, kuris dedamas ant izoliuojančio panelio iš tarpusienio pusės.

Plieno lakštas nudažomas specialiais dažais, kurie dieną sumažina šviesos absorbavimą, o naktį metalinė sienelė, intensyviai grąžinanti šilumą, labai greitai atvėsta ir atšaldo tarp sienelių esantį orą.

Vadinasi, temperatūrų kaita vyksta taip greitai, kad vasaros karštis ir žiemos šaltis nepaliečia vidinio izoliuojančio panelio, kurio temperatūra beveik nesikeičia.

Šitokios sistemos efektyvumą didina platus išsikišęs karnizas, langus, duris ir sienas saugantis nuo saulės kaitinimo, taip pat antlubio langelis, pro kurį vėdinasi stogas.

Šie barakai turi daug pranašumų, tarp jų ir tokį svarbų, kad mažiau reikia kondicionierių, bet kadangi jie labai brangūs, pirmenybė vis dar teikiama mediniams arba asbocementiniams nameliams. Vis dėlto pastarųjų metų patyrimas rodo, kad metalinis variantas labiausiai vykęs ir statybą Sacharoje reikia plėtoti, neužmirštant, kaip galima panaudoti vė-

sinimo metodus, nes ten, kur visada giedras dangus ir spinduliavimas labai stiprus, vėsinimas yra būtinas.

Miestuose, kur žemės sklypų kainos kyla kiekvieną dieną, namų užimamas plotas nedidėja, nes statyba štai jau kelerius metus orientuojasi į daugiaaukščius namus, ir, pavyzdžiui, Kolon Bašere dabar pristatyta keturaukščių. Šitokia naujovė gyventojams užtikrina gerą ventiliaciją, apsaugo juos nuo gatvės dulkių ir žemės skleidžiamos kaitros.

Kelių tinklo plėtojimasis Alžyro Sacharoje

Alžyro Sacharos ekonominis augimas labai priklauso nuo kelių tinklo, be kurio neįmanoma eksploatuoti jos naudingųjų iškasenų.

Iki šiol turtingus rūdos rajonus geologai kartais žvalgydavo pasitelkę aviaciją, bet dažniausiai keliaudavo senais karavanų keliais. Tačiau šitai brangiai kainuodavo, pagaliau ne kartą tekdavo dirbti sunkiomis sąlygomis, nes patys keliai Alžyro Sacharos platybėse yra prasti.

Iš tikrųjų Sacharos kelių tinklas labai blogas. Dabar yra 20 tūkst. km geriau ar prasčiau išvažiuojamų karavanų kelių, nutiestų be jokio plano ir iki pat pastarojo laiko naudojamų susisiekti tarp oazių ir karinių postų (*burdžų*), su dykumos stebėjimo tarnyba. Siekiant plėtoti turizmą, kai kurie iš tų kelių buvo paversti stambiomis Sacharos komunikacijomis, pavyzdžiui, kelias į Achagarą.

Afrikai taip reikalingų naudingųjų iškasenų žvalgyba, vykdoma paskutiniais metais, ir ypač neseni atradimai Edžele, Tigune, Turine ir Chasi Mesaude, galutinai sužlugdė nuoseklaus dykumos įsisavinimo planus, nes mūsų dienomis daugiau kaip 90% naftos paieškoms skiriamų krovinių pervežama naujai nutiestais plentais.

Todėl kelių tinklo plėtojimo programą, numatytą artimiausiems metams, nė kiek neperdedant galima pavadinti gigantiška.

Nors Sachara ne smėlėta, o akmeninga dykuma, vis dėlto, tiesiant atskirus kelio ruožus, daug sunkumų atsiranda kaip tik dėl smėlio. Jis arba sunešamas į labai sparčiai slenkančias kopas, arba maždaug tolygiai padengia visą paviršių ir, vėjo pustomas, nuolat slenka, arba pagaliau įgauna palyginti pastovią konfigūraciją Didžiuosiuose erguose. Tarp kitko, pastebėta, kad vienoms zonoms smėlis visiškai negresia, o į kitas vėjas reguliariai jo pripusto. Todėl tiek didieji keliai, tiek ir karavanų takai vengia beveik nepraeinamų Didžiųjų ergų zonų, verčiau pasukdami į pirminių ir antrinių gruntų ruožus.

Be to, kad nebūtų užneštas smėliu, kelias tiesiamas ant nedidelio pylimo, nes iš patyrimo žinoma, kad tada smėlis supustomas ne ant paties kelio, o greta jo, ir pagaliau kaip tiktai įmanoma stengiamasi sulaikyti slenkančiąsias kopas. Jeigu nepavyksta išvengti Didžiųjų ergų zonos, keliai tiesiami tais pačiais metodais, kaip ir ypač sudėtingo reljefo zonose.

Rimta problema yra statybų aprūpinimas vandeniu. Paprastai, tiesiant kelius, vienam kilometrui sunaudojama apytikriai 300 kub. m vandens, o naftos gręžiniui reikia 40 kub. m per dieną.

Tačiau, kaip numatyta planuose, per dieną ketinama atiduoti daugiau kaip vieną kilometrą kelio. Šiaurinėje Sacharos dalyje iki šiol pavykdavo rasti vandens, tačiau toliau, į pietus ir jos centriniuose rajonuose, viską lemia tai, kad vandens nėra. Todėl numatyta kas 50 km gręžti 300—500 m gylio artezinius šulinius, kuriuose tikimasi rasti vandens. Juk žinoma, kad po Sachara iki pat Achagaro nusidriekęs vadinamasis Albos vandeningasis sluoksnis, kuris yra slegiamas, ir dėl to galima gręžti nuo 300 iki 1 tūkst. m gylio artezinius arba tiesiog kylančius šulinius. Teigiamų rezultatų jau yra gauta gręžiant 300 m gylyje Gardajos al Gulejos rajone. Šuliniai ne tik aprūpina vandeniu statybas, bet ir leidžia įkurti nedideles oazes, kurios tuojau pat apgyvendinamos ir pagyvina kelią.

Vis dėlto kartais vandens visiškai nėra arba gręžimas kainuoja labai brangiai (1200 m gylis). Tada tenka griebtis tokių statybos metodų, kad reikėtų kuo mažiau vandens arba ir išvis būtų galima išsiversti be jo.

Pagaliau inžinieriai, projektuodami kelius, negali neatsižvelgti į milžinišką teritoriją ir sausą jos klimatą. Norint kuo greičiausiai pasiekti Sacharos gamtos turtus, reikia, kad kelių tiesimo terminai būtų trumpesni negu įprasta, t. y. viršytų normą — vieną kilometrą gatavo kelio per darbo dieną.

Reikia taip pat numatyti, kad stos į rikiuotę stambios pramonės įmonės ir kad bus naudojamos identiškos techninės priemonės dešimčių ir šimtų kilometrų trasoje.

Pagaliau reikia kuo labiau sumažinti tiesiamo kelio kilometro savikainą, atsižvelgiant į viso tinklo, kurį teks sukurti, apimtį (mažiausiai nuo 1500 iki 2 tūkst. km) ir nepaprastai didelę investuojamų į statybą kreditų sumą.

Prie šių bendro pobūdžio sunkumų prisideda ir kiti, susiję su pačia kelių tiesimo sritimi.

Norint nuspręsti, kur turi būti tiesiamas kelias, pirmiausia reikia nedelsiant pasirūpinti daugiau žemėlapių (yra tik vienas 1 : 500 000 mastelio Sacharos žemėlapis, o kelių tinklui sukurti reikalingi 1 : 500 arba 1 : 1000 mastelio žemėlapiai), taip pat nuodugniau ištirti Sacharos dirvožemius. Todėl Alžyro nacionalinis geografijos institutas ėmėsi daryti aerofotonuotraukas ir užplanavo 20 tūkst. nuotraukų, kurios padės ištirti ir paruošti būsimąją trasą.

Be to, kad padėtų atlikti topografijos darbus ir ištirti dirvožemius bei statybines medžiagas, Alžyro tiltų ir kelių tarnybos laboratorija įsteigė specialų mobilų Sacharos būrį. Jis turėjo nustatyti ir ištirti dykumos medžiagas, kuriomis vėliau galėtų pasinaudoti inžinieriai, tiesdami kelius. Šis mobilus būrys su elektros variklio varomu grąžtu gręžė iki 50 cm skersmens ir iki 4 m gylio gręžinius. Šitaip gauti bandiniai čia pat buvo tiriami nedidelėje, irgi kilnojamojoje laboratorijoje, įrengtoje visureigyje.

Ieškant medžiagų plentams tiesti, kyla naujų problemų. Kadangi visiškai nėra atvirų karjerų, reikia arba kastis į gilumą — o tai labai brangu — arba su technika valyti dirvą ir rinkti kelių tiesimui tinkamos medžiagos stambius gabalus. Ir čia vėl viską komplikuoja smėlis, nes šitaip surinktoje medžiagoje jo kartais būna 60%; tenka vietoje medžiagą valyti, šalinti, kad tonos nereikalingo krovinio nebūtų vežamos į statybas arba akmenskaldę. Ši problema gana rimta, nes, vykdant užsibrėžtą ke-

lių tiesimo programą, numatyta surinkti iki 6 tūkst. t medžiagos per dieną.

Be to, kadangi nėra upių, dykumoje beveik visiškai nerandama žvyro; siekiant jo gauti, kai kuriuose rajonuose tenka rankomis rinkti smulkias nuotrupas *regą* *, o tam reikia daug darbo jėgos.

Kaip universalus statybinės medžiagos pakaitalas dažnai vartojamas mišinys iš žvirgždo, rego ir kalkakmenio, molakmenio bei gipso akmens.

Kokios gi medžiagos paprastai naudojamos keliams tiesti? Dažniausiai tai rupios medžiagos, kurias suskaldytas galima naudoti grynas arba sumaišytas su minkštomis ir valkiomis medžiagomis, pavyzdžiui, su moliu.

Be to, kaip parodė tropinių šalių patyrimas, minkštesnės medžiagos (dėl dar mažai ištirto sukibimo reiškinio) susipresuoja, jeigu jos trambuojamos ir tuo pat metu laistomos vandeniu. Taip atsitinka lateritams Afrikoje įpiečiau Sacharos, tufams Šiaurės Alžyre ir gipso dirvožemiams kai kuriuose Sacharos rajonuose.

Siekiant apsaugoti plentų dangą ir sujungti nerišlius sudėtinius elementus, pavyzdžiui, smėlį ir žvyrą, beveik visada naudojamos bituminės rišamosios medžiagos, taip pat vanduo, kuris čia yra tarsi tepalas ir padeda junginiui sukietėti.

Nuo šiol tuose rajonuose, kur yra vandens ir tinkamų statybos medžiagų, — suprantama, atlikus kartais labai sudėtingus parengiamuosius darbus, — plentų tiesimas jau nebekelia pernelyg didelių techninių sunkumų. Pavyzdžiui, Biskros—Tugurto rajone pavyko panaudoti smėlį su gipso priemaiša.

Priešingai, jeigu nesiseka rasti vandens arba jeigu jo labai maža, tenka griebtis naujų statybos metodų. Zonoms, kur dirvos paviršius nusėtas smulkiais akmenimis, buvo sukurtas originalus sauso skaldymo metodas; iš pradžių užberiama įvairaus dydžio granulių skaldos, vėliau ji sutrambuojama ir tuštumoms užpildyti papildomai užberiama smėlio; po to vėl trambuojama, ir taip šis mišinys sutvirtinamas; pagaliau uždedama apsauginė danga arba paviršinis sluoksnis, ir kelias baigtas. Smėlingose zonose, pavyzdžiui, Gasi Tuilyje, dėl vandens trūkumo kyla rimtų problemų. Panaudoti sumaišyto smėlio metodą čia nesiryžtama, nes jam reikia nepaprastai daug bitumo, o tai dar labiau pabrangina kelio savikainą.

ANTROJI DALIS

AUKSO IR DRUSKOS KELIU (TAFILALETAS—TOMBUKTUS)

I SKYRIUS

ARCHEOLOGIJOS LOBIAI

Kai prancūzų mokyklos mokytojas Žanas Malomas, kurio vardas archeologams anksčiau nebuvo žinomas, užbaigė dešimtmečius trukusius tyrimus ir paskelbė savo atradimus, Pietų Maroko istorija keliais tūkstantmečiais pasitraukė į praeitį ir dabar skaičiuojama nuo bronzos amžiaus.

Žanas Malomas dėstė Sidžio Muchamedo koledže Marakeše ir archeologija nesidomėjo. Tačiau specialistų padedamas, jis įgijo būtinų žinių, o paskui „Rabato universiteto Filologijos fakulteto darbuose" išspausdino pranešimą apie savo atradimus. Ž. Malomo rasti uolų piešiniai ypač vertingi — tai iki tol buvusio visiškai nežinomo meno kūriniai. Maroke nėra nė vieno kito archeologijos radinio iš tos epochos. Piešiniuose pavaizduoti žmonės, taip pat gyvūnai, kurie Maroke šiuo metu nesiveisia, drambliai, jaučiai, bumerangai, lankai ir strėlės, bronzinės alebardos ir durklai, mįslingos, matyt, kulto, figūros, dviračiai vežimai, panašūs į tuos, kokių rasta Achagare ir Tasilyje... Iš viso rinkinį sudarė 3500 uolų piešinių, išraižytų ant smiltainio Aukštojo Atlaso kalnuose, būtent Ukaimedene, Džebel Jagure, Tizin Tirliste.

Ž. Malomas atliko didžiulį darbą: jis ne tik aprašė šiuos piešinius ir užfiksavo jų vietą, bet ir kruopščiai juos nukopijavo per kalkę arba nufotografavo pačius įdomiuosius. Paskui pamėgino šiuos piešinius iššifruoti ir priėjo išvadą, kad juose pavaizduotos alebardos priklauso bronzos epochai, vadinamajai „Vakarų bronzos II". Ž. Malomas taip pat atskleidė jų panašumą į piešinius, rastus Ispanijoje, Portugalijoje, Bretanėje, Airijoje ir Škotijoje. „Nebijant labai suklysti,— sako Ž. Malomas,— šias alebardas turbūt galima priskirti, skaičiuojant pagal Romos kalendorių, II tūkstantmečiui pr. m. e., vėlyvosios bronzos laikotarpiui". Kai kuriuose piešiniuose aiškiai pavaizduoti aukojami žmonės; jie persmeigti strėlėmis ir durklais, bet patys irgi apsiginklavę alebardomis ir durklais. Žmonės nupiešti labai nesumaniai, užtat gyvūnai nuostabiai stilizuoti.

Šie radiniai leidžia įsivaizduoti, kaip žmonės gyveno prieš 4 tūkstančius metų. Jie turėjo ginklų, alebardų, triašmenių bronzinių durklų su mediniais kotais (kartais netgi matyti kniedės), lankų su strėlėmis, bumerangų. Piešinius jie raižydavo kaltu, kalinėdavo plaktuku, brėždavo nusmailintais daiktais.

Jie turėjo arkliais arba jaučiais kinkomų dviračių vežimų su grąžulu. Šie žmonės medžiodavo: piešiniuose pavaizduoti kačių šeimos gyvūnai, drambliai, antilopės...

Kai kurie piešiniai, tikriausiai religinio turinio, kuriuose daug vietos skiriama saulei, buvo tyčia sugadinti apie tūkstantuosius m. e. metus, galimas dalykas, islamo pasekėjų.

Tebėra mįslė, iš ko tie žmonės išgaudavo bronzą ir kur ją apdorodavo. Juk iki šių dienų nerasta nė vieno daikto iš piešiniuose pavaizduotų ginklų, nė vienos dirbtuvės, nė vieno rūdyno. Kalnai vis dar slepia nuo mūsų savo paslaptį. Atlase rastieji žmonių ir gyvūnų piešiniai, panašūs į uolų meną Dra upės žemupio slėnyje ir Sargo, Sirvos bei Banio kalnų grandinėse, pradedant nuo Figigo ir einant iki pat Suso bei Nuno. Šis Šiaurės Sacharai tipiškas uolų menas nusidriekia toliau į pietus, kur yra didoka piešinių grupė Chanko uoloje. Kaip rodo Ž. Malomo darbai, priešistoriniu laikotarpiu Aukštojo Atlaso kalnai nebuvo neįveikiama kliūtis tarp Sacharos civilizacijų ir civilizacijų, gyvavusių Šiaurės Afrikos lygumose.

Dviejų mokslinių ekspedicijų metu 1937 ir 1950 m. Odeta diu Pigodo ir Mariana Senon atrado ir ištyrė dar keturias stovyklavietes, kuriose yra uolų meno pavyzdžių: tai al Chavaira, Sidi Bu Lanuaras, Ase ir Fum al Chasanas.

114 piešinių turintis Fum al Chasanas yra viena iš reikšmingiausių ir įvairiausių šio rajono stovyklaviečių. Jo apylinkėse gausiai rasta pirmykščių įrankių iš tašyto arba poliruoto akmens, paleolitinių ir neolitinių plokščių, grubių kaltų, sunkių kirvių, dantytų plokščių, gremžtukų, skaptų, ietigalių, miniatiūrinių titnaginių kabliukų žuvims gaudyti.

Fum al Chasanas, arba Tamanartas, kurį galima pavadinti „uolų meno muziejumi", yra Tagunatin n Tiršto pietiniame krašte, Banio šiaurinio šlaito papėdėje.

Kietame ir glotniame aplinkinių uolų smiltainyje siluetai pavaizduoti realistiškai, pasižymi fantazija, meistriškumu, o kai kada ir štricho grakštumu, todėl piešiniai pelnytai laikomi meno kūriniais.

Šių piešinių amžių nustatyti sunku. R. Vofrėjaus nuomone, Šiaurės vakarų Afrikos uolų menas neišeina iš neolito ribų. T. Mono ir R. Moni piešinius skirsto į tris grupes:

1) seniausieji (laikotarpis nuo 5000 iki 2000 m. pr. m. e.) — jai priklauso tie piešiniai, kuriuose pavaizduoti gerai atlikti, kai kada stilizuoti žmonių ir gyvūnų siluetai; šio laikotarpio pabaigoje sumažėja stambiųjų faunos atstovų, ir tai byloja apie prasidėjusį dykumos antpuolį;

2) antroji grupė (II tūkstantmetis pr. m. e.) — medžiotojas pradeda verstis gyvulininkyste, ir dabar jo piešiniuose pirmą vietą užima gyvuliai; pats piemuo nuogas, bet apsiginklavęs lanku su strėlėmis;

3) trečioji grupė (I tūkstantmetis pr. m. e.) — atsiranda arklys; žmogaus atvaizdas stilizuotas, forma panašus į smėlio laikrodį, galva papuošta plunksnomis, ginklai — apskritas skydas, trumpakotė ietis, platus trumpas peilis; žmogus ne raitas ant arklio, o važiuoja dviračiu vežimu, kuris pavaizduotas schematiškai — grąžulas, ašis ir du ratai. Šis laikotarpis pasibaigia apie 700 m. e. m., piešiniuose atsiradus raiteliams ir kupranugariui. Paskutiniai piešiniai primityvūs, nedailūs.

Uolų meno klestėjimo epochai Fum al Chasane plačiai atstovauja dvylika dramblių, penki raganosiai, vienas buivolas, žirafa, kiaulė, strutis, nuogas šokantis žmogus, keturi kirviai, aštuoni dviračiai vežimai, didelį

plotą užimantis dekoratyvinis ornamentas ir gausybė antilopių bei jaučių. Figūrų dydis nuo 18 iki 95 cm, o aukštis ne daugiau kaip 30—40 cm. Jos visos iki vienos nukreiptos į pietus, tik kartais truputį palinkusios į rytus arba į vakarus.

Menininkai buvo medžiotojai ir todėl, stengdamiesi palenkti į save sėkmę, dažnai vaizduodavo medžioklės laimikius, sužeistus į tokius gyvybiškai svarbius organus, kaip širdis, kepenys, inkstai; kartais auka būdavo vaizduojama einanti taškais nužymėtu keliu link spąstų — koncentrinių apskritimų. Šie žmonės savo galvijus piešė su dideliu pilvu ir tešmeniu, t. y. tokius, kokius norėjo matyti.

Iš ne tokių senovinių piešinių ypač įdomūs dviračiai vežimai, nes jie rodo, kad ryšių tarp Berberijos ir Juodosios Afrikos šalių būta nuo seniausių laikų. Šie schematiški piešiniai, paprasčiausiai išbadyti uolose, kelia mintį, kad keliautojai darydavo juos paskubomis, tarsi kirsdami įrantas, kad būtų galima lengviau rasti kelią atgal arba nurodyti jį kitiems keliautojams. Tai jau ne meniniai ar magiški kūriniai, o tik kelio ženklai, iškalti vadžių sankirtose, klaidžiose perėjose per kalnų masyvus arba uolų viršūnėse, vienišai stūksančiuose monotoniškuose reguose, kur taip lengva paklysti.

R. Moni nustatė tokių dviračių vežimų vakarinio maršruto trasą: pradedant nuo Figigo (Zenago tarpeklis), 142 vežimai išsidėstę palei kelią, kuris eina per Tauzą, Fum al Chasaną, Zemorą, Adrar Tmarą, Tagantą, Dar Tišitą, Valatą ir baigiasi Malyje, Tondjoje, netoli Gundamo.

Į pietus nuo Atlaso, rajone, esančiame priešais Maroko Sacharą, randama daugybė pilkapių. Didelių nekropolių, kuriuos sudaro pilkapiai, aptikta šio rajono rytinėje dalyje: tai Fum ar Rdžamas pietvakariuose ir Erfudas šiaurės rytuose.

Šie palaidojimai turi daug analogijų. Tai nukirsto kūgio pavidalo įvairių matmenų statiniai iš nedegtų plytų. Kiekvieno statinio viduje yra laidojimo patalpa, padaryta iš netašytų plokščių, sukrautų horizontaliomis eilėmis ir sudarančių neužbaigtą skliautą. Stačiakampė skliauto kiaurymė dažnai būdavo uždengiama akmens plokšte.

Tiek Erfude, tiek Fum ar Rdžame palaidojimai dažniausiai būdavo ne individualūs, o bendri, ir juose randama iki penkių—šešių griaučių, beveik visada suriestų. Ryškiausias šių dviejų kapų grupių skirtumas yra tas, kad laidojimo kameros Fum ar Rdžame pastatytos ant žemės, o Erfude joms būdavo kasama duobė ir jos uždengiamos plokšte sulig paviršiumi.

Pilkapis — tai paprastas palaidojimo būdas, charakteringas paprasčiausios civilizacijos visuomenėms; galimas dalykas, šį būdą lėmė tai, kad gruntai buvo kieti ir juose sunku iškasti kapo duobę.

Kūgio pavidalo pilkapiuose sunku įžvelgti kokių nors būdingų ypatumų, kurie leistų juos išskirti arba sugrupuoti pagal tipus, priskirti kuriai nors vienai tautai arba sužinoti jų pastatymo laiką. Pilkapių apimtis per skersmenį svyruoja nuo 2 iki 12 metrų. Jie būna suapvalinti, smailiaviršūniai arba kraterio formos ir visada sukrauti iš prastai apdorotų ir nedegtų akmenų. Neretai laidojimo kameroje iš pilkapio šoninės sienelės pusės padarytas langelis, greta kurio būna vieta dovanoms mirusiems. Kartais kelis pilkapius vieną su kitu jungia takelis.

Šių paminklų viduje nėra nieko ypatingo. Paprastai čia būna keturkampė arba ovalinė laidojimo kamera, dažniau pastatyta ant žemės paviršiaus. Laidojimo kamerų pagrindinė ašis paprastai nukreipta iš šiaurės vakarų į pietryčius, be to, palaidotasis gulėjo galva į pietryčius, kur taip pat buvo langelis ir vieta dovanoms, jeigu ji iš viso buvo. Apie kapuose rastus skeletus pasakytina, kad daugelis jų gulėjo šiek tiek suriesti.

Daugumą žinomų pilkapių Šiaurės Afrikoje — šeimyniniai kapai, kur palaidoti kelių žmonių palaikai; individualūs kapai paplitę ne taip plačiai.

Laidojimo reikmenų randama labai retai ir negausiai, o surastieji meninės vertės neturi. Be to, dažnai jie yra netipiški ir sunku tiksliai pasakyti, kokio amžiaus.

Galimas dalykas, kad Egipte, ir ypač Nubijoje, kai kurie pilkapiai yra išlikę iš senovės epochų, netgi iš II tūkstantmečio pr. m. e., tačiau apskritai Šiaurės Afrikos ir Sacharos pilkapiai nėra labai seni. Juose rastos monetos tarnavo savininkams Kartaginos epochos pabaigoje (III a. pr. m. e.), numidų epochoje (II—I a. pr. m. e.), taip pat Romos epochoje. Pilkapio pavidalo kapuose buvo laidojama, galimas dalykas, iki pat to laiko, kada įvairios sritys priėmė islamą.

Mūsų turimi duomenys pernelyg netikslūs, kad iš jų galėtume spręsti, kas statė pilkapius Šiaurės Afrikoje, taip pat ir pilkapius Fum ar Rdžame: sėslūs gyventojai, tokie, kaip prieš Sacharos dykumą išsibarsčiusių oazių žemdirbiai daržininkai, juodieji, o gal negridai; klajokliai, galimas dalykas, berberai, įvairūs ir sunkiai identifikuojami, bet paprastai priskiriami baltajai rasei gyventojai; sėslieji ir klajokliai, kartu arba vieni po kitų laidoję toje pačioje teritorijoje.

Neturime nei tekstų, nei užrašų, nei laidojimo reikmenų, negalime identifikuoti palaikų, tačiau turime pačius palaidojimus, žinome, kur jie, ir įsivaizduojame, kokie žmonės gyvena ten dabar. Fum ar Rdžamas stovi toje vietoje, kur susieina žemdirbystės ir gyvulininkystės zonos. Ten ėjo dideli karavanų keliai, Vakarų Magribą jungę su Sudanu. Kažkada Fum ar Rdžamas buvo vienas iš svarbiausių punktų, kur susitikdavo Sacharos klajokliai ir sėslūs oazių gyventojai; toks jis buvo iki pat paskutinių laikų. Matyt, seniausi sėslūs gyventojai čia buvo juodieji, arba negridai, iš kurių yra kilę gausingi juodaodžiai gyventojai, ir šiandieną gyvenantys Dra oazėse, šios upės kilpoje bei jos aukštupyje. Tokie patys žmonės, matyt, tebegyvena visose Pietų Maroko palmių giraitėse. Dauguma šių juodųjų, arba negridų, kalba berberiškai, o tie, kurie susiduria su arabų gentimis, kalba taip pat arabiškai. Antra vertus, kai kuriose legendose sakoma, kad Dra rajone labai senais laikais apsigyvenę žydai ir įkūrę galingą valstybę, kuri vėliau nusilpusi nuo kovų su krikščionimis ir paskui žlugusi spaudžiama berberų almoravidų (XI—XII a.).

Pagaliau tarp Dra srities oazių gyventojų yra berberų ir arabų: vieni čia jau apsistoję, kiti vis dar klajoja. Dauguma iš jų čia atsirado visai nesniai, o patys pirmieji atėjo tik prieš 200—300 metų.

Ištyrę vietovę, išanalizavę bei palyginę duomenis apie gyventojus ir palaidojimus, galime spėti, kad Fum ar Rdžamo nekropolis veikiau yra senųjų juodųjų gyventojų, arba negridų, negu klajoklių genčių, kurios

savo šeimyniniams nekropoliams vargu būtų pasirinkusios šią nuošalią vietą.

Apie galimus šių gyventojų ryšius su islamu pasakytina, kad, nors musulmonai kai kada ir laidojo panašiu būdu, vis dėlto Fum ar Rdžamo palaidojimų senumas, kapų ir griaučių orientavimas, taip pat suriesta griaučių padėtis, matyt, leidžia visiškai atmesti prielaidą, kad šie pilkapiai kažkada pastatyti gyventojų, priėmusių islamą.

Kitas nekropolis, aptiktas prieš Sacharą esančioje Maroko dalyje, būtent Erfude, nuo Fum ar Rdžamo nepkropolio nesiskiria nei savo padėtimi netoli kažkada buvusių didelių ir klestinčių oazių, nei svarbiausiomis palaidojimų ypatybėmis.

II SKYRIUS

TAFILALETAS — KARAVANŲ SUSITIKIMŲ VIETA MAROKO SACHAROJE

Tafilaletas — didelė ir derlinga sritis Sacharos pakraštyje. Ji įstabi savo įvairiais gyventojais, turtinga istorija ir su ja susijusiomis legendomis. Šį vešliai augančių palmių giraičių ir dantytasienių ksūrų kraštą kerta Zizo vadė. Tafilaletas — Sacharos vartai, jau daugelį amžių svarbiausias per Sacharą einančių karavanų perkrovimo ir mainų prekybos punktas.

Dar ankstyvaisiais viduramžiais Marokas ir Juodoji Afrika gyvai prekiavo. Su Senegalu ir Nigeriu Maroką jungė du dideli keliai: vienas ėjo per Tiznito—Gulimino pakrantės zoną, kitas per Tafilaletą. Pastarasis buvo klestinti sritis; šiuolaikinis vaizdingas ir judrus turgus centrinėje Erfudo aikštėje — tik pasigailėtinos ankstesnių laikų *fundukų* * ir karavansarajų liekanos.

Tai pasakytina ir apie prekybą bei amatus, kurie daugelį amžių garsėjo toli už Magribo ribų. Nūnai iš jų išlikęs tik menas rauginti ožkų kailius su eglūno žieve. Rauginta oda — ji vadinama *filaliu*, kaip ir šio rajono gyventojai,— meistriškai apdorojama, o paskui iš jos daromi įvairūs dalykai: rankinukai, piniginės, įsispiriamas apavas, pufai ir pan., kuriems tenka viena iš pagrindinių vietų Maroko eksporte.

Kitas pagrindinis Tafilaleto gyventojų pajamų šaltinis — datulių palmės. Oazės, išsibarsčiusios kaip salelės palei Zizo vadę, nuo aukštų snieguotų Atlaso kalnų iki bekraščių Sacharos smėlynų, panašios į žavingus tylius, žalumynuose skendinčius uostus. Sunkios, be galo ilgos kelionės per Sacharą išvargintiems karavanų varovams Tafilaleto palmių giraitės, savaime suprantama, atrodo, kaip žemės rojus. Vien tik Erfudo rajone auga apie milijoną palmių; jų pavėsyje kantrus valstietis augina beveik visus žemės ūkio produktus: vaisius, daržoves, miežius. Palmė duoda jam datulių, kurios dėl veislių įvairumo ir gero skonio Maroke vertinamos labiau už visas kitas. Datulė — Tafilaleto simbolis, ir kiekvienais metais spalio mėnesį Erfude švenčiama didelė „datulių šventė".

Sidžilmasa, pirklių ir piligrimų tarpinė stovykla

Seniausios mums žinomos istorinės legendos apie Sidžilmasą siekia 140 hidžros metus (757 m.), kada buvo įkurtas miestas.

Sidžilmasa iš karto tapo svarbiausiu punktu ilgame kelyje, kuris Berberijos šiauriniu pasieniu ėjo iš Egipto į Maroką. Joje apsilankydavo pirklių netgi iš Basros ir Persijos. Sidžilmasoje vyravo Rytų įtaka. X a. šaltiniuose pažymima, kad jos namai panašūs į Jemeno pastatus.

Sidžilmasa, kuri senesnė už Fesą, tapo antruoju po Kairuano, įkurto 670 metais, Šiaurės Afrikos musulmonišku miestu. Įsijungusi į intensyvų politinį, ekonominį ir religinį gyvenimą, ji tapo tikru Maroko Sacharos prekybos centru. Ištisus tris amžius Sidžilmasa buvo didelės nepriklausomos valstybės, nusidriekusios nuo Atlaso kalnų iki Dra upės slėnio, sostinė. Visų didžiųjų Rytų miestų pirkliai čia turėjo savo kontoras arba prekybos atstovybes.

VIII—XI a. nepaprastai suklestėjo ir Sidžilmasos kultūra. Kaip ir Fesas, šis miestas buvo vienas iš centrų, kur, keliaudami į Arabiją, susirinkdavo Maroko piligrimai; neretai iš miesto gyventojų jie išsirinkdavo į Meką vykstančio karavano viršininką. Sidžilmasa buvo gražus miestas su puikiomis šventovėmis ir turtingais mokslo įstaigų pastatais.

Šioje srityje, neskaitant kaimų, buvo pastatyta 300 ksūrų, iš kurių trys ypač garsėjo: Tanegentas, turėjęs tūkstantį ugniakurų; 14 km nuo jo — Tutuchasantas, gyvenamas svetimšalių pirklių, žydų, amatininkų; ir pagaliau Mamunas, toks pat didelis ir tirštai gyvenamas. Kadangi gyventojai nuolat vaidijosi, kiekviename ksūre buvo sava partija ir vadas. Neretai jie griebdavosi ginklo arba užpildavo priešininko drėkinamuosius kanalus, netgi iškirsdavo datulių palmes.

Dalį ksūrų pajamų (žydų mokamas mokestis, pinigų kalybos pelnas) pasiimdavo vadas, o likusioji atitekdavo arabams.

Kiekvienas vadas kaldindavo auksines ir sidabrines monetas. Sidžilmasos pinigų kalykla pradėjo veikti, kai 447 hidžros metais (1055 m.) miestą užgrobė almoravidai.

Tafilaletas (Sidžilmasa buvo jo ribose) taip klestėjo, kad Fatimidų valstybei Kairuane per metus mokėdavo 400 tūkst. dinarų mokestį, t. y. pusę tos sumos, kurią duodavo visa Šiaurės Afrika. Ibn Batuta XIV a. rašė, kad kiekvienas gyventojas turėjo nedegtų plytų namą, sodą ir lauką. Iš kelių šulinių vanduo būdavo keliamas dideliais ratais (*norija*) ir vamzdžiais tekėdavo po visą miestą.

Sidžilmasa buvo derlingos, gerai drėkinamos lygumos centre, kur žmonės augindavo daug lepiausių vynuogių. Labai dosniai derėjo ir javai: vieną kartą apsėtas laukas derlių duodavo trejus metus iš eilės. Be to, palei Zizo vadę buvo auginama medvilnė, kuminai ir paprastieji kmynai, taip pat chna, kuria buvo aprūpinama visa Šiaurės Afrika.

Kai kurie arabų autoriai rašo, kad Tafilalete nebuvo musių, kad gyventojai valgė šunis ir didelius driežus, kurių dar ir šiandien čia gausybė.

Kaip ir mūsų dienomis, dėl smarkių smėlio audrų dauguma gyventojų sirgo akių liga.

Sidžilmasos moterys mokėjo labai plonai verpti vilną ir austi iš jos nuostabius audinius.

Iki pat XII a. svarbiausias transsacharinis prekybos eksporto dalykas buvo druska, kurią gabendavo kupranugariais. Pirkliai pasiimdavo palydovus, gebančius dykumoje orientuotis pagal žvaigždes bei kalnus, ir apsirūpindavo maisto ištekliais šešiems mėnesiams. Atvykę į Ganą, jie iškeisdavo druską į tiek pat sveriantį aukso kiekį; kai kada auksu buvo mokama dvigubai arba netgi dar daugiau, žiūrint kiek pirklių atvykdavo su karavanu.

Vėliau pirmą vietą prekių eksporte užėmė datulės; mainais už jas iš Sudano buvo atvežama vergų, auksingojo smėlio, dramblio kaulo, juodmedžio ir odos.

Vienas Andalūzijos autorius XII a. pasakoja, jog, „išvykęs iš Sidžilmasos į Ganą, juodųjų šalį, du mėnesius keliauji per negyvenamą dykumą".

Kitas arabų autorius XI a. rašo, jog Sidžilmasos valdovas padėjo daug pastangų, kol įvedė dykumoje tvarką ir užtikrino transsacharinės prekybos saugumą. Suirus Almoravidų valstybei, XIII ir XIV a. prekybą su Sudanu rėmė jau ne nusilpusi oficialioji valdžia, o privati iniciatyva. Susikūrė tikros kompanijos, ir žinomiausia iš jų buvo kompanija, įsteigta garsių komersantų brolių Makarių. Broliai sutvarkė Sacharos kelius, iškasė palei juos šulinių ir užtikrino visišką pirklių saugumą. Jų vaikai įsteigė draugiją, kuriai kiekvienas narys atiduodavo visą turtą ir uždarbį, o pajamos būdavo dalijamos po lygiai. „Kontora Tlemsene siųsdavo į Sacharą paklausą turinčių prekių, o Sacharos kontora gabendavo kailius, dramblio kaulą, kokoso riešutus ir auksingąjį smėlį. Kontora Sidžilmasoje tarsi svarstyklių rodyklė informuodavo jas apie kainų kilimą arba kritimą įvairiose vietose ir raštu pranešdavo apie prekybinius sandėrius bei naujienas. Dėl to bendras jų turtas augo, o jų reikalai įgavo platų užmojį" [15].

Kada Takrumas ir visos jam priklausiusios sritys buvo užkariautos, broliams Makariams ir jų turtui kilo rimta grėsmė, nors du broliai, gyvenę Valatoje, mėgindami apginti savo nuosavybę, pasisamdė netgi kareivių. Vėliau jiems pavyko susitarti su karaliumi; šis juos iškilmingai priėmė ir leido prekiauti visoje šalies teritorijoje. Tarp kitko, princas Ibn Hamūnas pasireiškė kaip puikus administratorius; jis yra pasakęs: „Jeigu aš nebijočiau padaryti niekšybės, tai leisčiau savo šalyje gyventi vien tik pirkliams, prekiaujantiems su Sachara, nes jie išveža nebrangias prekes ir atveža auksingojo smėlio — metalo, kuriam viskas šiame pasaulyje paklūsta; o kiti pirkliai (priešingai) išveža mūsų auksą ir aprūpina mus daiktais, kurie greitai susidėvi ir išnyksta arba verčia mus keisti savo įpročius ir tvirkina kvailius".

Broliai Makariai ne tik stengėsi daugybėje savo kontorų kaupti prekes iš visos Afrikos, bet taip pat aprūpindavo palydovais bei apsauga vykstančius per dykumą pirklius.

1362 m. Sidžilmasą nusiaubė klajokliai arabai. Tai buvo jos žlugimo pradžia, o toliau viską pribaigė dykumos smėlis. Jis užpustė sodus, užpylė drėkinamuosius kanalus, suardė pastatus ir įtvirtinimus.

Sultonas Mulajis Ismailas pamėgino atkurti miesto centrą, jam pavyko atstatyti kasbą. Jau atrodė, kad Sidžilmasa netrukus atgims, tačiau 1818 m. berberai ait ata nusileido nuo Sargo kalnų, nusiaubė visą Tafilaletą ir jo senajai sostinei smogė mirtiną smūgį. Sidžilmasa neįstengė atsispirti šiems raiteliams, buvo apiplėšta ir išgriauta. Jai nebuvo lemta prisikelti iš griuvėsių, o griuvėsiai išliko iki mūsų dienų.

XIX a. Solanža Boden rašė: „Tafilalete gamina *chaikus* * ir garsųjį tymą, raugina ožkų odas ir nudažytas siunčia į Fesą. Tafilaletas — prekybos ir paruošų centras. Čia du kartus per metus susirenka Feso, Dra slėnio, Rifo ir Atlaso kalnų pirkliai išleisti savo karavanų į Sudaną. Tafilalete susitinka Šiaurės Maroko karavanai. Tafilaleto karavanai leidžiasi į kelionę drauge su Rabato, Tetuano, Feso, Marakešo, Orano, Tlemseno ir kai kurių Alžyro Sacharos punktų karavanais. Iš Tafilaleto jie nusileidžia iki susieinančio su dykuma al Aaribo rajono, o nuo Igidyro traukia tuo pačiu keliu, kaip ir karavanai iš Mogadoro ir Nuno vadės. Jų galinis punktas yra Tombuktus.

Paprastai karavanus sudaro 300—400 kupranugarių ir gausybė mulų; jie išvyksta į kelionę du kartus per metus: pavasarį ir rudens pradžioje. Tombuktų karavanai pasiekia per šešias savaites, o ten jie būna ne ilgiau kaip dvi savaites.

Iš tos kelionės grįžusių maurų pasakojimai apie Tombuktų, kurių teko girdėti Mogadore, kelia mintį, kad Tombuktaus šlovei išaugti vienodai padėjo tiek tolumas, dėl kurio šis miestas darosi trokštamas tikslas ilgą ir sunkų kelią nuėjusiems karavanams, tiek ir vaidmuo — Sudano gaminių ir prekių saugojimo punktas.

Karavanai gabena į pietus daug druskos, įsispiriamą apavą, medvilninius ir šilkinius audinius, chaikus, indigą, dažus antakiams, blakstienoms, plaukams dažyti, šviną, datules. O iš ten atgabena juodųjų vergų, indigo, dramblio kaulo, stručio plunksnų, mėlyno medvilninio audinio ir aukso smėlio. Karavanai maisto turi pasiėmę, o vandens pakeliui gauna visur, išskyrus vieną keturių dienų žygį. Po to Tafilaletas parduoda Maroke visas šias prekes ir savo amatininkų dirbinius: kilimus, vilnonius audinius, ožkų odas ir chną, kuri ten labai vertinama. Juodieji pietų gyventojai niekada neatvažiuoja į Tafilaletą, o laukia atvykstant karavanų, kad galėtų apsikeisti prekėmis".

Didelių karavanų išrengimas

Transsachariniai ryšiai tarp Šiaurės Afrikos ir Juodosios Afrikos gyvuoja jau kelis tūkstantmečius, tačiau tik užėjus arabams, susikūrė tikra pirklių ir karavanų „profesionalių" palydovų klasė, o pastovi prekyba pasidarė tarptautinė.

Pirkliai atvykdavo iš šiaurės — iš Feso, Tlemseno, Tuniso, Tripolio, Kairo, kur jie užpirkdavo visų būtinų prekių. Pietų miestuose, kuriuos arabai berberai įkūrė prie Sacharos prisišliejusioje zonoje, pirkliai įsteigė tikras informacijos tarnybas, kurios jiems pranešinėjo apie didžiausią paklausą turinčias prekes, konkurenciją, eksporto kainas, politinę padėtį ir Sudano rinkos stabilumą, taip pat apie priimtiniausią maršrutą į Šiaurės

Afriką ir t. t. Šitokia informacija buvo tokia svarbi, kad kai kuriose prekybos kompanijose, pavyzdžiui, brolių Makarių, vienas kompanionas rūpindavosi tik šia veikla.

Šiaurės Sacharos miestai — Sidžilmasa, Vargla, Zuila, Gadamas ir kt. — tapo milžiniškais Juodajai Afrikai skirtų prekių saugojimo sandėliais. Į šiuos miestus iš visų pusių plaukė pirkliai, norį parduoti savo prekes transsacharine prekyba besiverčiantiems komersantams arba patys dalyvauti šioje sunkioje, tačiau pelningoje kelionėje.

Vieni Šiaurės Afrikos pirkliai, specializavęsi šioje prekyboje, pavyzdžiui, Agmato (Maroko Sachara) prekybininkai, arba patys leisdavosi į šią kelionę, arba pasitikėdavo savo tarnais ar patikėtiniais vergais. O kiti, kaip broliai Makariai iš Tlemseno, turėjo nuolatinius korespondentus ir atstovus Tlemsene, Sidžilmasoje ir Vargloje. Šie atstovai iš klajoklių genčių pirkdavo arba išsinuomodavo kiek reikia kupranugarių ir juos šerdavo, rengdami žygiui per Sacharą. Čia būdavo papildomai perkama prekių, atsižvelgiant į informatorių užsakymus, įsigyjama maisto ir pripildomos vandens *gerbos* *, be kurių kelionėje neapsieisi. Karavano lydėti ir saugoti būdavo samdomi žmonės iš Sacharos genčių, mokantieji šerti ir girdyti dromaderus, juos apkrauti ir nukrauti, o prireikus taip pat gydyti.

Karavano vedlys būdavo parenkamas iš tų klajoklių, per kurių teritoriją keliaudavo karavanas. Karavano vyresniajam tekdavo sunki pareiga: nustatyti išlaidų sumą, jas paskirstyti pagal krovinių svorį ir vertę. Turėdamas prideramą autoritetą, jis palaikydavo tvarką, nustatydavo karavano išvykimo ir atvykimo laiką, numatydavo sustojimo vietas ir pan. Vėliau, apie XIX a., šios taisyklės sušvelnėjo. 1830 m. kelyje iš Tombuktaus į Tafilaletą toji sistema jau darėsi „liberalesnė": vienvaldiškumo nebebuvo, kiekvienas varovas buvo savo kupranugarių šeimininkas, tiesiogiai atsakingas už krovinį.

Kai kurios gentys, pavyzdžiui, mesufų, turėjo beveik visišką monopolį, apėmusį atskirus maršrutus per Sacharą, bent jau tuos, kurie iš Sidžilmasos ėjo į Malį ir Mauritaniją. Jos buvo vadinamos „kelių šeimininkais", ir pirkliai mokėdavo joms mokestį. XIV a. žmonės, keliavę tarp Sidžilmasos ir Valatos, pranešė, kad jų karavano vyresnysis buvo mesufų genties ir kad vergai druskos kasėjai Tegazoje priklausė šiai genčiai, kuri duodavo taip pat vedlių. Valatos gyventojai — ir tie, kurie su vandeniu išeidavo karavanų pasitikti, ir įžymieji šio miesto, anuometinio perkrovimo punkto, piliečiai — visi buvo mesufai. Tai puikus ir protingas pavyzdys, kaip organizuoti gentį ir išnaudoti prekybą, kad visos pajamos atitektų tos pačios giminės nariams.

Karavane galėdavo būti keli šimtai ir netgi tūkstančiai kupranugarių: tai priklausydavo vien nuo to, kiek kupranugarių galės atsigerti iš pakelės šulinių. Viduramžiais karavanai būdavo labai dideli, nes tik susivieniję jų dalyviai įstengdavo atsiginti nuo užpuolikų klajoklių.

Dėl klimato sąlygų beveik visada būdavo keliaujama žiemą. Žiemai baigiantis, kai pasidarydavo pernelyg karšta, karavanas, atlikęs popietines maldas, leisdavosi į kelionę ir eidavo visą naktį iki pat ryto.

Karavanams tekdavo mokėti mokesčius išvykstant iš Sacharos šiaurės miestų, žygiuojant per klajoklių genčių teritoriją ir atvykus į preky-

binius pietų miestus. Grįždami jie turėdavo teisę prašyti apsaugos tą vietos valdžią ir vadus, kuriems buvo sumokėję mokestį. Tačiau vis tiek galėdavo užpulti priešiškos gentys, ypač tuaregai, kurie puldinėjo karavanus, juos apiplėšdavo. Kaip tik dėl jų antpuolių jau X a. pradžioje buvo atsisakyta senovinio kelio iš Egipto į Ganą, o vėliau karavanai ėmė aplenkinėti Achagaro kalnus.

Keliavę du ar netgi tris mėnesius, karavanai atvykdavo į pietų miestus, kur laukdavo žiemos laikotarpio pabaigos, o paskui iškeliaudavo atgal, į Magribą arba Egiptą; tačiau dabar jie būdavo jau lengvesni, jei tik nepasiimdavo kartu vergų arba piligrimų.

Kai kurie druskos ir aukso prekybos etapai

Į pietus nuo Sidžilmasos už trylikos dienų kelio, Tuate, viduramžiais buvo daugiau kaip 200 kaimų. Iš šių ksūrų patsai rytinis vadinosi Tamentitas — gausiai žmonių gyvenama vietovė, kurioje apsistodavo karavanai, vykdami iš Magribo į Malį. XV a. pradžioje Tamentitas buvo respublika, kurią valdė *džemaa* — įžymių piliečių taryba ir šeichas.

Nemažą gyventojų dalį sudarė žydai, kurie čia ramiai gyveno globojami daugelio šitų įžymių piliečių, be to, kiekvienas gynė savo „klientus". Žydai taip pat būdavo prekybos tarpininkai. 1492 m. šis taikus gyvenimas pasibaigė. Sufizmo pasekėjas Muchamedas ibn Abd al Karimas al Magilis, sunerimęs dėl islamo nesėkmių Ispanijoje, pradėjo šaukti į „šventąjį karą" prieš Sacharos žydus. Tamentite ir Sidžilmasoje, Tafilalete ir Sudane visi žydai, kurie nepriėmė islamo, buvo išžudyti.

Tamentitas ir toliau vertėsi prekyba. Tuatas, kurį nuo įvairių musulmoniškų Afrikos valstybių — Feso, Tuniso, Tombuktaus, Tlemseno — skyrė 20—25 dienų kelias raitomis, buvo stambus Vakarų Afrikos centras. Arabų karavanai, iš pakrantės atvykę su kviečių ir miežių kroviniu, o iš Egipto su nesibaigiančiomis virtinėmis kupranugarių ir galvijų, čia susitikdavo su karavanais, gabenančiais auksingąjį smėlį iš Tombuktaus ir druskos luitus iš Tegazos. Akmeninės druskos gavybos būdas Sacharoje nepasikeitė: Taudenyje, vietoj Tegazos tapusiame druskos gavybos centru, druskos klodai supjaustomi vieno iš trijų uolekčių dydžio luitais, panašiais į pilkomis gyslelėmis išraižytas dideles balto marmuro plokštes. Ant jų dedamas savininko ženklas, rašomi musulmonų šventųjų vardai, luitai puošiami piešiniais, aprišami siaurais odiniais diržais ir poromis kabinami kupranugariui ant nugaros.

Juodaodžiai gyventojai labai pirkdavo taip pat varį. Jis būdavo vežamas iš Bizantijos per Aleksandriją — Tripolį — Tunisą — Seutą luitais, plytomis, plonomis plokštėmis arba kaip viela; pradedant XII a., varis buvo vienas iš svarbiausių Genujos laivų krovinių, o XVI a. Venecijos pirkliai jo prikraudavo į savo galeras, plaukiančias į Juodąją Afriką. Už varį afrikiečiai duodavo auksingojo smėlio arba augalinio aliejaus, savo verte beveik nenusileidžiančio avienos lajui, nors gaudavo iš *karitės* medžio. Varis atstodavo ir pinigus: už varines plokšteles būdavo perkama mėsos ir kuro; už plytas ir luitus gaunama vergų arba kviečių.

Arabai žinojo, kad kitapus Sacharos, šalyje, kurią vadino Gana, daug aukso. IX a. pirmieji musulmonų prekybininkai įsikūrė Audagoste, transsacharinio kelio iš Maroko galiniame punkte, taip pat Ganoje. Išaugus prekybai per dykumą tarp šiaurės ir pietų, nedelsiant labai padidėjo brangiojo metalo gavyba Galam Bambuko kasyklose. Auksas buvo kasamas maždaug septynis amžius, vidutiniškai po devynias tonas gryno aukso per metus. Iki XVI a. visa per Sacharą vykstanti prekyba buvo grindžiama auksu; savo kultūrinei ir religinei įtakai arabai pajungė Vakarų Afriką kaip tik dėl to, kad galėtų gauti šio metalo. Dabartinė Mauritanija ir Malis tapo savotiškais „Tolimaisiais vakarais", per kuriuos arabai su kupranugarių bei vergų karavanais be paliovos traukė ten ir atgal.

Audagostas buvo svarbiausia aukso pardavimo prekyvietė Sacharos pietuose; čia už viską būdavo atsiskaitoma auksinguoju smėliu; aukso luitai šiame mieste buvo geresnės kokybės negu bet kurioje kitoje pasaulio šalyje. Į Šiaurės Afriką auksas buvo vežamas išgrynintas arba ištemptas kaip susukta viela. Šiaurės arabai auksą vertino ne mažiau, negu juodaodžiai pietų gyventojai druską. Ne veltui Sachelio miestuose druska, kurią karavanai atgabendavo iš šiaurės, buvo parduodama sulig aukso brangumu. Ganos valdovas ir jo žmonės turėjo daugybę turtų. Arklių gūnios, skydų ir iečių apdaila, brangenybės, kuriomis kilmingieji princai puošdavosi plaukus, viskas, netgi jų šunų antkakliai ir skambaliukai buvo iš masyvaus aukso! Auksingasis smėlis šalyje cirkuliavo laisvai, tačiau visi grynuoliai priklausė vadovui.

Viduramžiais Tadmeka buvo, matyt, pirmasis Vakarų Afrikos miestas, kuriame pradėta kaldinti pinigus.

Ganos ir Malio užsienio prekyba auksu su Šiaurės Afrika vyko keturiomis skirtingomis kryptimis, tačiau pagrindinis kelias po senovei ėjo per Mauritaniją į Sidžilmasą, kur „atvykdavo ištisi karavanai" Sudano aukso. Prieš kraunant ant kupranugarių, iš aukso būdavo padaromi arba luitai, arba papuošalai, arba susukta viela, arba dinarai. Auksingasis smėlis būdavo gabenamas tiktai iš gavybos vietos iki prekyvietės, parduodančios prekę išvežimui. Pirkliams apskritai buvo draudžiama prisiartinti prie aukso kasyklų; valdovo įsakymu, vien tik prekybininkai vangarai [16] turėjo teisę laikyti ir gabenti neapdorotą metalą.

Atgabentas į didelius prekybinius Sachelio centrus, auksas iš juodųjų, kurie vertėsi krovinių pervežimu, patekdavo pas tuos arabus berberus arba kitus Viduržemio jūros pakraščių gyventojus, kurie vertėsi transsacharine prekyba ir importu bei eksportu. Neretai pasitaikydavo sukčiavimo ir apgavysčių. Ganoje, Audagoste, Tombuktuje, Valatoje, Tadmekoje, Gao ir kitose vietose su auksą išvežančiais prekybininkais drauge dirbo svėrėjai ir juvelyrai; jų pareiga buvo patvirtinti, kad auksas gautas, jį pasverti ir parengti gabenimui per Sacharą luitų, monetų arba brangenybių pavidalu. Gryninto metalo svoris sumažėdavo maždaug 8 procentais. Todėl grynintas auksas kainuodavo brangiau. Valatoje Sudano aukso prekybos kontrolę buvo monopolizavę žydai. Kai visos pirkimo ir apdorojimo operacijos būdavo baigtos, auksą sudėdavo į gerbas ir kraudavo ant kupranugarių. Kiekvienas gyvulys nešdavo vidutiniškai 127,5 kg aukso.

Audagostas — seniausias karavaninės prekybos centras, iš kurio ištisus tris amžius buvo siunčiami karavanai į Sidžilmasą. Be kitų prekių, iš Maroko čia buvo gabenamas raudonvaris, vilnoniai drabužiai, turbanai, stikliniai karoliai ir rožančiai, malkų ryšuliai, chemikalinės prekės, kvepalai, datulės ir kaūriai. Kaūriai — kriauklės, randamos Maldivų salose Indijos vandenyne. Kažkada labai seniai jų atvežė į Afriką, ir jos tuoj pat čia ėmė cirkuliuoti kaip pinigai. Sidžilmasa buvo vienas iš tokių punktų, iš kur kriauklės pakliūdavo į Sudaną. Viduramžiais beveik visuose prekybiniuose Pietų Sacharos miestuose, sudarant sandėrius, būdavo atsiskaičiuojama kaūriais. Kai kurie pirkliai turtėjo, įsiveždami kaūrių iš rytų per Maroką. Kaip liudija al Omatis, XIV a. Malyje, Tombuktuje ir Gao už vieną aukso dinarą buvo duodama 1150 kaūrių.

Audagoste varis ir Maroko audiniai būdavo keičiami į auksingąjį smėlį, pilkąją ambrą ir mohoro antilopės odos skydus (Achagaro tuaregai ir mūsų dienomis naudoja panašius skydus). Prekybinių operacijų sumos kai kada būdavo nepaprastai didelės. Pas vieną berberą, Audagosto gyventoją, Ibn Haukalis matė Sidžilmasos pirklio pakvitavimą 40 tūkst. dinarų — o tai sudaro maždaug milijoną naujų frankų!

Nuo XI a. kelias iš Sidžilmasos baigdavosi jau ne Audagoste, bet Malyje. Malio gyventojai taip pat praturtėjo, prekiaudami su kitais Sudano miestais, kur perparduodavo iš Šiaurės Afrikos įsivežtas prekes. Mieste gyveno gausybė amatininkų ir įvairių tautybių pirklių.

Santykiai su krikščioniškomis šalimis

X a. pabaiga sutapo su musulmoniškų valstybių Afrikoje ir Ispanijoje nusilpimu; jų laivynas jau nebeviešpatavo jūroje. Kaip tik tuo metu krikščionys pradėjo karo žygius prieš Sardiniją ir Siciliją. Italijos respublikos ir kunigaikštystės tuo pasinaudojo, norėdamos atgauti savo įtaką Viduržemio jūros baseine ir užsitikrinti saugų prekiavimą su Magribu. To siekdamos, aktyviai veikė Genuja, Piza, Popiežiaus valstybė, Venecija. Po kurio laiko musulmonai ir krikščionys sudarė oficialias sutartis dėl prekybos ir jūrų laivybos.

Al Bakris ir Idrisijus pasakoja apie mainus, tuo metu vykusius Tuniso, Bužio, Meliljos, Seutos, Tanžero, Salės ir kituose uostuose. Vilna, odos, karoliai, džiovinti vaisiai, medus, vaškas, galvijai, vergai, grūdai buvo svarbiausi eksporto dalykai, mainomi į europietiškus audinius, geležies prekes ir ginklus.

Anksčiau sudarytos sutartys buvo atnaujinamos dažniausiai tomis pačiomis sąlygomis: imamas 10 procentų muitas; sandėriai sudaromi tiktai nurodytuose miestuose su muito kontoromis; objektyviai nustatomos kiekvienos šalies teisės sudužus laivui, ištikus bankrotui ir pan., taip pat abiem šalims privaloma jurisdikcijos teisė (pavyzdžiui, atsakovui beveik visada pasisekdavo gauti ieškovo sutikimą, kad byla būtų nagrinėjama tėvynainių teisėjų teisme); nustatomos konsulo pareigų vykdymo taisyklės; nurodomos krikščionių teisės jų fundukuose; pagaliau abi šalys susitaria kovoti su plėšikavimu jūrose.

Kiekvienai šaliai atstovaudavo konsulas, kuris turėdavo jurisdikcijos teisę ir administracinę valdžią savo piliečiams. Vienos šalies dirbtuvės ir kontoros visada būdavo greta vienos kitų; ten pat stovėdavo koplyčia, būdavo kapinės, taip pat konsulo namas su priėmimų patalpa, sekretoriais ir apsauga. Tai būdavo neutrali teritorija arba veikiau tėvynės dalelė, kur visi jos pavaldiniai gyveno savą politinį ir religinį gyvenimą.

XIII a. Pietų Europos šalys sudarė keletą sutarčių su naujomis berberų dinastijomis, daugiausia anksčiau minėtomis sąlygomis. Į XIII a. pabaigą ryšiai tarp Viduržemio jūros baseino krikščioniškų šalių ir musulmoniškos Afrikos pradėjo silpnėti. Sekančiame amžiuje dėl nesiliaujančių karų tarp berberų valdovų ir po to įsigalėjusios anarchijos, taip pat dėl politinės valdžios krizės tokiuose tolimuose miestuose, kaip Tripolis, Bužis ir kiti šis procesas dar suintensyvėjo. Vis dėlto santykiai tarp Europos ir Afrikos nenutrūko, ir XIV a. buvo sudaryta naujų sutarčių.

XIV a. berberai įsiveždavo: sakalų ir kitokių medžioklinių paukščių, drožinėto medžio, medinių apyvokos reikmenų, vario, alavo, geležies, plieno, aukso, sidabro, brangenybių; ginklų, iečių, šarvinių marškinių, šarvų, šalmų ir pan.; geležies, taip pat galanterijos prekių, stiklo dirbinių, įvairių rūšių popieriaus; lakų, mastikos, dažų; audinių ir gelumbės iš Burgundijos, Langedoko, Florencijos, Anglijos; šilkų ir aksomo; žolelių, prieskonių, kvepalų, chemikalinių prekių, vyno; laivų ir įrankių.

Būdavo išvežama: musulmonai vergai, kurių pardavimo pagrindinė rinka buvo Genuja; arkliai, sūdyta žuvis, visokiausios odos ir kailiai, rauginimo žievė (dažomosioms medžiagoms); druska, cukrus, vaškas, medus, žolelės, alyvų aliejus, džiovinti vaisiai; audiniai, kilimai, vilna, medvilnė; pintiniai dirbiniai; metalai, ginklai; koralai ir bakalėjos prekės.

Muitų tarnyba buvo vienas iš svarbiausių berberų valstybinio aparato institutų. Jos vadovai, kurie turėjo tiek juridinių, tiek ir administracinių teisių, dažnai būdavo kilmingi princai. Reikėjo nemaža patyrimo ir atsargumo, kad būtų išsaugotos valstybės teisės, tuo pat metu nevaržant pirklių, bei sureguliuoti visokiausi konfliktai tarp musulmonų ir įvairiausių šalių valdinių.

XV a., kada Pizos ir Genujos respublikos nusilpo, prekybai su berberais ėmėsi vadovauti Venecija, kuri sudarė su jais vieną iš paskutinių mus pasiekusių sutarčių (1456 m.).

Užkariavusi Pizą ir iš Genujos nupirkusi Porto Venerę, Florencija savo ruožtu tapo jūros valstybe ir netrukus užėmė antrąją vietą pasaulyje. 1423 m. sutartis su Tunisu iškėlė ją į vieną gretą su kitomis valstybėmis. 1455 m. naujas aktas senąsias genujiečių teises suvienodino su Florencijos teisėmis.

Pirmojoje XV a. pusėje Aragonas ir toliau palaikė nuo seniausių laikų susiklosčiusius gerus santykius su berberais. Barselonai netgi pavyko gauti iš Chafsidų teisę rinkti koralus.

Tuo pat metu pradėjo stiprėti ir prancūzų prekyba. Prancūzija suprato, kokios naudos jai gali duoti mainai su Rytais, ir Monpeljė bei Narbona tapo šių operacijų centru.

Europos šalių konkurencija ir tarpusavio karai, matyt, pražūtingai paveikė Viduržemio jūros baseino krikščioniškų šalių prekybinius santykius su Afrika. Tačiau XVI a. pradžioje Genujos pirkliai vis dar laikė savo prekybinius atstovus Bone, Tunise, Tripolyje, taip pat Seutoje ir kituose Magribo uostuose. Kole jie pasiimdavo į laivus odų ir vaško, Store — grūdų, Bone — aliejaus ir visur — gelumbės.

III SKYRIUS

DRA SLĖNIO ŽMONĖS IR MIESTAI

Džebel Sargas ir ait ata žmonės

Džebel Sargas — kalnų masyvas, nusidriekęs daugiau kaip 100 km; nuo Aukštojo Atlaso jį skiria Dadeso upė, o nuo Antiatlaso — Dra vidurupis. Tai neprieinama gamtos tvirtovė, virš kurios stūkso juodos uolų viršukalnės, turinčios 2375 m aukščio. Niekam ir niekada nepavyko įveikti ait ata žmonių toje citadelėje. Bugafere, saugančiame šio atšiauraus rajono prieigas, stūkso nedidelis vienišas paminklas. Jis pastatytas kapitonui Burnazelei, prancūzų karininkui ir valdininkui, kuris 1933 m. vasario 23 d. žuvo, nesėkmingai mėgindamas „sutramdyti" šiuos laisvus nuo amžių klajoklius.

Ant smailių Sargo masyvo viršukalnių ait ata žmonės pasistatė tvirtovių, ginamų pačios gamtos — karštų smulkių akmenų, per kuriuos vargiai pereina net kupranugariai. Jeigu kyla pavojus iš svetur, tose tvirtovėse jie laiko sodų ir palmių giraičių derlių.

Ait ata dvasinė sostinė — Igcherm Amerdaras, kur aukštuomenė sprendžia vasalų genčių bylas. Čia viskas sustingę ir atšiauru. Kraštas išraižytas chaotiškai susipynusių margų kalnų ir išdžiūvusių vadžių. Juodi vulkaniniai nuobirynai ir stačiai kylančios uolos blizga kaip metalas. Nė vienas augalas čia neišleidžia daigo: saulė viską sudegina, visur viešpatauja rimtis ir tyla. Tik kur ne kur už kalvelės arba įlomyje tūno reti tarsi nerealūs palmių guotai. Jų lajos dažnai pageltusios — matyti, kad medžiai nyksta nuo sausros. Tačiau, dienai auštant arba saulei leidžiantis, šis nykus gamtovaizdis, kur po Alacho pirmutiniai neriboti šeimininkai yra ait ata žmonės, nusidažo įvairiausiomis spalvomis. Gali pamanyti, kad jį atgaivina dangus. Koks nuostabus kontrastas tarp aukštų plikų šlaitų ir Džebel Sargo papėdėje nusidriekusio žalio kvapaus kilimo, ant kurio šen bei ten kūpso įtvirtintos ait ata gyvenvietės. Čia gamta dosniai žeria visa tai, ko pašykštėjo kitoms vietoms: paukščių giedojimą, vandens vėsą, žoles ir palmes, raminantį migdolų, figmedžių ir abrikosmedžių šešėlį.

Vakarų civilizacija visiškai nepalietė ait ata gyvenimo. Ji neatėjo karavanų keliais į Džebel Sargą, neatkėlė ksūrų masyvių vartų. Beveik nepasikeitė šventi tradiciniai papročiai ir akį veria moterų papuošalai. Berberiškoji Maroko architektūra — tai gyva labai senos ir paprastos visuomenės istorija. Kiekviena kasba, įtvirtinta gyvenvietė, ksūras su pasididžiavimu rodo aukštas džiovintų plytų sienas ir bokštus. Jauti, kad

tai — „valstybė valstybėje", maža bendruomenė, kuri gyvena ir visada gyveno uždarai, pasitikėdama vien savo jėgomis. Šių mažų „berberiškųjų respublikų" gyventojus sieja solidarumas ir kraujo ryšiai. Atsidūręs tokiame nedideliame miestelyje, matai visa, iš ko susideda ne itin ryškus laisvas jų gyvenimas: mečetė, aikštė, kur susirenka mažas turgus, nedaugelis krautuvėlių, keletas amatininkų dirbtuvių, mokykla, kur mokomasi korano, namai atvykusiesiems.

Palmių giraitėje Džebel Sargo papėdėje dirba tik buvę vergai [17]. Ait ata vis dar turi daug juodaodžių baudžiauninkų. Turugo rajone jie apgyvendinti specialiame ksūre už kelių kilometrų nuo miesto, kuriame gyvena šeimininkai berberai. Nė vienas juodaodis vaikas, nė viena charatinė iš šitos „geto" imitacijos neišdrįstų pereiti kitapus Turugo įtvirtinimo sienos. Jų vieta — gyvenvietėje arba palmių giraitėje, kur jie, daugiausia moterys, dirba žemės ūkio darbus.

Ekonominiu atžvilgiu juodojo baudžiauninko padėtis mažai kuo skiriasi nuo bet kurio kito žemės ūkio darbininko padėties. Jis gauna tokį patį atlyginimą, t. y. penktąją derliaus dalį. Kada užsimanęs, gali palikti savo šeimininką, ksūrą ir išvykti į didelius miestus šalies šiaurėje arba netgi į Prancūziją ieškoti darbo.

Tačiau daugumas labiau linkę susitaikyti su likimu negu ryžtis nežinomybei, kuria baugina toksai žygis. Be to, jie labai tamsūs, neturi pinigų ir dėl to taip pat bijo netekti patikimos pastogės ir maisto, bijo skirtis su savo pasaulėliu, be kurio nieko daugiau nežino nuo pat gimimo, su jo tradicijomis, šventėmis, draugais ir globėjais.

Didelė bendra jų šventė — toji diena, kada vyksta pas ait ata pasiimti savo dalies miežių ir datulių. Vyrai ir moterys dainuoja ir šoka visą naktį. Mėgstamiausias jų šokis — *tauna:* moterys tamsiai mėlynais rūbais sustoja ratu ir groja tamburinais bei cimbolais. O vyrai šoka rato viduryje, skambinant šiam akompanimentui.

Berberų miestai Tamgrutas ir Nesratas

Kas yra keliavęs po pietinį Maroką, tas niekados neužmirš Zagoros ir Dra žemupio vadės slėnio. Iš tikrųjų, vykstant nuo Agdzos iki Mchamidos, tarp beveik nelytėtų Džebel Sargo atšakų ir netoli Sacharos esančių Džebel Banio uolynų, šiuolaikiniam turistui atsiveria tas pats žavus ir paslaptingas Marokas, kuris pakerėdavo senovės keliauninkus, — ir taip yra nepaisant to, kad Zagoroje įrengta pakilimo aikštelė, o didelis Maroko nacionalinio turizmo biuro viešbutis plačiai atvėręs duris atvykusiesiems. . . Tačiau Zagora — dar ne visa Dra sritis, o juk labai dažnai blogai informuotas arba nelabai turintis laiko turistas pasirenka tik šį pagrindinį maršrutą ir lieka nesusipažinęs su raudonaisiais berberų miestais, Tamgrutu ir Nesratu, kurie tarsi brangakmeniai įstatyti į palmių giraičių apsodus.

Pirmą kartą atvykęs į Tamgrutą, aš išvydau, kaip vidur žavingos palmių giraitės tarsi miražas staiga išniro galingų dantytų sienų apsuptas raudonas miestas, kuriame tviskėjo ir mirguliavo sniego baltumo minaretai bei mėlynais kokliais dengtų rūmų ir mečečių stogai. Šio miesto

vaizdas, jo architektūra neturėjo jokio panašumo nei į atšiaurias berberų kasbas, nei į plūktinius kaimus Dra ir Tafilaleto srityje.

Vaikai, kurie maudėsi tarp palmių čiurlenančioje vadėje, juokdamiesi ir šūkaudami mane palydėjo į miestą. Abipus ilgų ir siaurų gatvių stovėjo aukšti pastatai su prašmatniais įėjimais. Gatvėmis vaikščiojo moterys su gintaro karoliais ir sidabro apyrankėmis. Gražiai jos atrodė aikštėje, kur su karavanais atvykę prekybininkai dėliojo ant žemės kilimus, įvairiaspalvius vilnos užtiesalus ir šilkinius audinius iš Marakešo. Vaikai privedė mano arklį prie kaido namų, ir kaidas mane pasveikino:

— Sveiki atvykę į mano namus.

Netrukus, išsitiesęs ant aksominių pagalvėlių, aš skaniai gurkšnojau tradicinę arbatą, užplikytą su mėtomis. Šeimininkas man papasakojo, kad Tamgrutui pavyko išlikti nepakitusiam tik todėl, kad nė vienas kitatautis niekada nevaldė miesto ir jame negyveno. Netgi prancūzai, kurie 20 metų kontroliavo sritį, šitame mieste savo vietininko neturėjo. Gavus nepriklausomybę, nei išsivadavimo armija, nei karališkoji Maroko armija Tamgrute nelaikė įgulos. Civilinė valdžia, oficialiai suteikta vyriausiajam kaidui Zagoroje, faktiškai priklauso asmenims, kuriuos pagal berberų papročius ir tradicijas renka vietos gyventojai. Viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurių šis miestas turi dvasinę ir politinę nepriklausomybę, yra ta, kad čia veikia didelė *zavija* (vienos religinės brolijos įsteigta aukštoji musulmonų mokykla). Sugriovus Samarą ir Ma al Ainino įsteigtą Sacharos universitetą, ji pasidarė visų garsiausia Maroko Sacharoje. Iš tolimiausių Atlaso ir Pietų Maroko sričių čia atvyksta mokinių, norinčių mokytis pas įžymius literatūrinės arabų kalbos, teologijos, islamo istorijos, moralės ir korano teisės mokytojus.

Per įdomų pasivaikščiojimą po miestą kaidas mane supažindino su šiais mokytojais. Kiekvienas mula turėjo po kelias dešimtis rudomis dželabomis apsivilkusių studentų, kurie, susėdę ant demblių aplink jį, pagarbiai klausėsi mokytojo pamokymų arba, pasidėję ant kelių knygas, choru kartojo ištraukas.

Medresės dekanas, kuris pats buvo Ma al Ainino mokinys ir pasekėjas, sutiko man parodyti mokyklos lobius. Atsivėrė sunkios durys, ir mokytasis senukas įvedė mus į didelę biblioteką, kur, apsinešusios amžių dulkėmis, tarytum miegojo šūsnys rankraščių, pergamento ritinėlių, raštų, knygų odiniais viršeliais. Daugiau kaip 40 tūkst. kūrinių buvo surinkta salėje, kurios dar nebuvo regėjusios kitatikio akys.

Kiekviename milžiniško dydžio korano puslapyje auksu išrašytos šventosios eilės. Pirmųjų hidžros amžių juridiniai traktatai ir paprotinės teisės berberiški tekstai — šios religinės brolijos, kuri juos išgelbėjo nuo žmoniją apėmusio griovimo geismo, pasididžiavimas — buvo rūpestingai perrišti sidabru papuoštais diržais.

Kaidas pertraukė mano tylėjimą ir paprašė užeiti į *kubą* *, kur ilsisi šventojo, miesto globėjo, palaikai. Tas nedidelis mauzoliejus — Magribo meno stebuklas: mozaikos grindys, sienos, nukabinėtos audeklais ir kilimais, išaustais ir nudažytais rankiniu būdu; drožinėtos ir auksinėmis puošmenomis išgražintos skliautuotos lubos remiasi į kolonas, apmuštas

raudonmedžiu, išdrožinėtu arabeskomis. Kiekvienais metais čia susirenka visų pietuose gyvenančių berberų genčių piligrimai.

Mažoje gatvelėje, kvepiančioje medžių pjuvenomis ir kepta ėriena, kaidas man parodė puodų dirbtuves. Sėdėdami ant žemės, toje pačioje vietoje, kur greičiausiai sėdėjo dar jų tėvai ir proseniai, amatininkai minko molį, lipdo visokius gaminius, dažo juos, — be to, viską daro rankomis. Paskui pagamintas žvakides, amforas, aliejines lemputes ir įvairius niekučius — miniatiūrinius kupranugarius — jie išdega palmių šakų lauže.

Mes buvome jau netoli didelės mečetės, kai iš degto praėjimo dainuodama išniro palmių šakomis mosuojančių jaunų vyrų ir moterų minia.

— Jie švenčia vieno medresės mokinio, kuris ką tik gavo mulos titulą, mokslo pabaigtuves, — paaiškino man kaidas ir pakvietė pasekti įkandin minios.

Kortežo centre baltu arkliu jojo jaunuolis, veidą užsidengęs balta marška. Jo arklį už apynasrio vedė draugas, dešine ranka mosuodamas smilkytuvu, iš kurio rūkstą tiršti aromatingų žolelių dūmai gaubė raitelį ir gardžiai kvepėjo visoje gatvėje. Priekyje, įsimaišę tarp merginų, apsivilkusių geriausiais žydros ir baltos spalvos drabužiais ir pasidabinusių papuošalais, kortežui vadovavo du buvę mokiniai, kurie mosavo aukštai — aukščiau už palmes — iškelta Maroko nacionaline vėliava. Visi sustojo prie marabuto kapo; jaunuolis nulipo nuo arklio ir, atmetęs veido uždangalą, pabučiavo kapo akmenį.

„Telaimina tave ir tavo vaikus gailestingasis Alachas ir mūsų šventasis Tamgruto globėjas Mulajis Afizas, ir visagalio šviesa iki pat tavo mirties teveda tave teisingu keliu", — berberiškai palinkėjo jaunuoliui jo tėvynainiai; sveikindami jį, jie atidavė pagarbą senai religinei tradicijai, kuria ilgus amžius garsėjo jų miestas.

Musulmonų svetingumas plačiai žinomas. Nors prieš kelias valandas dar buvau visiems svetimas ir nepažįstamas, mane pakvietė į diplomą gavusio jaunuolio namus, prie šventinio stalo, tarsi aš būčiau buvęs vienas iš jo artimųjų. Kai drauge su kaidu įžengiau į miestiečių gyvenamojo namo vidų, man atsiskleidė nuo pašalinių akių paslėptas šio nepaprasto miesto gyvenimas.

Eidamas gatve pro vienas į kitą panašius Tamgruto namus masyviais fasadais ir mažomis uždarytomis durelėmis, negali nė įsivaizduoti, koks nepaprastai puikus yra jų vidus, kur prabangiose iškilmių salėse išstatyti originalūs grynai berberiškojo amatininkų meno kūriniai. Visuose šituose medžio, metalo, vilnos ir odos dirbiniuose atsispindi Afrikos akinanti saulė ir jos žmonių gyvenimo džiaugsmas. Niekur nematyti plikų grindų, žingsnių garsas, slopinamas šlepečių, į kurias įsistojome, palikę savo apavą prie įėjimo, skendo žavinguose ožkų ir kupranugarių vilnos kilimuose. Liaudies legendose pasakojama, kad kitados į Maroko namo kiemą gandras numetė Mažosios Azijos kilimo skiautelę ir nuo tada moterys audžia tokius kilimus, panašius į sodus. Jų spalvose ir piešiniuose įsikūnijęs subtilus rafinuotas šio berberiško, bet jau priklausančio Sacharai krašto vaizdas. Čia yra ir ochros, panašios į sausas vadžių vagas, ir kasbų bokštų, ir palmių giraičių žalumos, ir rudos klajoklių palapinių spalvos, ir Atlaso sniegynų baltumo, ir žalsvo pietų dangaus žydrumos.

Vakarop kiemas prisirinko šokėjų ir muzikantų, kurie iki vėlyvos nakties rodė mums *ergį*. Tą siautulingą šokį šoko baltai apsivilkusios moterys, kurias, be paliovos greitai, ritmingai tratant būgnams, pamažu apėmė būsena, panaši į transą.

Trisdešimt kilometrų į pietus nuo Tamgruto, ant Dra vadės kranto, yra dar vienas toks pat laisvas berberų miestas — Nesratas. Jo istorija susijusi su ait ata žmonėmis.

Kelias į jį iš Tamgruto eina palei Dra slėnį per sutvirtintus Ait Sedrato, Ait Zerio ir Feruato kaimus iki vaizdingo Takat n Tlektauto tarpeklio, kuris yra gamtiniai vartai į lektavų gyvenamą sritį, taip pat priklausančią ait ata.

Lektavai (3,5—4 tūkstančiai židinių, 74 kaimai) gyvena namuose, palmių šakų pirkiose arba kupranugarių ar ožkų vilnų palapinėse.

Šie gyventojai labai nevienodi. Tarp jų yra šerifų (šorfų), marabutų, arabų, berberų sanchadžų (daugiausia ait ata), žydų, juodųjų berberų, arba charatinų, ir juodaodžių vergų. Lektavų gyvenama šalis, be abejo, yra turtingiausia visame Dra žemupio slėnyje. Pasakojama apie vieną marabutą, kuris turi 16 tūkstančių palmių. Kraštas derlingas, nes dauguma jo žemių drėkinama. Praeityje jis klestėjo dėl to, kad jo geografinė padėtis nepaprastai patogi: prie pat Maroko vartų, prie kelio, kuris iš Tombuktaus veda tiesiai į Marakešą. Čia eidavo karavanai iš Sudano arba ambra, muskusu, auksinguoju smėliu, vergais ir druska; muitinėje, kuri XVI a. pabaigoje stovėjo „Šerifų imperijos" pasienyje ir buvo saugoma 200 raitelių bei 300 arkebuzininkų, jie mokėdavo muito mokesčius.

Šis derlingas kraštas beveik niekada nesijautė saugus: tiesa, rytuose ir vakaruose stūkso Antiatlaso atšakos, tačiau pietuose, iš dykumos pusės, jo nesaugo niekas. Kaip ir kaimyninės sritys, jį dažnai niokodavo klajokliai, kurie ganė savo liesas bandas Alžyro—Maroko pasienyje. Tačiau sėslieji Dra gyventojai dažnai atsirevanšuodavo: daugumas klajoklių genčių susižavėdavo puikiomis oazėmis, neretai liaudavosi klajojusios ir apsigyvendavo slėnyje. Klajoklių vis mažėjo, jie darėsi nebekovingi ir pagaliau patys buvo nukariauti kitų vėliau čia atėjusių klajoklių. Tuo galima paaiškinti ir socialinių grupių, kurioms užgrobėjai neleido įkurti tikrų valstybių, susiskaldymą, ir tai, kad gyventojus sudaro sumišę įvairūs etniniai elementai. Nuo XIX a. ait ata tapo beveik vieninteliais Dra slėnio šeimininkais — čia jie įsigalėjo po arabų makilų ir berberų zenetų bei sanchadžų.

Kaip ir visos kitos berberų gentys, Nesratas gyvena, vadovaudamasis iš dalies savo paties senoviniais papročiais (kiekviename ksūre — savas paprotys), iš dalies korano teise. Papročiai surašyti ir įteikti notarui saugoti. Kadis ir jo teisininkai kontroliuoja, kaip laikomasi korano nuostatų, ir yra kviečiami į bendruomenės tarybą džemaą *, kai ten kyla ginčytina byla. Kadis iš genties gauna žemės ir palmių giraičių, kurios pereina mečetės nuosavybėn. Be to, kiekvieną kartą už paslaugas jis gauna atlyginimą, tarp kitko, gana kuklų.

„Genties namai", kurie turi tik vienerias duris, perskirti į dvi dalis. Pirmojoje yra aštuonios patalpos pirmame aukšte, kur supilti visam mies-

tui priklausą miežiai, ir keturios patalpos datulėms laikyti antrame aukšte. Antroji dalis — vienas didelis kambarys svečiams priimti. Be to, genčiai priklauso ir kai kurie pastatai, išsimėtę po visą ksūrą. Jie naudojami kaip arklidės, kur atvykusieji pastato savo jojamuosius gyvulius, palieka balnus ir kelionės daiktus, taip pat kaip prieglobstis neturtingiems keleiviams. Visus šiuos pastatus tvarko asmuo, turintis *chogademo* titulą. Jis nustato eilę, pagal kurią gyventojai priiminėja svečius; pas jį padėti „Genties namų" raktai, taip pat jis atsako už viską, kas ten sudėta.

Mieste yra dvi mečetės: „Didžioji mečetė" su minaretu, panašiu į Tamgruto minaretą, iš kur muedzinas šaukia tikinčiuosius melstis, ir „Mažoji mečetė", pastatyta pagal įprastą ksūrų mečečių pavyzdį.

Vaikams mokyti pastatyta mokykla, medresė. Antroji mokykla skirta papildomiems užsiėmimams, taip pat susirinkimams.

Visoms šitoms įstaigoms skirta nemažai turto (namų, žemės, palmių), kuris leidžia jas išlaikyti. Bendruomenės taryba šitą turtą valdo per abiejų mečečių *aminą* * (iždininką), kurį pati ir paskiria. Aminas pasamdo žemės ūkio darbininkų, kurie pagal bendrą paprotį turi teisę į penktąją derliaus dalį. Iš turto duodamų pajamų jis perka alyvos, žvakių, demblių, reikalingų pamaldoms, sumoka, kam reikia, taip pat ir muedzinui. Miestas nenustatęs atlyginimo pačiam aminui, todėl, kad „jam priklauso viskas".

Ksūre garbinami trijų šventųjų palaikai: Sidžio Muchamedo ben Alio, kurio *mkamas*, arba šventovė, yra tarp vadės ir ksūro; Sidžio Chamvo Alio (šventovė prie Nesrato vartų) ir Sidžio Chasino, kurio kubą išlaiko visuomenės iždas.

Nesratas — ait sfulų genties vasalas. Jo organizacija tradicinė, kaip ir visos ait ata genčių konferencijos: jį valdo vieneriems metams skiriamas aukščiausiasis vadas (*amgaras*) drauge su įžymių genties žmonių taryba (*džemaa*). Be to, prie šių asmenų yra specialus valdininkas *amgaras l'aras*, kurio pareigos — palaikyti kasdieninius ryšius tarp genties ir jos vasalų. Jeigu reikia, šis valdininkas pasikviečia į pagalbą keletą ait sfulų žmonių iš tų, kurie išgarsėję kaip geri patarėjai. Tokia taryba yra laikina ir neturi specialaus pavadinimo.

Kol Marokas nebuvo gavęs nepriklausomybės, globėjo išrinkimo proga Nesrate vykdavo įdomi ceremonija, kurią su liūdesiu prisimena ait ata. Prie tos genties, kurios buvo prašoma užtarimo, ksūro vartų arba prie įėjimo į *duarą* * taryba aukodavo „auką" (*debicha*, *tigersi*). Būdavo papjaunamas avinas ir duodama pinigų diduomenės tarybai. Be to, savo globėjams Nesratas padovanojo žemės sklypą; jame kažkada buvo pastatytas nedidelis ksūras, kuriame ir šiandien tebegyvena ait sfulai ir genanmai. Tapę kurio nors miesto globėjais, ait ata įsipareigodavo — savaime aišku, kol šalis dar nebuvo gavusi nepriklausomybės, — jį ginti nuo kitų klajoklių. Už šią globą jie gaudavo ketvirtadalį miesto gyventojų surenkamo derliaus ir dvidešimtąją marabutų derliaus dalį.

Aukščiausioji *dravų* (Dra srities gyventojų) taryba drauge su ait sfulų džemaa sprendžia visus svarbius reikalus ir nagrinėja tarp miesto gyventojų bei jų globėjų kilusius žemės ginčus. Al ama džemaa, kaip ir amgaras l'aras, sprendžia nedidelius genčių tarpusavio konfliktus; paga-

liau kiekvienas Dra gyventojas turi savo atskirą globėją; tiesiog jam jis moka iš anksto sulygtą mokestį, o globėjas savo ruožtu atsako už savo vasalo žemes. Dukart per metus, nuėmus miežių ir datulių derlių, šaukiamas bendras miesto tarybos ir ait sfulų džemos susirinkimas. Ksūro gyventojams priklausanti teritorija, kurią globoja klajokliai, suskirstyta į tiek barų, kiek yra klajoklių frakcijų. Kiekvienai savo genties frakcijai ait sfulų amgaras įteikia po lazdą. Paskui jis iškviečia vieną iš savo brolių ir, vartydamas žemės barą, liepia saviškiui išsirinkti vieną lazdą. Šitaip visa teritorija iš pradžių paskirstoma frakcijomis, po to ir palapinėmis, kad globėjai ir vasalai susipažintų vieni su kitais.

Al ama džemaa kontroliuoja, kaip globėjams mokamas mokestis. Antra vertus, kuris nors Dra gyventojas, pastebėjęs, kad dingo jo turtas, kreipiasi į amgarą l'arą. Tada susirenka visų ait sfulų padalinių atstovų taryba. Visi vyksta į Nesratą, kur juos priima arba „Genties namuose", arba prie ksūro vartų — priklausomai nuo to, ar jie kviečiami pietų ar tiktai į derybas. Byla išnagrinėjama, ir jeigu vasalo žodžiai pasitvirtina, globėjas turi atlyginti nukentėjusiajam nuostolius.

Mūsų aprašyta organizacija buvo būdinga visiems dideliems lektavų gyvenamos srities ksūrams iki pat to laiko, kai Marokas gavo nepriklausomybę. Nedideliuose kaimuose ji kiek paprastesnė, ten nėra al ama džemos. Be to, negausūs sėslieji šios srities ait ata dažniausiai gyvena atskirai, savo ksūruose. Tiesa, kai kurie ait ata gyvena drauge su dravais. Tokiais atvejais jų tarybos mišrios, tačiau amgaras renkamas būtinai iš ait ata žmonių. Pagaliau tuose miestuose, kur dar gyvena žydų, pavyzdžiui, Beni Chajūne ir Beni Sbiche, yra savo atskira džemaa, o kiekvienas namas turi savo nuožiūra pasirinktą globėją.

Dra srities visuomeniniame gyvenime pastebima daugelis tokių pat analogijų, kaip ir kitose Šiaurės Sacharos oazėse, kur gyvena charatinai, būtent Tafilalete; Saure, Tuate — rytuose; Tisinte, Tate ir Akoje — vakaruose. Matyt, nuolatiniai šių oazių puldinėjimai, jų ekonominis vaidmuo klajoklių gyvenime, reikalas gintis nuo klajoklių davė panašius rezultatus. Ait ata gentis savo miestietišku gyvenimu, be abejo, labiausiai skiriasi nuo kaimyninių Antiatlaso ar Aukštojo Atlaso berberų grupių, kurios išsibarsčiusios po kaimus arba palapinių stovyklas, neturinčias ryškaus individualumo. Priešingai, palmių giraitėse nė vienas nedidelis valstybinis vienetas, apsitvėręs tvirtovės sienomis, negalėtų egzistuoti, neplėtodamas tradicinių institutų, kurie čia neabejotinai pasiekia tobulybę. Dėl to gentis darėsi labai vieninga, ir jos negalėjo visiškai išnaikinti karingi elementai, primesdinėję savo valdžią.

Šiuo požiūriu ypač įdomūs pietiniai Dra srities rajonai, kur ksūrų gyventojai ir klajokliai glaudžiai ir vaisingai bendradarbiauja. Kitose vietovėse buvę globėjai (dugiausia arabai arba zenetai) arba įtvirtino savo užkariavimus ir charatinus pavertė tikrais baudžiauninkais, arba ir toliau klajojo dykumoje bei, kaip ir anksčiau, kiekvienais metais parduodavo kaimui įsipareigojimą neplėšikauti jo teritorijoje, tačiau, tiesa, ne visada jo laikydavosi.

Taip pat čia, būtent Nesrate, priešingai, gali pamanyti, kad žemė kartu priklauso dravų žmonėms ir klajokliams ait ata. Ir vieni, ir kiti

turi savo teisių ir savo pareigų. Pirmieji dirba žemę, verčiasi prekyba ir amatais. Antrieji gano kaimenes, lydi karavanus ir už nedidelį atlyginimą globoja ksūrų gyvetojus. Ir pagaliau ima rodytis, kad šioje oazėje, gyvenamoje tokių įvairių gyventojų, kiekvienas turi savo vietą visuomenėje, kuri dėl to yra pasidariusi gana patvari.

Be abejo, sėkmę čia lemia susitelkimas, kurį štai jau du amžius ait ata gentims pavyksta išlaikyti. Jo dėka netgi mūsų laikais, naujajame nepriklausomame ir susivienijusiame Maroke, dėl savo autoriteto ait ata neabejotinai vyrauja.

Dra vadė tiesiai Nesrato pietuose daro lanką ir eina tiesiai link vandenyno, iki kurio likę dar 800 km. Paskutinė maža Lektavų srities oazė, kurią ji pakeliui sudrėkina, vadinasi Mchamidas. Iš čia pirmosios smėlio kopos nuveda keleivį jau į bekraštes Vakarų Sacharos platybes, į „mėlynųjų žmonių" valdas.

Žydų bendruomenė

Dra slėnyje beveik visi juvelyrai — žydai, nors iki šiol tiksliai nežinoma, kada jie čia apsigyveno. XII a. rankraštis iš Dadeso leidžia spėti, kad šiose vietose jų gyvenama jau apie tūkstantį metų. Prancūzų afrikanisto Žako Menjė nuomone, šis rankraštis patvirtina, kad pirmaisiais mūsų eros amžiais Dra srityje įsiviešpatavo žydai ir kad vėliau jų vietą užėmė galinga krikščionių valstybė. Matyt, kaip tik Zagoroje žydai pirmą kartą nugalėjo senbuvius gyventojus berberus, kuriuos valdė iki pat Almoravidų atėjimo. Žydų kilmės klausimą išspręsti nelengva. Galimas dalykas, jie iš tų Libijos genčių, kurios Pūnų, Romos ir Bizantijos epochose gyveno Centrinėje Sacharoje.

Geriau susipažinti su Pietų Maroko žydų bendruomenėmis man pasitaikė proga, kada nuvykau ten į muludo[18] šventę. Į kupranugarių mugę Asos oazėje, kuri yra Dra vadės pakrantėje, keliavau Alžyro—Maroko pasieniu per Vakarų Sacharą. Salės rabino patartas, apsistojau palmių giraitėje Akoje, Banio srityje. Melacho kvartalas nuo visos kitos šio berberų ksūro dalies skiriasi tuo, kad jo gatvelėse sutinki žydų. Čia pat, nedidelėse tamsiose krautuvėlėse, jie daro papuošalus. Pirmiausia mane nustebino jų odos baltumas, taisyklingi veido bruožai ir visos išvaizdos dailumas. Nuo žydų, gyvenančių Šiaurės Afrikos miestuose, jie skiriasi berberiškais rūbais. Moterų galvos apdangalai, drabužiai ir papuošalai labai prašmatnūs. Aš pats mačiau, kad kaip tik jie gamina šilkinius, taip pat siuvinėtus ir raštuotus medvilninius audinius, diademas su rubinais, sidabrinius pakabučius ir auskarus, kaltinio aukso žiedus ir amuletus, sunkius karolius iš pilkosios ambros.

Prie keturių juvelyrų krautuvėlės Akos Melacho kvartale prastovėjau keletą valandų taip susižavėjęs, jog visai užmiršau rekomendacinį laišką, kurį turėjau nunešti vietos rabinui. Šis senis, kurio kuklus namas kartu yra ir sinagoga, man ir mane lydėjusiam kaidui berberui pasiūlė mėtų arbatos. Rabinas — ne tik Melacho kvartalo Akoje, bet ir kitų dviejų bendruomenių, gyvenančių Tato oazėje ir Tamanarte ir turinčių apie šimtą narių, dvasinis vadovas. Šioje bendruomenėje kalbama arabiškai,

berberiškai (*tašelchito* tarmė) ir žydų žargonu — *talosuntu*. Daugumas verčiasi įvairiausiais amatais, daugiausia juvelyro, tačiau kai kurių jau kelios kartos varo datulių degtinę (*stiją*). Ji varoma bendrame rūsyje. Kai ten įėjau, man pasirodė, lyg būčiau atsidūręs giliame požemyje — taip ten buvo niūru ir šalta. Stijos gamybos būdas labai elementarus: prie krosnies tuščiavidure nendre prijungiamas molinis ąsotis.

Aš ilgai kalbėjausi su rabinu. Jis man papasakojo, kad jo bendratikiai labai dievobaimingi ir sąžiningai laikosi visų judėjiškų papročių. Kasmet visa bendruomenė aplanko „šventąją" vietą, kur palaidotas Rabis Isacharas, pasak legendos, atvėręs stebuklingąjį šaltinį Džebel Banyje. Čionykštė tautosaka nepanaši į kitų vietų ir labai įdomi: per purimo šventę moterys šoka, skambant dainų akompanimentui. Apsivilkusios baltais rūbais ir apsigobusios raudonomis skarutėmis, jos išsirikiuoja viena eile. Dvi trys vyresnės muša tamburinus. Kartkartėmis iš gretos išeina viena iš moterų ir žengia keletą žingsnių aplink kitą; atsilošusios, ištiesusios rankas į priekį, jos šokdamos ploja delnais. Šis šokis šokamas tiktai Akoje.

Tos pat dienos vakare vakarieniavau pas rabiną, mums patarnavo jo žmona.

— Ar žinote,— pasakojo man jis,— kad mes seniausiai atsikėlę į pietus žydai. Ilgai ir sunkiai keliavo mūsų proseniai, bėgdami iš Nabuchodonosaro užgrobtos Palestinos. Po šventyklos sugriovimo tik jiems vieniems pavyko išsigelbėti ir išvengti nelaisvės Babilone. Jie yra kilę iš Efraimo genties. Mūsų protėviai iškentėjo daugiau negu Izraelio tauta Sinajuje, keliaudama į pažadėtąją žemę. Dešimtis metų jie klajojo po Sacharą, benamiai ir nelaimingi, kamuojami troškulio, persekiojami nuožmių čiabuvių. Pasiekę vandenyną, jie apsigyveno olose. Po kelių amžių atsirado žydų miestas, kuris buvo pavadintas Mažąja Jeruzale (dabartinis Ifranas Pietų Maroke), nes yra pastatytas pagal apleisto miesto pavyzdį. Naujoje sinagogoje jie laikė talmudą ir iš Saliamono šventyklos išgelbėtas šventenybes. Pergamento ritinėliuose rabinai užrašinėjo visas gimimo ir mirties dienas, kad bendruomenė visada žinotų savo gentainių kilmę. Tačiau prieš tris amžius Ifraną užėmė berberų karalius, sudegino miestą ir visus ten buvusius žydus. Sinagoga buvo apiplėšta ir sugriauta. Ir šį kartą tik keliems žydams pavyko išsigelbėti, išsinešti nedaugelį ritinėlių, kuriuose buvo surašyti įstatymai bei pilietiniai luomai, ir rasti prieglobstį čia, Dra vadės oazėse. Mūsų mirusieji ir kankiniai liko ten, netoli Ifrano, visų apleisti, tarp akmenų, gairinamų vėjų. Tačiau jeigu jūs nuvyksite tenai — pamatysite senas sudaužytas plokštes, kuriose iškalti žodžiai. Tiems įrašams du tūkstančiai metų... Kai kurie iš mūsų protėvių, išsigelbėjusių iš Ifrano, pradėjo kasti didelį sidabro rūdyną už 13 km nuo čia. Jie turtėjo, o jų papročiai darėsi vis palaidesni. Užmiršę talmudo įsakymus, pinigus jie mylėjo labiau negu dievą; jie pasidarė didesni beširdžiai negu Sodomos gyventojai. Ir dievas juos lygiai taip nubaudė: miestas buvo sudegintas, o visi gyventojai žuvo ugnyje. Nuo to laiko toji vieta laikoma prakeikta, ir niekas, netgi musulmonai, nedrįsta grįžti į sidabro kasyklą.

SACHAROS „TOLIMIEJI VAKARAI“

Vakarinė Sacharos dalis, prieinanti prie Atlanto vandenyno pakrantės, vis dar tebėra viena iš mažiausiai ištirtų vietų; čia retai sutiksi keleivių. Kitados ji buvo padalyta Marokui, Ispanijai ir Mauritanijai. Tiesa, ne kartą ten apsilankęs, įsitikinau, kad jos sienos, kurios geografijos žemėlapiuose pavaizduotos kaip tiesios ir statmenos linijos, teturi vien politinę reikšmę ir visai neatitinka gamtinių ir etninių sienų. Vakarų Sacharą galima dalinti į atskiras sritis tik atsižvelgus į jos gamtos ypatybes, kaip kad daro vietos gyventojai.

Vakarų Sachara vakar ir šiandien

Pleistoceno pabaigoje Vakarų Sachara buvo daug drėgnesnė negu dabar ir, galimas dalykas, vadės ištisus metus būdavo pilnos vandens. Antai Segiet al Chamra (Rio de Oras) tais laikais veikiausiai buvo vandeninga upė, beje, kaip ir Dra vadė. Kraštas pradėjo sausėti ir dabartinę orografinę struktūrą įgavo dėl rimtų pakitimų, įvykusių terciaro periode, kurio pabaigoje Vakarų Sacharos geologinė struktūra jau pasidarė tokia, kaip dabar.

Ten, kur vulkaninė veikla buvo ypač smarki, žemės paviršius įmantriai išraižytas netaisyklingų raukšlių, prismaigstytas uolų ir liekaninių uolienų, vadinamųjų gelbų. Be to, visur galima pamatyti garų, molingų plotelių, slūgstančių reguose ir sudarančių uždaras įdaubas. Jų dugnas apaugęs smulkia medžių pavidalo augmenija, kuri gauna maisto iš priemolio. Tokiose įdaubose dažnai būna pasėlių.

Hamados struktūra gana vienoda nuo Tindufo sinklinos iki pat Segiet al Chamros. Jos akmeninga plynaukštė užima visą teritoriją tarp Dra vadės, Segiet al Chamros aukštupio ir Zemūro masyvo. Jų šlaitai gana derlingi, ten auga diaugiausia akacijos, jujubos ir sakmedžiai, kurių vaisius — *temeną* (datulių rūšis) — klajokliai didžiai vertina. Hamadą sudaro baltasis mergelis su gausiais klinčių plotais. Plynaukštės paviršius nusėtas kvarco titnagu. Dirva labai sausa, vandens pasitaiko retai. Vis dėlto hamados pietuose yra keletas nedidelių ežerų. Iš jų teka upeliai, kurie vėliau susilieję sudaro Segiet al Chamros upę.

Vidury Didžiojo ergo stūkso raudono ir juodo granito kalvos, tarp kurių šen bei ten auga krūmokšniai, akacijos. Todėl visas Zemūro kraštas su centre iškilusiu kalnų masyvu yra labai nelygaus reljefo.

Nusileisti prie vandenyno galima einant pasroviui palei Segiet al Chamros upę. Nuo Zemūro iki pakrantės — maždaug 400 km. Ši vadė Vakarų Sacharoje yra mažesnė tiktai už Dra, ir jos vaga kelis mėnesius per metus teka vanduo. Arabų kalba Segiet al Chamra reiškia „raudonoji upė"; šitaip ją nuspalvina dugne nusėdęs molžemis. Upės plotis — vidutiniškai 70 m, nors kai kuriose vietose drėkinimo zona apima daugiau negu kilometrą.

Į pietus nuo Segiet al Chamros prasideda Rio de Oro teritorija. Jos peizažas — tai stepinė ir smėlio dykuma, apsupta kopų, kurių spalva ir

forma nuolat kinta priklausomai nuo smėlio audrų intensyvumo. Ypač daug smėlio Bochadoro kyšulio rajone; jo judančiame paviršiuje styro smailiaviršūnės uolos ir dideli smiltainio luistai, kurie yra atskilę nuo vėjo erozijos ardomų uolų ir stebina cilindro arba kūgio formos fantastiniais siluetais. Vos pūstelėjus vėjui, smulkus ir lengvas smėlis pakyla kaip tanki siena arba susisuka sūkuriais. Šitie Sacharos tornadai pusto smėlį po Rio de Orą aštuonis mėnesius per metus.

Tarp Bochadoro kyšulio ir Vilja Sisnero (dabar Dachma.— *Vert. past.*) vandenyno pakrantėje vilnija gana žemos kopos, tarp kurių šen bei ten stūkso uolos, vadinamieji *džerfai*. Šios pakrantės vandenyse labai gausu žuvies. Į pietryčius nuo vandenyno kranto žemės paviršius pamažu kyla prie smėlėto silicio-žėručio uolienų plokščiakalnio, kuriame vietomis styro keisto pavidalo uolos, panašios į piramides, kolonas arba obeliskus. Dar už 200 km dykumą ima raižyti griovos. Vadėse ir nedidelėse įdubose po žiemos lietų prisirenka vandens. Klajokliai, kurie čia statosi žiemos stovyklas, naudojasi šiomis tinkamomis žemdirbystei įdubomis, paprastai sėja miežius.

Į rytus nuo stepių zonų, Rio de Ore sudarančių Sachelio ruožą, kuriuo ėjo Ispanijos—Mauritanijos siena, driekiasi visų baisiausia dykuma — Tirisas. Tačiau po trumpo lietaus sezono netgi ji apauga žemaūge augalija, kuri vilioja kiškius, gazeles, antilopes ir stručius. Čia juos medžioja maurai. 1963 m. Dakaro universiteto „Afrikos darbuose" pasirodė pranešimas, kad prancūzas Žanas Klodas Ožė, vienas keliavęs per Tirisą, čia sutiko laukinį berniuką, gyvenantį tarp gazelių panašiai kaip R. Kiplingo Mauglis, kurį išaugino vilkų gauja.

Kartą, saulei tekant, Ožė pastebėjo žmogišką būtybę ilgais tamsiais plaukais, kuri drauge su eiklių baltų gazelių kaimene šuoliais lėkė nepaprastu greičiu. Keliautojas pasekė kaimenės pėdomis ir tarp atsispaudusių kanopų aiškiai pamatė žmogaus kojų pėdsakus. Jie atvedė į mažą oazę, apaugusią krūmais ir išdžiūvusiomis palmėmis.

Už vieno krūmo slėpėsi maždaug 1 m 60 cm ūgio berniukas; jo oda buvo tamsi, o plaukai juodi, tačiau ne garbanoti, kaip daugumos maurų. Išsigandęs jis pabėgo ir pasislėpė tankmėje.

Ž. K. Ožė netoli nuo oazės įsirengė stovyklą ir vėliau ne kartą matė berniuką-gazelę. Po dešimties dienų pasibaigė keliautojo produktai, ir jis turėjo išvykti į žmonių gyvenamas vietas. Šito atradimo niekas daugiau nepatvirtino; vis dėlto šis pasakojimas yra vienas iš rečiausių paliudijimų apie žmogaus gyvenimą tarp laukinių gyvūnų.

Vakarų Sachara buvo paskutinė ir pati piečiausioji vieta, kur prisiglaudė kromanjonietis, traukdamasis nuo naujo Vakarų Europos apledėjimo Madlenos periode. Čia gausiai rasta šio periodo akmeninių gaminių liekanų, tarp jų ginklų: strėlių antgalių, titnaginių iečių.

Paskui viena negridų civilizacija, atėjusi iš Vakarų Afrikos, užslinko ant kitos (apie tai liudija neolito stovyklos, kur buvo rasta rankinių kirvių ir grūdų trintuvių), susimaišė su ja, ir taip atsirado klajoklių bei pie-

menų tauta. Ši tauta čia gyveno ištisus tūkstantmečius, kol atsirado berberai.

Pirmykščiai Vakarų Sacharos gyventojai, be atskirų savo pagamintų daiktų, paliko gausybę piešinių ant uolų. Dauguma jų vis dar laukia savo tyrinėtojo. Vis dėlto, remiantis šiais priešistoriniais duomenimis, buvo galima palyginti pirmykščius Sacharos gyventojus ir pirmąją Kanarų salų senųjų aborigenų kartą. Šis įdomus palyginimas parodė, kad tarp jų esama nepaprasto antropologinio panašumo [19].

Gleibat Tararato uolų salelėse vidury Tiriso dykumos trijose skirtingose terasose aptikti būstų likučiai. Tai nedidelės olos, kuriose rasta keramikos šukių ir tašyto titnago gabaliukų. Kalvos papėdėje aptiktos nedidelės nupjauto kūgio formos cisternos vndeniui; jų gylis — nuo 50 iki 80 cm ir angos skersmuo — daugiau kaip 20 cm.

Kūgio pavidalo pilkapių aptikta prie Maatalacho šulinio Gleibat Masdate, kuris yra vienoje Adrar Sotufo kalvoje, netoli nuo Aargubo—Tišlos karavanų kelio. Ten taip pat rasta senovinių akmeninių pastatų griuvėsių, o uolos išmargintos badinėtais petroglifais, kuriais pavaizduotas žmogus, jautis ir palmė — apibendrintas oazės (dabar išnykusios) paveikslas. Tai pačiai uolų piešinių grupei priklauso dviračiai vežimai (kiekvienas ratas turi keturis stipinus) su vežėju, apsiginklavusiu trumpakote ietimi. Į vežimą pakinkyti du arkliai ir dar kažkokie du nežinomi gyvuliai. Kitais petroglifais pavaizduoti dirbantys jaučiai su nešuliniais balnais. Iš visų Sacharos stovyklų ši — toliausiai vakaruose esanti, nors ir mažiausiai žinoma stovykla su uolų piešiniais, kur aptikti įžymieji vežimai su pakinkytais arkliais. Nėra abejonės, kad prieš kelis tūkstantmečius Adrar Sotufas buvo derlingas kraštas, kur ilgą laiką gyveno žmonės. Lig šiolei neturime įrodymų, kad garamantai buvo paplitę taip toli į vakarus, tačiau šie uolų piešiniai, galimas dalykas, byloja apie jų įtaką.

Tikrasis Vakarų Sacharos istorijos laikotarpis prasidėjo, kai į ją iš Libijos Sacharos ir Šiaurės Afrikos atklydo pirmieji klajokliai su kupranugariais. Laiko atžvilgiu jis sutampa su Romos epocha, kada daugelis berberų genčių buvo nustumtos į Sacharos gilumą, kur klajodamos vargo, sutikdavo daugybę pavojų, bet užtat gyveno laisvos. Intensyviai karavanų prekybai suklestėti tuo metu padėjo Sacharoje atsiradęs kupranugaris, atvežtas iš Mesopotamijos ir Persijos.

Vadinasi, nuo III m. e. a. pradžios berberai zenetai ir sanchadžai paplito visoje Vakarų Sacharoje, iki Senegalo ir Sudano. Slinkdami į priekį, jie kasė šulinius, sodino datules, oazėse kūrė sėslaus gyvenimo židinius. Dar ir dabar daugumas gyventojų, dirbančių žemę oazėse ir garose, save kildina tiesiogiai iš zenetų.

Vėliau į šalį du kartus buvo įsibrovę arabai, ir dėl to prasidėjo dvasinio, politinio ir kiek mažesniu mastu etninio išprususių ir apsišvietusių ateivių bei primityvių gyvulių augintojų berberų susiliejimo procesas. Šitaip per keletą amžių susiformavo Sacharos gyventojai arabai-berberai, kurie iš savo berberiškosios praeities yra išlaikę kai kuriuos papročius, visuomeninę struktūrą, tradicijas, bet perėmę iš arabų kalbą, raštą, religiją ir iš dalies kultūrą.

Tarp Sacharoje gyvenančių arabų ir berberų dažnai kildavo rimtų religinių vaidų, ir toji nesantaika, ne kartą skaldžiusi musulmonų pasaulį, padėjo atsirasti eretikų bei atskalūnų sektoms, iš kurių svarbiausia charidžizmas. Sacharos gyventojai taip pat dalyvavo beveik visose rietenose tarp besivaržančių klanų, kurie rungėsi dėl valdžios Maroke ir pretendavo į sostą.

Kada lemtūnai, t. y. lisamą dėvintys berberai, iškėlė Almoravidų dinastiją, Vakarų Sacharoje buvo įvykdyta religijos reforma, kuri visas Pietų Maroko arabų-berberų gentis sujungė į konfederaciją. XI a., Almoravidų smukimo laikotarpiu, po kurio į valdžią atėjo Merinidai, ši konfederacija, kur daugumą sudarė lemtūnų, gezulų, makilų, beni chilalų, beni suleimų ir beni chasanų gentys, suiro. Konfederacijai priklausiusios gentys pasklido po Sacharą. Iš šios bangos iškilo trys stambūs klajoklių susivienijimai, kurie ir dabar tebegyvuoja Vakarų Sacharoje. Tai teknai, regeibatai ir maurai.

Nuo tų laikų teknų ir maurų istorija susiliejo su „Šerifų imperijos" istorija ir truko iki pat to meto, kai mūsų amžiaus pradžioje į Maroko reikalus pradėjo kištis Europos šalys.

Sienų nepripažįstantieji klajokliai regeibatai

Regeibatai (vienaskaita regibis) save kildina iš įžymaus marabuto Mulajo Abdesalamo ben Mešišo, gyvenusio Centrinėje Sacharoje pirmaisiais hidžros metais. Tačiau regeibatų genealogijos medyje istorinio protėvio vietą turėtų užimti veikiau ne jis, o Sidis Achmedas Regibis, kuris pirmasis iš Tuato rajono išvyko į Dra slėnį. Vėliau jo sūnus nusigavo jau iki Segiet al Chamros. Apie regeibatų slinkimą Vakarų Sacharos link byloja senovinės kasbos griuvėsiai — vienas iš rečiausių šių klajoklių pastatyto didžiulio statinio paminklų. Jie yra 100 km į šiaurės rytus nuo Semaros palei Kesato, Segiet al Chamros intako, vadę. Vietiniai gyventojai kasbą vadina Chansos kasba.

Kada pirmieji regeibatai prasiskverbė į Vakarų Sacharą, jiems pasipriešino galingos arabų gentys beni chasanai, o vėliau ir uled delimai. Kad netektų nuolat kovoti su vietiniais gyventojais ir būtų galima gyventi be neišvengiamų vaidų su kaimynais, regeibatai nusipirko visą Dra ir Segiet al Chamros vadės teritoriją iki Zemūro, Tiriso ir Adrar Sotufo imtinai. Jie buvo visiški šios teritorijos šeimininkai iki pat prancūzų—ispanų kolonizacijos, kuriai ilgą laiką žūtbūtinai priešinosi.

O nuo Dra į šiaurę nuo XVIII a. pradžios regeibatai mokėjo duoklę ait džabašams, kurie yra teknų genčių grupės. Kaip duoklę regeibatai kas metai atiduodavo ait džabašų genčiai 15 dromaderų. Taigi vien teknų genčiai pavyko gauti viršų ant regeibatų.

Laimėdami vieną pergalę po kitos, toliau pirkdami žemes, užėmę Tindufą, regeibatai 1895 m. pasiekė galybės viršūnę, įsiviešpatavo didžiausioje teritorijoje. O mūsų amžiaus pradžioje „mėlynieji žmonės" visu smarkumu įsitraukė į „šventąjį karą", nors arabų gentys viena po kitos pasidavinėjo prancūzams.

Studijuodamas paskutinių penkiasdešimties metų Vakarų Sacharos kolonizavimo istoriją, nustebęs pamatai, kad Europos kariuomenės, atsiųstos vykdyti įvairių karinių operacijų, užgrobti ir „nuramdyti", niekados neįstengė visiškai pajungti karingųjų regeibatų genčių, netgi tada, kai tuaregai patys sudėjo ginklus. Taip atsitiko daugiausia dėl to, kad praėjusio amžiaus pabaigoje visas Vakarų Sacharos gentis buvo sukėlęs ir sujudinęs įžymus marabutas bei karvedys emyras Ma al Aininas. Jis įsteigė galingą sektą ir, šaukdamas į „šventąjį karą" prieš grobikus, uždegė liaudį. Šis puikus pamokslininkas, teologas ir juristas Sacharos gyventojams darė didžiausią įtaką ir tapo visišku dvasiniu bei politiniu jų valdovu. Kaip pasakojama, tą valdžią vėliau perėmė jo šeimos nariai ir jų palikuonys. Ma al Ainino šeima, klajojanti netoli al Ajūno, yra gaubiama šventumo aureolės ir moraliniu atžvilgiu laikoma pranašesne už kitas — tai gera valia pripažįsta visos teknų, regeibatų ir maurų gentys.

Kad galėtume geriau įsivaizduoti šio asketo klajoklio gyvenimą ir darbus, grįžkime į 1830 m. Tai padaryti reikia ir todėl, kad Ma al Ainino biografijoje randame tokių svarbių elementų, iš kurių galima istoriškai nuosekliai pamatyti, kaip iškilo ir vėl sunyko šventasis Semaros miestas, afrikanistų bei keliautojų entuziastų pernelyg dažnai be jokio pagrindo vadinamas paslaptingu.

1247 hidžros metais įžymiam sanchisų genties marabutui Muchamedui Fadeliui ben Maminui gimė sūnus. Jis buvo pramintas Ma al Aininu — arabų kalba tai reiškia „akių vanduo". Nuo jaunumės jis pasišventė teologijai ir, būdamas dar visai jaunas, ėmė skelbti, kad reikia grįžti prie ortodoksalaus tikėjimo, prie tyrų islamo ištakų. Susirado daugybę pasekėjų, ypač Mauritanijos religinio centro Šingečio miesto rajone. Tuo pat metu du jo broliai, Saadas Bu ir Sidis ad Džeris, keliaudami po Rio de Orą ir Sudaną, su tokiu pat užsidegimu kaip ir Ma al Aininas pamokslavo klajokliams.

Kai Ma al Aininui sukako 16 metų, tėvas jį išleido aplankyti šventosios Mekos. Grįžusį iš Arabijos, jį patraukė Tindufo universiteto šlovė. Ten dėstė mokslininkas Muchamedas Muludas, o koraną skaitė marabutas Uldas ben Lametas. Ma al Aininas pradėjo lankyti šį Sacharos universitetą, o paskui vėl gyveno klajokliškai tarp Dra vadės ir Adraro. Su savo šalininkais jis įsteigė „Achlo Beriko Alacho" bendriją ir dar uoliau sakė pamokslus.

1865 m. Ma al Aininas vedė aroziečių genties arabę ir įsirengė stovyklą netoli Segiet al Chamros vadės. 1871 m. pasistatė pirmą labai kuklų mūrinį namą. Viduryje namas turėjo kiemą; viena patalpa buvo skirta grūdams laikyti, kitoje gyveno asmens sargybiniai ir tarnai.

1899 m. atvykęs į Zemūrą, Ma al Aininas iš karto ėmė energingai veikti. Jis jau seniai svajojo Vakarų Sacharoje įkurti naują miestą, kur būtų galima įrengti karavanų sustojimo vietą arba didelį visos Sacharos turgų, t. y. prekybos tarp Maroko ir Mauritanijos perkrovimo punktą. Apie savo sumanymą jis pranešė Marakešo sultonui, kuris persiėmęs šia idėja, pažadėjo duoti visą reikalingą statybos medžiagą. Ma al Ainino narsumas ir atkaklumas ypač nuostabus todėl, kad vietos sąlygos jo planams visiškai netiko.

Ma al Aininas urfrachtavo iš sultono daugybę nedidelių laivų statybos medžiagoms pervežti iš Agadyro į Segiet al Chamros žiotis. Kasbos statyti jis pakvietė iš Feso, Tetuano ir Tanžero inžinierių, architektų, dailininkų, mūrininkų ir žemkasių. Iš Mogadoro buvo parsisiųsdinta mozaikinių papuošalų. Per nepaprastai trumpą laiką Ma al Aininui pavyko nutiesti kelią tarp Tafrauto, kur buvo iškraunamos medžiagos, ir miestui parinktos vietos. Visiems darbams vadovavo įžymiausias Maroko architektas al Chadžas Alis al Udžas. Nenutrūkstama virtinė karavanų — tūkstančių tūkstančiai granito luitais, marmuro plokštėmis, plytomis, sijomis ir vandeniu apkrautų mulų ir kupranugarių — 250 km ilgio kelią į abi puses nueidavo per penkias dienas.

Kilo pirmosios statybų aikštelės ir kartu pagal fogaros sistemą buvo kasami šuliniai bei drėkinimo kanalai būsimojo miesto sodams. Taip šeichas įrodė, kad galima sukurti dirbtinę oazę, pasinaudojus ven požemio vandeniu. Statyboms dar neprasidėjus, buvo iškilmingai atidengta 50 šulinių ir pasodinta tūkstančiai datulių, atgabentų iš žydinčių Pietų Maroko oazių.

Naujas miestas, tarsi mostelėjus burtininkui išniręs iš Sacharos smėlynų, buvo pavadintas Semara.

Jo kasbą sudarė arabų-magribo stiliaus 18 pastatų, apmūrytų stipria tvirtovės siena. Paties Ma al Ainino rezidencija stovėjo pačiame centre. Tai buvo milžinišku kupolu dengta didžiulė salė. Jos viduryje stovėjo pakyla, į kurią per iškilmingas ceremonijas arba priėmimus užlipdavo šeichas. Prie salės šliejosi dengtas kiemas, didelė pokylių salė, kambarys vergams, podėlis, virtuvė. Vidaus laiptai vedė į moterų pusę ir ant namo plokščio stogo. Kažkas panašaus į galeriją su kolonomis stovėjo prieš įėjimą į šeicho kambarius, kur buvo didelis vonios kambarys ir *chamamas* (pirtis), dengtas kupolu. Užpakaliniame fligelyje buvo sandėliai ir patalpos, kur gyveno tarnai su vergais.

Platus praėjimas iš lauko vedė į ožkų ir kupranugarių gardus. Čia pat buvo požemiai laikyti belaisviams.

Kasbą supančioje tvirtovės sienoje buvo penkeri vartai: pietuose — smailiaarkiai Bab Chajeno, pakankamai aukšti, kad galėtų praeiti dromaderai su dengtais neštuvais, kuriuose sėdėdavo Ma al Ainino žmonos; rytuose — Bab aš Šergo, vakaruose — Bab Sahelio, ir vieni, ir kiti su smailiomis arkomis; šiaurėje vieni vartai buvo skirti įžymiems žmonėms ir pas šeichą apsilankantiems genčių vadams, o dar pro kitus vien tikintieji vaikščiodavo į mečetę, kuri stovėjo miesto šiaurrytinėje dalyje.

Ma al Aininas norėjo, kad šventovė būtų didingiausias visos Sacharos statinys, tačiau kaip tik dėl to jam taip ir nepavyko jos užbaigti: jis buvo įsakęs pastatyti 81 arkados centrinę navą ir visas kolonas padengti poliruoto akmens plokštėmis.

Kasba savo ruožtu buvo stambesnio miesto centras. Miesto pastatai buvo tokie, kad patenkintų didelio visos Sacharos turgaus poreikius. Kaip visose *medinose* *, čia buvo turgaus aikščių, vienas kvartalas skirtas pirkliams, o ištisa gatvė — prekiaujantiems kvepalais ir egzotiškais gardžiakvapiais, kuriuos daugiausia pirkdavo klajoklių žmonos.

Ma al Aininas niekada neužmiršo savo kilmės ir ko buvo išmokęs gyvendamas dykumoje. Štai kodėl jis būtinai norėjo pastatyti Semaroje

grūdų sandėlį ir didžiulį vandens rezervuarą. Kaip dabar pasakytume, Semaroje atsirado tikras vartotojų kooperatyvas. Visos klajoklių gentys savanoriškai atiduodavo jam savo indėlį natūra ir po jo pardavimo gaudavo tam tikrą dalį. Pavieniai klajokliai ir keliautojai gaudavo nakvynę specialiai pastatytame name.

Uled delimų ir tachelatų gentys gavo iš šeicho nuosavybės teisę į vieną miesto kvartalą, kuriame jų žmonės, atvykę į turgų arba keliaudami per miestą su karavanu, galėtų nekliudomai apsistoti.

Ma al Aininas liepė dar pastatyti namų mokiniams ir nemokamai juose išlaikyti bet kurios Sacharos genties bet kurį jaunuolį, atvykusį į Semarą klausyti jo pamokslų. Jis įsteigė korano bei korano mokslų studijavimo centrą ir pats jam vadovavo. Ma al Aininas buvo parašęs daugybę mokslo darbų arabų kalba. Deja, visi šie vertingi rankraščiai, stori jų tomai dingo, ir tik nedidelė tų darbų dalis šeicho mokinių buvo žodžiu perduota kai kurių Rio de Oro genčių marabutams.

Semara turėjo visoje Sacharoje pripažintą autoritetą. Visur sklido kalbos apie šią naują sostinę smėlio kopose; jos šlovė nustelbė Tindufo ir netgi Tombuktaus šlovę, nes Semaroje susitikdavo klajokliai, karavanų varovai, pirkliai, be to, čia plūste plūsdavo tikintieji, ypač jaunimas, susižavėjęs Ma al Ainino išmintimi ir šventumu.

Gausingi šeicho pasekėjai vėliau sudarė atskirą mokinių tamidų kastą, kuri miesto hierarchijoje buvo antroje vietoje po „dīdžiai tikratikių" šeicho karių —„mėlynųjų žmonių".

Tačiau šiam miestui nebuvo lemta ilgai gyvuoti, jo blizgesys pasirodė esąs efemerinis. 1913 m. pulkininko Murė baudžiamasis būrys, keršydamas už pralaimėjimą, kurį patyrė dykumoje, susirėmęs su nenuolankiaisiais regeibatais, atžygiavo į Semarą ir ją sudegino. Po šio nusiaubimo Semara nebeatsigavo: jos vietoje liko vieni griuvėsiai, atiduoti vėjo ir smėlio valiai.

Treji metai prieš prancūzams užgrobiant visą Mauritaniją Ma al Aininui pavyko pasislėpti Tiznite, taigi jis nematė savo miesto tragiškos pabaigos.

Jo sūnus al Agdafas dirbo toliau tėvo darbus. Vėlesnius 30 metų jis buvo oficialus Tetuano kalifato Maroko Sacharoje — Ispanijos protektorato — atstovas. Tačiau jis niekada neužmiršo dėkingumo, kurį jo tėvas jautė sultonui Mulajui Chasanui, suteikusiam pagalbą ir broliškai priglaudusiam per tragiškus paskutinių gyvenimo metų įvykius. Beveik po 50 metų Al Agdafas su savo valdiniais nukeliavo į šiaurę prisiekti ištikimybės Maroko karaliui Muchamedui V ben Jusefui, Mulajo Chasano anūkui.

1936 m. Semarą galutinai užkariavo Ispanijos kariuomenė. Iš jos buvusio spindesio nieko nelikę, visame mieste stūkso griuvėsiai. Dabar keliautojas Semaroje pamatys tik apirusias sienas, tvirtovės vartų likučius, kelias kolonas, centrinės mečetės kupolo nuolaužas ir vieną kitą palmių guotelį.

Labai sudėtingos regeibat n ahelių grupės organizacijos (apimančios genties klientus, ahelių klientus, religines brolijas, politinius klanus ir t. t.) paviršutiniškas stebėtojas nesuvoktų. Gyvenvietės pagrindas — *frigas*, kuris susideda iš kelių palapinių. Per liūčių sezoną gentis išsiskirsto, o sausros laikotarpiu palapinės susiburia prie šulinių, ir gyvenviečių pagausėja.

Avys turi gerti mažų mažiausia kartą per keturias dienas, taigi jos negali nutolti nuo šulinių. O kupranugariai, atvirkščiai, jeigu ganosi geroje ganykloje, žiemą gali negerti ištisus keturis mėnesius. Tačiau nuo balandžio mėnesio juos reikia girdyti kartą per tris dienas; tada gentys susirenka prie šulinių ir neretai turi valyti nuo jų smėlį. Žiemą didžioji gyvulių dalis gali gerokai nueiti nuo stovyklos (per 100 km), tačiau melžiamos kupranugarės visada būna netoliese.

Gyvuliai paskirstomi teisingai: kiekvienas genties narys turi 4—10 kupranugarių ir šimtą ožkų. Iš viso Vakarų Sacharos gentims priklauso daugiau kaip 100 tūkstančių avių.

Pajamų gaunama už vilnas; moterys iš jų audžia audeklą palapinėms. Al Ajūno turguje kilogramas ožkos vilnų kainuoja 50 pesetų. Gatava palapinė — ji padaroma per 7 dienas — verta tiek pat, kiek nešulinis kupranugaris, t. y. maždaug 2500 pesetų. Virvės vejamos iš kupranugario vilnos arba odos, kibirai ir beveik visi virtuvės reikmenys daromi iš odos.

Žemės ūkis primityvus. Derlingose oazėse, kuriose gyvena sėslios bendruomenės (Dra ir Segiet al Chamros slėniuose), charatinai augina vaismedžių sodus; žemę jie dirba plūgais. Plūgas, į kurį kinkomi kupranugariai, padarytas iš vieno medžio gabalo ir turi geležinį noragą. Sėjami kviečiai ir miežiai, sodinamos kai kurios daržovės. Šioje Sacharos dalyje datulių palmių ne itin gausu. Dviejose plantacijose Semaroje ir al Ajūne — jos pačios didžiausios, nes drėkinamos vandeniu iš Segiet al Chamros,— yra ne daugiau kaip 500 medžių.

Dideliuose klajoklių genčių sambūriuose ir kai kur gyvenvietėse yra amatininkų, vadinamų *maaleminais al džadinais*. Paprasčiausiais metaliniais, kauliniais arba mediniais įrankiais jie gamina sidabrinius ir auksinius filigraninius papuošalus, kupranugarių balnus. Siuvinėjimuose ir ornamentuose vyrauja geometriniai piešiniai ir arabeskos, kurių ištakos, matyt, glūdi senoviniame arabų-andalūzų mene. Šių amatininkų žmonos daugiausia raugina odas, naudodamos Sacharos žoles *tamatą* ir *sebadžą*. Iš raugintų odų daromi krepšiai javams ir indai vandeniui. Odos dažomos ir peiliu bei plunksna išrašomos; paskui iš jų siuvami užtiesalai balnams arba nedideli krepšeliai produktams.

Iš aplinkinių gyventojų klajokliai gauna medvilninių ir vilnonių audinių, mėsos, augalinio aliejaus, cukraus, arbatžolių ir žvakių.

Teknų žmonės gyvai prekiauja, keliaudami su karavanais per Sacharą. Iš didelių šiaurės turgų, pavyzdžiui, Gulimino ir Tindufo, traukia jų karavanai su arbatžolėmis, cukrumi, audiniais, kilimais, ginklais ir druska. Šios prekės skirtos Sudano ir Senegalo gyventojams, kurie lankosi Mauritanijos turguje Adrare. Kelionė ten ir atgal trunka apie du mėnesius.

Antras svarbus karavanų prekybos maršrutas yra Tindufas—Šega—Taudenis—Tombuktus. Šie karavanai gabena pramonės gaminius ir varo kupranugarius iš šiaurės į pietus. Iš Sudano jie atgabena medvilninių audinių, nedirbtų odų, visokiausių smulkių prekių, prieskonių, gardžiakvapių ir smilkalų. Kelionė trunka tris mėnesius. Panašios prekybinės kelionės rengiamos kartą arba du kartus per metus.

Įkalniose teknų šalies srityse vyksta svarbiausios kupranugarių mugės, be to, liepos mėnesio mugė Gulimine ir muludo mugė Asoje išgarsėjusios visoje Vakarų Sacharoje.

Pastaraisiais metais klajokliai iš Rio de Oro susirenka turguje al Ajūne ir Vilja Sisnere, daugiausia norėdami prisipirkti fabrikinių prekių iš Kanarų salų, nes tos prekės čia pigesnės negu Maroko ir Mauritanijos turguose.

Pagal senovinę tradiciją regeibat l guasemai (jie klajoja rytuose, o regeibat saheliai gyvena netoli Atlanto pakrantės) varė mainų prekybą su Maroku, kur gaudavo maisto produktų ir audinių, o parduodavo gyvulius, vilnas ir druską, gaunamą Sebche Tindufe. Guliminas visada buvo didelis kupranugarių turgus Vakarų Sacharoje. Į jį savo kupranugarius daugiausia vesdavo regeibatų gentys. Per savaitę ten būdavo parduodama vidutiniškai 500 gyvulių. Alžyre būdavo tiktai perkama kilimų Džebel Amūre ir parduodama šiek tiek kupranugarių Tuato, o kartais Guraros turguose.

Tačiau dėl blogų santykių su Maroko ait usų grupe regeibatai daugiau nebesiorientuoja į Maroką.

Stengdamasi atgauti tai, kas buvo prarasta, atsisakius Maroko rinkos, Alžyro valdžia pamėgino pertvarkyti prekybą: Sacharos klajoklių administraciniai centrai ėmė pardavinėti atvežtines prekes ten, kur būna didžiausios klajoklių palapinių stovyklos, būtent netoli ad Chajainijo ir al Chamros vadėje. Antra vertus, siekdama, kad gyvuliais būtų prekiaujama rytuose, ji organizavo mugę Bu Bernuse, į šiaurės rytus nuo Igidžio, tačiau prekyba ten vyko prastai. Daug didesnis srautas — keli šimtai kupranugarių per mėnesį — numatomas Tuato link.

Sunkumus, kurių regeibatai patiria prekiaudami, tam tikru mastu kompensuoja nauji resursai. Tiesa, eksploatuoti geležies rūdą Gara Džebilete kol kas dar projektuojama, ir dabar tik daromi bandymai, kurie leis sužinoti, ar regeibatai galės dirbti šį darbą. Tačiau Vakarų Sacharos administracija kas metai mokėdavo 150 tūkst. frankų tiems regeibatams, kurie dirba statybose, Sacharos klajoklių administraciniuose centruose ir atlieka karinę tarnybą [20].

Gyvenimas ir papročiai

Paprastai kiekvieną regeibatų gentį sudaro kelios frakcijos [21], kurios kartu keliauja, stato palapines ir bendrai valdo kupranugarių bei dromaderų kaimenes. Frakcija savo ruožtu jungia kelias šeimas, kurių kiekviena turi palapinę ir gyvulių, vieną arba kelias kupranugares ir dromaderų, žiūrint kokiai klasei priklauso šeima.

Klajokliai nesiverčia jokiais sėsliais verslais, nemoka dirbti žemės;

o jeigu vienas kitas ir pradeda užsiiminėti žemdirbyste netoli nuo stovyklos, derlius tampa visų genties narių nuosavybe.

Bet kuri klajoklių šeima turi teisę per rinkimus iškelti kandidatu į frakcijos vado postą savo vyriausią narį, tiesa, tik tada, jeigu jis dar nėra šeimos galva. Per šiuos rinkimus pirmiausia atsižvelgiama į tokias kandidato savybes kaip narsumas, kilnumas, dievobaimingumas, iškalba ir protas.

Frakcijų vadai sudaro tarybą, kuri tvarko genties reikalus. Vyriausiuoju vadu taryba išsirenka labiausiai gerbiamą, žymiausią ir protingiausią savo narį. Tačiau genties vado įgaliojimai yra grynai simboliniai; jis negali nei priimti nutarimų, nei veikti savo nuožiūra, jei nepritaria taryba, kurios rankose yra visa įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia. Genties vadas vadovauja tiktai tarybos posėdžiams, kuriuose svarstomi einamieji reikalai. Visais kitais atvejais kreipiamasi arba į marabutą, arba į kurį nors mokytąjį, ypač jeigu ginčijamasi juridiniais klausimais.

Išrinktas vyriausiasis vadas privalo tobulai žinoti *urfą*, tikrąjį dorovinį ir socialinį Sacharos kodeksą. Kodeksas buvo perduodamas iš kartos į kartą, iš pradžių žodžiu (pačiais senaisiais laikais), o paskui, Ma al Ainino laikais, buvo užrašytas arabų kalba.

Koranas, šis būtinų būtiniausias bet kokių musulmoniškų įstatymų pagrindas, tik iš dalies atsispindi urfo straipsniuose, kurie čia formavosi ilgus amžius ir dabar geriausiai tinka dykumos klajoklių gyvenimui.

Vis dėlto koranas labai plačiai reglamentuoja civilinę teisę, ypač paveldėjimo, taip pat baudžiamąją, kur vis dar tebegalioja atpildo įstatymas (nors ir ne toks žiaurus, kaip, pavyzdžiui, Saudo Arabijoje).

Rio de Ore nusikaltėlis gali išvengti atpildo, sumokėjęs didelę sumą pinigų. Tačiau jeigu nusikaltimas rimtas — tėvo ar motinos, brolio ar žmonos nužudymas,— už jį visada baudžiama mirtimi, pasigailėjimo nebūna. Už kitas žmogžudystes taip pat baudžiama mirtimi, jei tik nužudytojo šeima nesutinka priimti „kraujo išpirkos". Už netyčinį nužudymą ši kaina yra 100 kupranugarių ir 500 pesetų. Jeigu nukentėjėlis neteko rankos, tai kaltininkui nupjaunama ranka ir uždedama 250 pesetų bauda. Už išmuštą akį mokama 50 kupranugarių ir 500 pesetų, jeigu nukentėjęs yra vyras, ir 25 kupranugariai ir 500 pesetų — jeigu moteris. Už ausį atsilyginama viena verge, o už lengvus sužeidimus kokiu nors buku daiktu — kupranugariais. Vagis visada turi grąžinti pavogtą daiktą ir dar keturgubai už jį atsilyginti.

Jei žmona neištikima, vyras turi teisę ją išplakti rimbu, uždaryti trims dienoms ir netgi jos atsisakyti. Be to, jeigu moteris užtinkama besanguliaujanti, genties nariai gali užmėtyti ją akmenimis. Kai kuriose gentyse sutuoktinių neištikimybė laikoma sunkiausiu nusikaltimu dorovei ir šeimai — genties ląstelei; todėl kartais liaudis reikalaudavo, kad taryba paskirtų mirties bausmę ir vyrui, ir žmonai.

Su visomis pretenzijomis ir skundais kreipiamasi į tarybą, kuri teisia ir daro nuosprendžius. Jeigu kaltininkas padarė žalos dviem atskiroms gentims, jo byla svarstoma jungtiniame abiejų tarybų posėdyje, kuris turi aukščiausiojo teismo galią. Jeigu tarybų nuomonės skiriasi ir jų suderinti neįmanoma, tada kaip į paskutinę instanciją kreipiamasi į šven-

tąją Ma al Ainino šeimą. Jos autoritetas — paskutinė priemonė (taip pat ir kaltinamajam), kurios griebiamasi kiekvieną kartą, kai sprendžiamas sąžinės klausimas arba kai padaryti nuosprendį paprastai klajoklių tarybai būtų pernelyg didelė atsakomybė. Šią instanciją galima prilyginti kasaciniam teismui.

Klajokliai gyvena *raimoje*, keturkampėje, lengvai išardomoje palapinėje, pasiūtoje iš ožkenų arba avikailių. Paprastai ji būna 4—6 m pločio, nors kai kurios genčių vadų arba labai turtingų klajoklių palapinės kartais siekia 12 m. Grynai arabiškos gentys, pavyzdžiui, uled delimai, tą palapinės kraštą, kur įėjimas, visada laiko atidengtą. Regeibatų ir teknų gentyse įėjimas į palapinę, esantis visada rytų pusėje, uždengiamas kailiais. Viduje palapinė turi dvi dalis: kairioji skirta vyrui, dešinioji — žmonai. Savo pusėje vyras pasikloja užtiesalus ir kilimus, ant kurių miega; taip pat laiko čia savo kovinio ir jojamojo kupranugario balną, ginklus ir odinį krepšį su maisto atsargomis. Moteris išsidėlioja savo drabužius, balną, burdiukus vandeniui, namų apyvokos reikmenis, kuriais mala grūdus, grūda datules, pjausto mėsą ir ruošia produktus virti, taip pat varinius padėklus, ant kurių patiekiamas valgis, metalinius arba molinius katilus maistui virti. Stalo indai beveik visada mediniai. Pamelžtas kupranugarių pienas laikomas iš kailių pasiūtuose induose. Raugintas ožkų pienas, kuriuo klajokliai paprastai malšina troškulį, svečiams paduodamas mediniuose puodeliuose. Sviestą moterys muša su *gerba* *; atskiroje gerboje laikoma truputis sviesto plaukams tepti. Pagaliau moterų manta yra dar varinis arba porcelianinis arbatinukas arbatžolėms plikyti, nedidelis plaktukas cukrui skaldyti, trikojis vandeniui šildyti ir stiklinės. Visa tai dažnai laikoma puošnioje medinėje dėžėje.

Žemės kvadratas, ant kurio statoma palapinė, išklojamas moterų nupintu dembliu.

Klajokliai maitinasi beveik taip pat, kaip tuaregai ir maurai, nebent tik šioje Sacharos dalyje kai kurios gentys laiko daugiau gyvulių, todėl jų racione gausiau mėsos. Kaip ir tuaregai, jie valgo džiovintas arba grūstas datules, atvežtas iš Dra slėnio palmių giraičių ir Pietų Alžyro. Fograi (regeibatų frakcija) jų perkasi turguose Tabelbale ir Agadir Tisinte, o sorų įsiveža iš Senegalo ir Sudano, ryžių ir kuskuso — iš Maroko. Vieninteliai vietiniai produktai — tai pienas, mėsa, šiek tiek miežių ir druska, kuri imama iš Sacharos sebchų dugno. Kvietinių, miežinių arba kukurūzinių miltų duonos paplotėliai kepami ant įkaitintos plokštės.

Drabužiai daugiausia siuvami arba iš baltos medžiagos — marabutų, mokytojų ir aukštų pareigūnų privilegija, arba iš mėlynos. Žmogus beveik visiškai apsimuturiuoja šia dželaba, palikdamas plyšį vien akims, dažnai padažytoms žaliais milteliais. Kaip tik dėl šitokio drabužio ir dėl indigo, kuriuo dažomas kūnas, Vakarų Sacharos klajokliai nuo senų laikų vadinami „mėlynaisiais žmonėmis".

Moterys mėgsta vartoti kvapiąsias esencijas, atvežamas iš Mauritanijos turgų; dažnai dažosi plaukus, akis, rankų plaštakas, kojų pėdas.

Berniukai vaikšto nuogi iki apipjaustymo ceremonijos, o mergaitės iki 7—8 metų. Regeibatų gentyse vaikui vardas duodamas praėjus savaitei po gimimo. Imamos trys vienodos medinės lazdelės ir kiekvienoje rašomas kūdikio artimo giminaičio vardas. Paskui lazdelės nunešamos

motinai, kuri kaip paklius ištraukia vieną: lazdelėje parašytu vardu ir pavadinamas vaikas.

Berniukai apipjaustomi, kai jiems sukanka 5 metai. Operacija atliekama dalyvaujant šeimos nariams, draugams, o neretai ir visai gentiai, ypač jeigu vaikas įžymios šeimos. *Tubibas*, arba genties gydytojas, berniuką apipjausto žirklėmis, paskui jam skiriama mėsos dieta, kol žaizda surandės.

Pasveikęs berniukas atsiduria tėvo valdžioje. Tėvas sodina jį ant kupranugario ir moko naudotis ginklais: ietimi, kardu ir durklu. Sulaukęs 12 arba 13 metų, berniukas apsivelka apdangalą. Nuo dabar prie pašalinių žmonių jis jau nebeatidengs veido. Kartu jis gauna tėvo leidimą lankytis pas moteris.

Savo vaikų santuokas šeimos numato prieš kelerius metus iki vestuvių. Tačiau jeigu nepatinka vienas kitam, jaunieji gali santuokos atsisakyti, o tai visiškai neįmanoma sėsliesiems musulmonams.

Moteris čia turi daug laisvės. Dar būdama mergaitė, ji mokosi skaityti ir rašyti arabiškai, drauge su broliais lanko pamokas. Ji atlieka tas pačias religines apeigas kaip ir vyrai ir kaip ir jie laisvalaikiu varsto rožančių arba monotoniškai skaito koraną.

Sacharos berberų tradicijų įtaka regeibatų genčių žmonėms pasireiškia ir tuo, kad monogamija čia beveik visuotinis reiškinys, nors musulmonų tikėjimas leidžia poligamiją. Tuokiasi daugiausia vienos genties nariai. Štai kodėl Ma al Ainino šeimai gresia kraujomaiša — ši šeima nepaprastai bijo nelygių santuokų su žmonėmis, nepriklausančiais didžiojo šeicho atšakai.

Kada šeima nutaria apvesdinti jaunuolį, jos nariai vyksta į palapinę, kur gyvena mergaitės šeima. Čia, žinodami apie būsimą vizitą, jau iš anksto rengia didelį priėmimą, per kurį būtinai vaišina ožkiena arba jauno kupranugario mėsa, arbata ir saldumynais. Jaunuolio šeima atneša dovanų, dažniausiai medžiagų, kvepalų, cukraus ir arbatžolių. Kai tik šeimos susitaria dėl vestuvių ceremonijos ir santuokos sąlygų, į mergaitės palapinę pakviečiamas marabutas. Jis pradeda skaityti *fatichą* (pirmąją korano surą), sutvirtinančią sutuoktuvių sutartį. Lauke draugai ir kaimynai laukia, kol ji pasibaigs, paskui visi ima linksmintis, dainuoja, šoka. Čia pat, jaunikio tėvams dar neišėjus iš nuotakos palapinės, paskelbiama vestuvių diena.

Vestuvių iškilmės trunka septynias dienas, jose dalyvauja visa stovykla. Šokis keičia šokį, o žaidimai nesiliauja dieną naktį. Jaunavedės šeima ruošia vaišes iškilmingiems priėmimams. Jaunieji neturi teisės intymiai santykiauti iki šventės pabaigos.

Klajokliams leidžiama ištuoka, nors čia skyrybos pasitaiko rečiau negu pas šiaurės arabus. Priešingai musulmonų papročiui moteris turi teisę reikalauti ištuokos, kada panorės, ir po trijų mėnesių gali vėl susituokti. Jeigu ji turi vaikų, tėvas arba privalo juos išlaikyti, arba turi teisę pasilikti pas save.

Rio de Ore šeimos nariai gedulo nenešioja. Tris dienas draugai ir pažįstami lanko mirusiojo giminaičius ir neša jiems dovanų. Palapinė, kurioje gulėjo velionis, išardoma, ir nuo tada niekas nebegyvena toje vietoje.

Gydo visada tubibas, neretai pažįstąs gydomąsias žoleles ir mokąs daryti iš jų mišinius, kurie duoda nuostabių rezultatų. Sacharos tubibai nėra nei apgavikai, nei žiniuonys, jie tėra savotiški profesionalai. Iš ligų čia paplitusi tuberkuliozė, raupai, geltligė, rachitas, astma ir venerinės ligos.

Vakarų Sacharos klajokliai mėgsta bendrus žaidimus, kurie rengiami švenčių, ceremonijų, sportinių pasirodymų proga arba tiesiog kai norima pasilinksminti.

Apžvelkime tuos, kurie labiausiai paplitę.

At talvatas. Kiekvienai komandai skiriama aikštelė. Paskui komandų nariai savo sklype išmėto akmenis. Žaidėjai turi įsiveržti į svetimą sklypą, pagrobti akmenis ir kartu ginti nuo priešininkų savąjį sklypą.

Ad dakusa. Ant žemės eile išdėliojami ryškiai nudažyti kiaušiniai ir stengiamasi iš toli pataikyti į juos akmenimis.

At tudas. Įdomus žaidimas mikliems raiteliams. Tai kažkas panašaus į raitelių kamuolio žaidimą.

Ad debela. Ant žemės nubrėžiamas ratas, į kurį sueina visa komanda. Jos priešininkai atsistoja anapus ir griebia už rankų esančiuosius rato viduje. Abiejų komandų žaidėjai stengiasi vienas kitą pertempti į savo pusę. Jeigu rato viduje esantis žaidėjas peržengia liniją, jo komanda pralošia; o jeigu pavyksta į vidų įtraukti žaidėją iš komandos, stovinčios už rato, tai pralaimi šitoji.

Uled tidrarinų gentyje (kuri klajoja Tiriso dykumoje, Rio de Ore) per gausaus derliaus metų šventę žaidžiamas erotinio pobūdžio žaidimas. Jaunimas — vaikinai ir merginos — susirenka už stovyklos, dykumoje. Jie sustoja dviem eilėmis, kiek toliau vieni nuo kitų. Vienas vaikinas išeina iš gretos ir viduryje padeda cukraus, arbatžolių, kvepalų ir kitokių dovanų, kurias paprastai mėgsta moterys. Tada iš draugių eilės išeina mergina. Žengusi kelis žingsnius į priekį, ji nusivelka ir nuoga bėga prie dovanų. Paskui kiti vaikinai paeiliui taip pat deda savo dovanas. Ši ceremonija vyksta tol, kol pagaliau pavirsta tikra bakchanalija.

Šokiai ir muzika yra patys mėgstamieji klajoklių pasilinksminimai. Šokis — moterų privilegija. Paprastai šoka tik viena vienintelė šokėja vyrų būryje. Juodieji, vergai, tarnai ir duoklininkai negali dalyvauti laisvųjų Sacharos gyventojų šokiuose. Jie turi savo dainų ir šokių; jiems prasidėjus, dykumoje nuskamba savanos ir neįžengiamų girių gyvenimo atgarsiai. Juodaodžiai groja dviem instrumentais: *ganga* (dviem lenktomis lazdelėmis mušamas būgnas) ir kastanjetėmis. Rio de Ore populiariausias šokis yra *ergis.* Jis šokamas skambant *tebalo* ir *gidros* garsams. Tai du būgnai: vienas su dviguba membrana, kuri mušama delnu ir pirštų galais; antrasis — su plonesne membrana, kurią moterys daužo lazdelėmis. *Ardinas*, dešimties stygų arfa (jos vienas galas įremiamas į žemę, o kitas — į dešinį petį), ir *tidinitas*, keturstygės liutnios, panašios į tuaregų amzadą, atmaina,— taip pat labai būdingi instrumentai. Fleita — kiekvieno kaimenę ganančio klajoklio neatskiriamas palydovas.

Daina vaidina didelį vaidmenį visoje Vakarų Sacharoje, tačiau jos kompozicija ir tema priklauso nuo autoriaus bei siužeto. Karavanų varovų dainos, taip pat kovinės dainos atliekamos vieno vyro balso, be jokio

muzikos akompanimento. Meilės ir atsisveikinimo dainos — dvibalsės. Religinės giesmės arba dainos, kurios atliekamos kelionėje ar darbo metu, dažnai dainuojamos choru; giedotojams akompanuoja ištisas būgnų, geležinių vamzdelių orkestras, pliaukšima delnais. Kai kurios berberų dainos, žemos ir galingos, panašios į Atlaso ir netgi Achagaro dainas, o chasanijų tarme atliekamose dainose, skambančiose visame Rio de Ore, atsispindi „Tolimųjų vakarų" klajoklio siela. Islamas į Sacharą atnešė daugybę epinių ir religinių poemų, kurios ištisus amžus išliko nepakitusios; ir šiandien neretai pasitaiko išgirsti netgi literatūrine arabų kalba dainų, kurias sukūrė pirmųjų hidžros metų poetai apie savo laikų didvyrius. Kiekvienas piligrimas, grįžęs iš Mekos, gentainiams pasakodavo, ką matęs ir girdėjęs Rytuose. Nuo tų laikų Sacharos tautosakoje maža kas pakito: dainos ir muzika po senovei vaidina svarbiausią vaidmenį klajoklių misticizmo apraiškose ir jų mąstysenoje.

V SKYRIUS

ADRARO MAURAI

Mauritanija kaip politinis vienetas užima teritoriją, dvigubai didesnę už Prancūziją, tačiau jos gyventojų tėra vos 800 tūkst., be to, 90% jų klajokliai. Geografiniu požiūriu Mauritanijos Islamo Respublika nedaug kuo skiriasi nuo kitų Juodajai Afrikai priklausančių Sacharos valstybių, tokių kaip Malis, Nigerija ir Čadas, bet maurai, sudarantys didžiąją daugumą jos gyventojų, etniniu, socialiniu ir kultūriniu atžvilgiu daro ją nepaprastai panašią į Magribą.

Mišri visuomenė

Šalis suskirstyta į 22 „apygardas"— provincijas; jose gyvena gentys, kuriose gausybė frakcijų, klanų, kilusių iš bendrų protėvių ir todėl siejamų giminystės. Kiekviena frakcija — tai kelios šeimos, gyvenančios stovyklose ir sudarančios šalies pagrindą. Stovyklai vadovauja vadas, tikras *pater familias*[22]. Gentį ir frakciją valdo šeichas, kuriam, kaip ir visur Sacharoje, padeda diduomenės taryba, džemaa. Kai kada, bendrų interesų skatinamos, kelios gentys susivienydavo ir sudarydavo emyratus. Taip buvo Adrare, Trarze ir Tagante iki paskelbiant respubliką.

Maurai susiskirstę į kelias klases: valdančiosios klasės — kariai ir marabutai; duoklininkai ir įvairios kastos.

Karių gentys — arabų kilmės (*makilai*). Jos laikomos kilmingomis, nors kai kada jų proseniai ir nepriklausė įžymioms arabų gentims, o jie patys tik vėliau tapo kariais. Šioje Sacharos šalyje tikrą ginkluoto vyro vietą galų gale nulemia jo drąsa. Karių gentys, kurių vienintelis egzistavimo šaltinis seniau buvo plėšikavimas, gaudavo paramos iš marabutų genčių ir už tai jas globodavo.

Marabutų gentys, arba *tolbai*, beveik visos berberų kilmės. O jeigu save kildina iš arabų, vadinasi, kitados jų proseniai ginklą išmainė į koraną. Jos mokosi ir moko, verčiasi prekyba ir gyvulininkyste. Marabu-

tai — turtingiausios ir gausiausios gentys; tai jų dėka išgarsėjo Mauritanijos Šingečio miestas, septinta šventoji vieta, minima islame.

Duoklininkai — jie vadinami *zenagais* arba *lachmais* — dažniausiai berberų kilmės; jie augina kaimenes marabutams arba kariams ir moka jiems *chormą* — pagalvę ir *gaferą* — mokestį už visą gentį. Tačiau reikia pažymėti, kad šis socialinis susiskirstymas nebuvo pastovus: amžių bėgyje vyko osmosas ar netgi mutacija, dėl to marabutų arba duoklininkų gentys kartais pereidavo į karių kategoriją, pavyzdžiui, taip atsitiko *uled bu sba*.

Be minėtosios visuomeninės hierarchijos, gyvuoja ir gentinė. Žemiau už duoklininkus yra spalvotieji charatinai, kurie, kaip ir visoje kitoje Sacharoje,— arba buvę vergai, arba senbuvių juodaodžių gyventojų genčių palikuonys. Jie gyvena visose klajoklių stovyklose bei oazėse ir dirba kaip piemenys, žemdirbiai arba sakų rinkėjai.

Vakarų Sacharoje juodaodžiui žmogui maža galimybių būti laisvam ir gyventi panašiai kaip arabai arba berberai. Įvairių valstybių konstitucijos, pavyzdžiui, Mauritanijos, oficialiai jį pripažįsta pilnateisiu piliečiu, tačiau iš tikrųjų jis gyvena šeimininko mauro globojamas, nes tokia yra šiuolaikinė gentinė Sacharos organizacija. Jo darbo vaisiai, o ir jis pats, priklauso šeimininkui, kuris atsilygindamas duoda maisto ir būstą. Anksčiau netgi pasitaikydavo atvejų, kad šeimininkas, norėdamas išsaugoti savo vergų fizines jėgas, juos iškastruodavo. Vergo padėtis buvo paveldima. Svarbiausias charatinų užsiėmimas maurų ūkyje — prižiūrėti gyvulius ir dirbti derlingos žemės sklypelius garose ir oazėse. Dėl to jie gali gyventi gana laisvai.

Kai charatinai susituokia, jų sūnūs priklauso motinos šeimininkui, kuris gali su jais elgtis kaip tinkamas ir užsimanęs netgi parduoti. Neretai vergės merginos gimdyti išeina į dykumą ir ten savo vaikus tuoj pat užmuša. Sacharos visuomenėje ši vaikžudystės rūšis nesmerkiama; visuomenė pripažįsta vergei motinai „teisę" tokiu būdu išsivaduoti nuo sunkių savo nesantuokinio gyvenimo vaisių. Vergas ir vergė negali teisėtai susituokti, jei abiejų šalių šeimininkai nesutiks. Gavęs leidimą tuoktis, charatinas turi savo būsimos žmonos šeimininkui duoti dešimt ožkų; vieną jų šeimininkas dovanoja jaunavedžiams vestuvių vakarienei. Kadangi charatinų vaikai tapdavo jų motinos šeimininko vergais, moteris būdavo vertinama labiau už vyrą: vergė mergina turguje kainuodavo tris kartus brangiau negu jaunuolis.

Po charatinų eina *griotai*, kažkas panašaus į trubadūrus; jie nėra labai gerbiami ir paprastai tuokiasi tiktai vieni su kitais. Dar žemesnė pakopa — kalviai, su kuriais visi kiti maurai elgiasi kaip su parijais. Tačiau griotai ir kalviai daugiausia yra baltieji.

Šitai gana įvairios sudėties visuomenei priklauso dar trys grupės. Pirmoji — *nemadžiai*, gyvenantys Mauritanijos rytuose netoli nuo Nemadžio šulinio, į šiaurę nuo Tidžikdžio. Šie ne itin dievobaimingi baltieji žmonės su šunimis medžioja arba antilopes kopose, arba — pietiniai klanai — šernus, arba kitus smulkius žvėris bei paukščius, kurie veisiasi Sachelyje. Nemadžiai — nepriklausoma gentis ir su kitomis gentimis susimaišo tik tada, kai šios genties vyras atkreipia dėmesį į svetimą merginą. Antroji grupė — tai *azarziai*, kurie dirba druskos kasyklose. Pagaliau tre-

čioji grupė — žvejai, kuriuos sudaro dvi nedidelės gentys — *imragenai* ir *šnaglai*.

Imragenai klajoja pakrante tarp Nuakšoto ir Vilja Sisnero. Maurų visuomenėje socialiniu atžvilgiu jie sudaro atskirą klasę ir užima tarpinę padėtį tarp *abidų* (baudžiauninkų) ir *vasalų*. Imragenai turi laikytis Atlanto pakrantėje, nes gyvena iš vandenyno. Be to, jie moka didelę žuvies duoklę (*chormą*) savo šeimininkams maurams, nors iki Mauritanijos nepriklausomybės paskelbimo šie jų negynė nuo klajoklių plėšikiškų antpuolių. Chorma imama vien žvejybos metu ir atšaukiama prasidėjus negyvajam sezonui (nuo kovo iki rugsėjo mėnesio) arba siaučiant audroms. Kai žvejus globojančios karių genties atstovas pats stebi imragenų darbą, atiduoti reikia dešimtą dalį sužvejotos žuvies. O ten, kur karių gentis ima iš žvejų chormą vieną arba du kartus per metus, duodama džiovintos žuvies (nuo 50 iki 100 žuvų), augalinio aliejaus (nuo 1 iki 10 l), žuvų ikrų (nuo 24 iki 50 vienetų). Imragenų gentį globoja maurų gentys *uled bu sba* ir *abel graa*. Nedaugelį savo turimų valčių imragenai daugiausia laiko netoli Port Etjeno ir Vilja Sisnero. O paprastai jie meta tinklą įbridę į vandenį ir dviese laikydami iš abiejų pusių.

Šnaglų (berberų kalba šis pavadinimas reiškia „harpūnininkai") yra apie šimtą žmonių. Jie moka duoklę uled delimų genčiai, nors patys sako, kad yra atskira jų frakcija. Šnaglai klajoja ir statosi palapines tarp Vilja Sisnero ir Dra vadės žiočių. Jų padėtis daug geresnė negu imragenų. Jie gaudo žuvį tinklais, meškerėmis ir harpūnais, Dra žiotyse renka pilkąją kašalotų ambrą ir Maroko pietuose teknų gentyje keičia ją į produktus bei pramonines prekes. Be to, jie dažnai mainikauja rastais daiktais, kuriuos, valtims ir laivams sudužus prie nesvetingų Rio de Oro krantų, bangos išmeta į krantą. Šnaglų žvejybos įrankiai tokie pat primityvūs kaip ir imragenų. Tinklai mezgami iš augalo *Aristiuda pungens* pluošto, o kaip grimzdai naudojami degto molio rutuliai. Šnaglai pakrantėje renka kitų žvejų išmestas kamštines plūdes, žvejybos kabliukus nusikala patys, o harpūnus pasidaro iš nendrių. Jie turi kelias irklines valtis, tačiau niekada nesiryžta nuplaukti su jomis toli nuo kranto, nes bijo prie seklumos lūžtančių bangų, kurios gali apversti valtis arba nusviesti ant rifų. Ant rifų ir plaukiojančių šakalių jie ieško jūros antelių, dėl formos ir spalvos liaudyje vadinamų „negro pirštais". Šnaglai renka ir valgo krabus, jūros vėžius, geldutes, austres, sepijas, valgomąsias sraiges, aštuonkojus, jūros ežius. Kad turėtų įvairesnio maisto, tose vietose, kur kartais palyja, jie augina truputį miežių ir kukurūzų: pasėja kelias saujas grūdų ir iškeliauja, o derlių sudoroja tik vėl sugrįžę į tą vietą. Šnaglai augina vieną kitą ožką bei kupranugarį ir genasi juos kartu.

Audringa praeitis

Mauritanijoje traukiniai ir autobusai iki šiol neatstoja kupranugarių, o dangoraižiai neišstūmė palapinių: laikas ir atstumai stabdo materialinę ir dvasinę šalies raidą. Tokiuose rajonuose kaip Adraras ir Rytų Chodas, tebėra išlikusi aukšta mokytojų maurų kultūra; šiose vietose dvelkia buvusia Almoravidų didybe.

Istorikas al Bakris savo „Šiaurės Afrikos aprašyme" pasakoja apie senovinę Azugio tvirtovę, pastatytą didelėje palmių giraitėje Mauritanijos Adrare. Pasak jo, tai buvusi tikra Almoravidų sultonų sostinė, kol jie užkariavo Maroką ir Ispaniją. Matyt, jai buvo lemta klestėti tik trumpą laiką, nes nuo XII a. pabaigos Azugis jau nebeminimas istorinėse kronikose. Svarbiausiais Adraro miestais vadinami Vadanas ir Šingetis.

Gavęs žinių iš pirmykštės visuomenės istorijos specialisto ir archeologo Raimono Moni, kuris šią vietovę tyrinėjo 1953 m., netoli nuo vešlios ir šaltiniuotos palmių giraitės, 15 km į šiaurės vakarus nuo Ataro, aptikau griuvėsius. Čia ir stovėjo Almoravidų tvirtovė. Šitai kelionei po sunkiai praeinamą vietovę (kaip ir vėlesnėms kelionėms po Adrarą) apygardos vadas davė man didelio pravažumo automašiną ir puskarininkį, kilusį iš tų vietų. Čia jam buvo pažįstami visi užkampiai ir visi palapinių gyventojai. Man jis tapo draugu, vedliu, vairuotoju ir ištikimu informatoriumi. Prieš mums išsiskiriant, savo kukliame būste jis pavaišino mane arbata ir padovanojo suvenyrą — išsiuvinėtą truputį padažytos kupranugario odos maišelį, kuriame laikomi kelioniniai arbatos gėrimo reikmenys. Žinojau, kad tai visų gražiausias ir brangiausias iš jo turimų daiktų, bet, nenorėdamas įžeisti dosnaus ir svetingo šeimininko, dovaną priėmiau ir buvau labai labai sujaudintas.

Karavanų taku į Azugį nenusigausi, nebent apsukęs ratą per Fum Šarą, kur, tarp kitko, galima paragauti puikiausių melionų, užaugusių Sacharos žemėje. Jais vaikai jus pavaišins tiesiog sode, kad tik pavėžintumėte juos automobiliu! Mes sutikome dešimtis beveik nuogų vaikų, persimetusių per petį į berberų krepšį panašią kuprinę ir pėsčiomis kulniuojančių daugelį kilometrų į mokyklą Atare.

Pasirinktasis maršrutas mus atvedė prie pirmųjų uolėtų šlaitų: žingsnis po žingsnio beveik ištisus tris kilometrus turėjome ritinti nuo kelio užgriuvusius akmenis. Užtat pasiekę kalnagūbrio viršūnę, išvydome tokį vaizdą, kad užmiršome visus vargus: iš vienos pusės Ataras ir jo oazė, ties kuriais rytuose stūkso pasvirusi šviesiai rožinė ir violetinė Adraro siena; iš kitos — negyvo slėnio geltonos kopos ir juodos bazaltinės uolos, o po mūsų kojomis — palmių giraitės, iš kurių kitados traukė Vakarų užkariauti apdangalais apsigobę vyrai.

Al Bakris rašė, kad šie lemtūnų genties žmonės, Chimjaro palikuonys, slepia veidą po apdangalu ir „nemoka nei dirbti žemės, nei sėti. Visas jų turtas — kaimenės, o maistas — mėsa ir pienas, ir jie visai nevalgytų duonos, jeigu jiems nedovanotų miltų pirkliai, atvykstantys iš musulmoniškų kraštų arba iš ten, kur gyvena juodaodžiai". Nesunku atspėti, kad čia aprašyti mūsų dienų klajokliai maurai, artimiausi lemtūnų palikuonys.

Šie „žmonės su apdangalais" tiksliai laikosi korano nuostatų, ypač tų, kurie geriausiai atitinka jų temperamentą. Pirmiausia tai pareiga kariauti „šventąjį karą". Jie neduoda ramybės savo kaimynams negrams animistams. Lemtūnų genties vadas Jachja ben Ibrahimas, 1050 m. grįždamas iš šventosios kelionės į Meką, apsistojo Kairuane ir ten sutiko įžymųjį Maroko teologą al Fasį. Šis susitikimas ir nulėmė tolesnį Almoravidų likimą.

— Mes nieko nežinom! — sušuko Jachja. — Eime kartu į dykumą, išmokyk mano lemtūnus!

Nelinkęs į šitokią veiklą, al Fasis vietoj savęs parekomendavo vieną savo mokinį, Abdalachą ben Jasiną. Atkeliavęs į dykumą, Jasinas pamėgino atvesti į protą pasileidusius ir stačiokus lemtūnus, tačiau iš to nieko neišėjo. Tada jis nutarė pastatyti lyg ir vienuolyną, kur vienuoliai (*murabitūnas*, verstinas kaip marabutas — Almoravidų vardo etimologija) turėdavo laikytis griežtos drausmės, kad „apsivalytų". Netrukus Jasino pasekėjų pagausėjo, o kartu išaugo ir jo šlovė. Jis nutarė vienuolius auklėti kaip karius ir labai greitai surinko tikrą armiją — 30 tūkst. vienuolių kareivių, pasiryžusių užkariavimams. 1053 m. Jasinas surengė savo pirmąjį — ir sėkmingą — karo žygį į Tafilaletą, Maroką ir Ganą.

1059 m. Jasinui mirus, Almoravidų pasaulietinė valdžia priklausė dviem vadams, Tašfinui ir Bubakrui. Bubakras sėkmingai vadovavo karinėms operacijoms Sacharoje — užėmė netgi žydų valstybės miestą Mediną al Kilabą. Tašfinas, „griežtas, teisingas ir šventas", įkūrė stovyklą, kuri netrukus išgarsėjo kaip Marakešo miestas. Jį statė 20 tūkst. juodųjų vergų; stovykla greitai tapo miestu su gynybiniais įtvirtinimais ir mečete, o paskui pasidarė sostinė. Tašfinas tapo Feso, Udždos, Orano provincijų, o vėliau Alžyro valdovu. Kaip tik tuo metu musulmonų valdovai Ispanijoje, atremdinėję pirmuosius rekonkistos smūgius, pradėjo kreiptis į jį, primygtinai prašydami padėti.

1084 m. karalius Omaras kreipėsi į Tašfiną kaip į vienintelį žmogų, galintį atremti krikščionių spaudimą. Tačiau Tašfinas atsisakė kovoti prieš karalių Alfonsą VI, nes nenorėjo išvykti iš Marakešo, kur mėgavosi šlove, laime ir pagarba. Tuo metu Sevilijos valdovas Muchamedas jau nebeįstengė užkirsti kelio besiveržiantiems krikščionims. Jis kreipėsi į savo kaimynus, Granados, Almerijos ir Badachoso valdovus, pažadėjęs jiems Tašfino pagalbą. Tačiau visi šie monarchai smarkiai pasipriešino, nes labai bijojo, kad turtingose Andalūzijos lygumose nepasirodytų nuožmūs jo žmonės. Jie taip pat būgštavo, kad Tašfinas neprimestų jiems savo despotiškos valdžios.

Antra vertus, Tašfinas susimąstė: argi jis neįkopęs į savo galybės viršūnę? Tačiau juk buvo sprendžiamas Ispanijos likimas! Vien tik apie ją išgirdęs, jis imdavo vaizduotis onikso ir porfyro, muskuso ir išsiuvinėtų šilkų, puošnių kilimų ir vergų šalį... Nepajėgdamas atsispirti pagundai, sutiko leistis į žygį prieš Alfonsą VI. 1086 m. Tašfinas su savo armija laivais atplaukė į Alchesyrą, iš kur tuoj pat patraukė į Badachosą. Netrukus kovos ištroškę musulmonų kariai akis į akį susitiko su krikščionių kariuomene. Musulmonų emisarai nuvyko pas Alfonsą VI ir pareiškė:

— Mums sakė, jog tu norėtum turėti laivų, kad galėtum perkelti karą į mūsų šalį. Tašfinas, musulmonų valdovas, nutarė tau padėti, ir Alachas atvedė jį pas tave sutramdyti tavo puikybės ir išdidumo. Gal norėtum priimti islamo tikėjimą? Gal malonėtum pasakyti *fatichą*, atsivertimo į naują tikėjimą formulę, pripažinti, kad nėra kito dievo, tiktai Alachas, ir kad Mahometas — jo pranašas? O gal tau geriau mokėti duoklę? O gal tu labai nori stoti į kovą?

Karalius Alfonsas patraukė pečiais:

— Aš užpulsiu jus pirmadienį.

Visa tai buvo ketvirtadienį. Tašfinas nebuvo toks kvailas, kad līstų į spąstus, ir kitą dieną auštant karalius Alfonsas susirėmė su mūšiui pasirengusia priešo kariuomene. Netrukus Zalako lygumoje išaugo 40 tūkst. nukirstų galvų piramidė. Pralaimėjimo pažemintas, Alfonsas VI paprašė pagalbos Prancūzijos karalių Filipą I.

Šį kartą Tašfinas nepasitenkino vien karinėmis pergalėmis. Siekdamas naudos, jis nutarė primesti musulmoniškajai Ispanijai Almoravidų religinę-politinę tvarką, leido joje vien tik islamą. 1090 m. Granados valdovas buvo surakintas ir išsiųstas iš šalies. Tuo pat metu iš miesto dingo poetai, astrologai ir mokslininkai; jie buvo palaikyti eretikais, pavojingais valstybei.

Po metų Tašfinas paėmė Kordobą, po to Rondą ir Seviliją. Muchamedas buvo ištremtas. Paskui žlugo Saragosa ir Valensija. Savo galybės apsvaigintas, Tašfinas pasiuntė kariuomenę netgi į Balearų salas, ir jų gyventojai pasidavė be mūšio.

Tačiau tuo ir pasibaigė musulmonų užkariavimai. Iš pradžių jiems teko kariauti su įžymiuoju ir neįveikiamu Sidu Kampeadoru, o vėliau — ir tai buvo užvis sunkiausia — atsilaikyti prieš Andalūzijos gyvenimo pagundas. Tašfinui mirus, Almoravidai paskendo prabangoje ir dėl to dar greičiau žlugo. Patyrę šlovę, vėliau jie turėjo grįžti į dykumą prie savo kaimenių. Almoravidų dinastija gyvavo tik 92 metus ir davė tik 6 valdovus. Paskutiniam iš jų, Ischakui, nukirsdino galvą Abdas al Muminas, pirmasis Almochadų, išeivių iš sėsliųjų Antiatlaso berberų, dinastijos valdovas.

Almoravidų galybė žlugo. Dabar Sacharos vėjai smėliu užnešdinėjo jų žygių pėdskus. Kas liko iš Azugio, jų senosios sostinės? Beveik nieko; dabartiniai Adraro gyventojai jos nė nežino. Kvadrato formos tvirtovės siena, sukrauta iš nedegtų plytų (kiekviena kraštinė siena 100 m ilgio), pusiau užpustyta smėliu. Archeologams įdomiausi 20 stačiakampių bastionų, kurie šią sieną buvo sutvirtinę iš lauko pusės. Tai ankstyviausias Almoravidų karinės architektūros pavyzdys (dar vienas neseniai rastas kasinėjant 1062 m. pastatytą Jusufo ben Tašfino tvirtovę Marakeše). Raimonas Moni teisingai sako, kad Almoravidų laikų tvirtovės siena Azugyje, kaip ir berberų miesto Audagosto griuvėsiai,— seniausias musulmonų statinys Mauritanijoje.

Nors ir labai ieškojau, bet kitų statinių iš tos pačios epochos palmių giraitėje neradau. Aptikau tik gausybę tašytų akmenų, kurių dalis, galimas dalykas, yra sugriuvusių namų liekanos. Dabar jie išsimėtę *tikituose*, apvaliose šiaudinėse lūšnose, kur kartais randa prieglobstį arba kupranugarių kaimenes genantys piemenys, arba žmonės, atėję į Atarą rinkti datulių.

Grįžęs iš Azugio, tuoj pat iškeliavau priešinga kryptimi, ieškodamas senesnių archeologinių stovyklaviečių iš užmirštojo Mauritanijos Adraro istorijos laikotarpio. Tikriau sakant, dabar kalbėsime apie pirmykštę istoriją, nes man rūpi priešislaminės epochos uolų tapyba, kurios neturi šiuolaikiniai maurai.

1949 m. pradžioje A. Viljė ekspedicija, o 1951 m. kovo mėn. R. Dekeizerio ir A. Viljė ekspedicija rado dvi priešistorines stovyklavietes su

uolų tapyba. Šios stovyklavietės buvo Segelilo vadės slėnyje, netoli nuo Chamdūno palmių giraitės, 25 km į pietus nuo Ataro. Įdomiausia yra kairiajame krante, ant pasvirusio, nuolaužomis nusėto vadės šlaito viršaus, tačiau žemiau už aikštelę, kuria eina takas. Tai 4 m gylio priedanga po uola, tačiau dabar į ją patekti sunku, nes yra prigriuvę nedidelių akmenų. Nuo senumo piešiniai gana smarkiai sunykę. Juose pavaizduoti daugiausia gyvuliai, panašūs į jaučius riestais ragais ir su kupra, vienas muflonas ir kažkokios antropomorfinės figūros, kurių nepavyko identifikuoti, nes blogai išsilaikiusios.

Vis dėlto Raimonas Moni mano, kad šiuos personažus galima sieti su paslaptingaisiais *bafurais*, gyvenusiais Adrare iki pasirodant berberams lemtūnams. Tai tie patys bafurai, nuožmūs stabmeldžiai milžinai, kurie, kaip pasakoja vietos legendos, gyveno ten, kur dabar Šingetis, dirbo laukus ir laikė gyvulių, bet visai nežinojo, kas yra datulės. Jų, sako, prisodinę lemtūnų žmonės, kurie išvijo bafurus iš Adraro ir už keturių kilometrų nuo šiuolaikinio Šingečio vėliau įkūrė Abveiro miestą. Jie pasodino nuostabią palmių giraitę, kuri dabar yra „Varano perlas".

Reikia pasakyti, kad Adrare bafurams priskiriami visi griuvėsiai, uolų piešiniai, taip pat ne musulmonų ir ne prancūzų statyti statiniai, apie kurių amžių ir kilmę nieko nežinoma. Svarbiausia problema yra nustatyti, ar šie išnykę priešislaminiai gyventojai buvo „juodieji", atėję iš pietų, ar „baltieji"— iš šiaurės. Esama daugybės prieštaringų lagendų. Galimas dalykas, kad tai buvo Suso žydai, Romos epochos Maroko Sacharos getulai, fulbiai, juodaodžiai sarakolai arba sudaniečiai. Kol kas klausimas neišspręstas.

Trokštantis Ataras

Ataras — stambus karavanų prekybos centras transsacharinėje Kasablankos — Dakaro trasoje, didelis turgus, kuris Pietuose pakeitė garsiuosius Valatos ir Tombuktaus turgus. Šiuo metu jis trokšta dėl to, kad uždaryta Maroko siena. Ataras kenčia daugiau už visus kitus Mauritanijos miestus.

Jo puikius kupranugarius ir gražiai išdirbtas odas anksčiau pirkdavo Gulimine ir kituose Pietų Maroko turguose. Dabar daugelis Mauritanijos pirklių, prekiaujančių šiame stambiame Adraro centre, nekantraudami laukia, kada iš šiaurės kelyje vėl pasirodys kolonos sunkvežimių, vežančių Maroko amatininkų dirbinius: kilimus, varinius kaltinius padėklus, sidabrinius arbatos servizus, odinius pufus ir audeklus. Nereikia užmiršti, kad klajokliai maurai verčiasi beveik vien gyvulininkyste, o amatininkų ir pramonės prekių gauna iš didžiojo šiaurės kaimyno. Apžvelkime Mauritanijos ekonomikos pagrindus.

Maurai turi maždaug 100 tūkst. kupranugarių, 250 tūkst. galvijų, 2 mln. avių, 4 tūkst. arklių ir daugiau kaip 50 tūkst. asilų! Laikydamiesi šitokias milžiniškas kaimenes, maurai gali pardavinėti daug sviesto, avikailių ir ožkenų, jaučių ir kupranugarių odų. Daugiausia šių prekių visada būdavo parduodama Pietų Maroko turguose, o mažiau — Juodojoje Afrikoje. Adraro, Taganto, Chodo ir Asabo palmių giraitėse, kuriose auga

apie 250 tūkst. datulių (tai nedaug), kasmet duoda nuo 3 iki 4 tūkst. t datulių. Jas beveik visas suvartoja vietiniai gyventojai, bent jau pačioje Mauritanijoje. Didelės sakmedžių (*Acacia Verek*) plantacijos duoda 3 tūkst. t sakų per metus. Šis medis išsprogsta vasarą, o žydi rudenį; jo ankščių sėklos — puikus pašaras kupranugariams. Be to, klajokliai sakus vartoja kaip vaistą: tulžies pūslei, žarnynui, skrandžiui valyti ir geltai gydyti. Anksčiau, bado metais, sakus padegindavo, paskui sugrūsdavo ir, sumaišę su aliejumi bei cukrumi, valgydavo.

Mauritanijos klajokliams kasmet tenka iš Pietų Maroko arba Senegalo pakrančių sėsliųjų gyventojų pirktis mažiausiai 50 tūkst. t sorų, daug ryžių, kviečių, miežių, taip pat cukraus ir arbatžolių, kurias jie noriai vartoja. Tiesa, paskelbus respubliką, žaliųjų arbatžolių čia atvežama tiesiog iš Kinijos.

Moters padėtis

Gražus raudonas kilimas, palei sienas išsiuvinėti ritinėliai, baltas sidabrinis arbatinukas ir įvairiaspalvių stiklinaičių komplektas, variniai padėklai su daugybe valgių... aplink sėdi baltai apsivilkusios moterys, Ataro moterų sąjungos narės. Aš buvau pakviestas į šį vakarą.

Musulmoniškoje šalyje retai kada yra tekę taip laisvai ir atvirai pasišnekėti su moterimis, daugiausia ištekėjusiomis, kaip Atare. Kalbėjomės apie naują gyvenimą ir problemas, kylančias dėl moterų emancipacijos. Tai juo labiau reikšminga, kad Adraro maurės gyvena septintoje šventoje islamo vietoje, kur religinės ir dorovinės tradicijos, savaime suprantama, yra labai griežtos.

Mano šeimininkė — miesto mero, aktyvaus Liaudies partijos nario, kurio tą vakarą nebuvo, žmona. Nors ir turėdamas nelauktai išvykti, jis neuždarė savo namų durų ir neatšaukė pietų, kuriuos moterys kėlė užsienio žurnalisto garbei.

Pamačiau dvi skirtingas šiuolaikinės Mauritanijos atstoves: Sąjungos pirmininkę ir jos generalinę sekretorę. Pirmoji gyveno naujo gyvenimo idėjomis, o antroji, apsisiautusi iškilnia *malafa* *, buvo suvaržyta tradicijų ir papročių. Pirmininkė, jauna, gyva moteris, dirbo medicinos seseria Ataro ligoninėje. Ji buvo išsiskyrusi su vyru ir viena augino sūnų, kurį tiesiog dievino. Kalbėjo prancūziškai, tačiau visa širdimi buvo atsidavusi arabų kultūrai ir nekantriai laukė, kada bus atidarytos šiaurinės sienos ir kada galės susipažinti su „savo seserimis arabėmis" Maroke, Alžyre ir Tunise. Jai labai rūpėjo asmeniškos ir meilės problemos, jaudinančios jaunas merginas. Priešingai, sekretorė kalbėjo tiktai arabiškai; ji buvo vyresnė ir nesiryžo reikšti nuomonės klausimais, bent kiek liečiančiais dvi draudžiamas temas: vyrus ir religiją. Viena priklausė pradedančiai ryškėti ateičiai, kita — praeičiai.

Pirmoji, žiūrėdama tiesiai į akis, visiškai nesivaržydama atsakinėjo į visus mano klausimus netgi pačius nekukliausius. Ji reikalavo visoms be išimties musulmonų mergaitėms teisės pačiai išsirinkti būsimąjį vyrą ir netekėti už to, kurį be jos sutikimo parenka tėvai. Ji tvirtino, kad pernelyg daug musulmonų vyrų nenori pripažinti, kad, kaip ir visos kitos

pasaulio moterys, jų moterys taip pat myli ir kenčia ir kad tokia padėtis, kada socialinė nelygybė, apėmusi jausmų sferą (čia priklauso ir poligamija), verčia visiškai paklusti vyrui, mūsų laikais musulmonei yra nepakenčiama.

Reikia pripažinti, kad papročių nulemtas maurių elgesys su vyrais ir savo gentimi visada buvo daug laisvesnis negu Šiaurės Afrikos miestuose gyvenančių arabių musulmonių. Kaip ir tuaregų moterys, maurė laikosi beveik visų religinių islamo įsakymų: per ramadaną pasninkauja, meldžiasi, mokosi korano. Tačiau ji niekada nesisiautė apdangalu ir gana laisvai kalbasi su vyrais, netgi priklausančiais ne jos šeimai. Praktiškai maurė turi visišką veiksmų laisvę. Konkrečiai imant, klajoklių genties moteris palapinėje yra daug didesnė šeimininkė negu vyras. Ji beveik niekada nesutinka po savo stogu priimti antros žmonos, o jeigu mauras ir gali lengvai ją atstumti, tai ji taip pat turi teisę pareikalauti ištuokos ir vėl ištekėti.

Mauritanijos merginos dabar dažnai ir atsisako tekėti už žmogaus, kurį tėvai dėl naudos arba simpatizuodami kitai tos pačios klasės ir tos pačios socialinės kastos šeimai, jau vaikystėje buvo išrinkę jai už vyrą. Nors Mauritanijoje nebuvo matriarchato formų, kaip pas Achagaro tuaregus, moterys čia visada aktyviai dalyvavo savo tautos įvykiuose ir gyvenime. Pasakojama, kad, priešams užpuolus stovyklą, moterys ištirpindavo vandenyje chna ir tais dažais iš savo kalebasų laistydavo pabūgusiuosius mūšio, šitaip pasmerkdavo juos viešai paniekai.

Viena iš įdomiausių istorijos liudijimų apie Mauritanijos moterų papročių laisvę paliko savo kelionės užrašuose Magribo geografas Ibn Batuta, kuris per Mauritaniją keliavo iš Sidžilmasos į Tombuktų. Sustojęs Valatoje, jis rašė: „Šios tautos gyvenimas nuostabus, o jos papročiai keisti. Vyrai visiškai nepavyduliauja žmonoms. Niekas iš jų nesivadina tėvo vardu, kiekvienas savo kilmę sieja su dėde iš motinos pusės. Palikimą paveldi velionio sesers sūnūs, bet ne jo paties vaikai. Panašų paprotį esu pastebėjęs tik Indijoje, pas Malabaro kitatikius. Vis dėlto šie *mesufų* žmonės — musulmonai; jie stropiai kalba visus poterius, kuriuos liepia tikėjimas, studijuoja jurisprudenciją, teologiją ir mokosi atmintinai koraną. Mesufų moterys vyrų nesidrovi ir neužsidengia veido; tačiau jos niekada neužmiršta maldos meto. Jeigu kas užsimano vesti mesufų moterį, jam nekyla sunkumų, tačiau žmona čia neišvažiuoja kartu su vyru; net jeigu ji ir sutiktų — neleis šeima. Šioje šalyje moterys gali turėti draugų ir bičiulių svetimų vyrų, t. y. ne giminaičių. Savo ruožtu vyrai taip pat susiranda draugių kitose šeimose. Dažnai pasitaiko, kad, grįžęs namo, šeimininkas randa savo žmoną su bičiuliu; tokio elgesio jis nesmerkia".

Su humoru ir beveik žurnalistišku stiliumi Ibn Batuta pasakoja dar dvi įdomias istorijas apie Mauritanijos moters papročių laisvę, kuri visą laiką stebino ir piktino tikratikį musulmoną iš šiaurės.

„Kartą aš užėjau pas Jualateno (Valatos) teisėją, pirma pasibeldęs ir gavęs leidimą, ir pamačiau jį su labai jauna, nepaprastai gražia moterimi. Pasijutau nesmagiai ir jau norėjau išeiti, tačiau moteris, netgi neparaudusi ir nesumišusi, pradėjo linksmai juoktis, kad aš taip sutrikau. Teisėjas man pasakė:

— Kodėl tu turi išeiti? Ši moteris — mano draugė.

Mane nustebino šių žmonių elgesys. Juo labiau kad teisėjas — įstatymų žinovas, piligrimas. Aš netgi sužinojau, kad jis prašė sultoną leisti šiais metais kartu su drauge atlikti šventąją kelionę į Meką. Įdomu, ar su ta pačia moterim, ar jau su kita? Tačiau valdovas jam nedavė sutikimo".

„Aš nuėjau pas Mesufitą Abu Muchamedą Jandekaną, tą patį, su kuriuo kartu atvykau į Jualateną. Jis sėdėjo ant kilimo, o patalpos viduryje po baldakimu buvo gultas; ant gulto šalia svetimo vyro sėdėjo jo žmona ir kalbėjosi. Aš paklausiau Abu Muchamedą:

— Kas ši moteris?

— Mano žmona,— atsakė jis.

— O kas yra tas, kur sėdi šalia jos?

— Tai jos draugas.

— Nejaugi tu patenkintas, kad dedasi šitokie dalykai, tu, kuris gyvenai mūsų šalyje ir žinai dieviškojo tikėjimo įstatymus?

— Moterims bendrauti su vyrais pas mus yra garbinga ir visiškai padoru: dėl to nekyla jokių įtarimų. Beje, mūsų moterys visai ne tokios kaip jūsų kraštuose.

Mane nustebino jo kvailumas, išėjau ir daugiau niekada pas jį nesilankiau. Jis ne kartą kvietė mane užeiti, bet aš visada atsisakydavau".

Taigi savo kalba ir tikyba Mauritanijos moterys priklauso arabų pasauliui, bet dvasia ir tradicijomis jos tebėra berberės. Todėl, nors ir atrodo paradoksalu, jų emancipacija gali įvykti daug anksčiau negu Maroke arba Alžyre. Kad gali taip atsitikti, pirmiausia pamačiau susipažinęs su Mauritanijos moterų sąjungos, kurios skyrių dabar yra beveik visuose šios didžiulės šalies gyvenamosiose vietovėse, jau nuveiktais darbais ir ateities planais. Sąjunga — tai pirmiausia mokykla, kur moterys mokosi prancūzų ir arabų kalbų, kad galėtų klausytis radijo, skaityti laikraščius ir rašyti laiškus. Iš tiesų pažangiausios moterys, kaip, pavyzdžiui, tos, kur priėmė mane Atare, puikiai supranta, kad maurės kol kas dar nepasirengusios užimti savo vietą šeimoje ir naujoje visuomenėje ir pirmiausia reikiamai auklėti vaikus — būsimąją šalies kartą. Jos neįstengs atlikti šio uždavinio, jeigu pačios nelankys mokyklos ir neis mokslų. Todėl mergaičių mokymas mokykloje yra pirmasis punktas moterų programoje, kurią, reikia pasakyti, remia valdžia. Liaudies švietimo sistemoje dirbantys bendradarbiai prancūzai ir tunisiečai atsiliepė į Mauritanijos moterų sąjungos raginimą organizuoti kuo daugiau mokymo įstaigų moterims. Priemonės, kurių buvo imtasi praktinio mokymo sferoje, davė labai gerų rezultatų. Atare daugelis moterų jau lanko puikią mokyklą, kur mokosi siūti, siuvinėti, megzti ir austi, susipažįsta su namų ruoša, vaikų priežiūra. Kartą per savaitę Sąjunga šaukia susirinkimą, kuriame keliami visi moterims įdomūs vietiniai ir bendri klausimai, dėl jų diskutuojama. Tačiau svarbiausias dalykas, kuriuo teisėtai didžiuojasi Sąjunga,— tai „Motinos ir vaiko namai", nuo 1961 m. birželio mėn. veikiantys Nuakšote. Šis centras, saugantis motinystę ir kūdikystę, nemokamai padeda visoms be išimties moterims, ar jos klajoklės, ar gyvena sėsliai. Žindomiems kūdikiams užtikrinama priežiūra, o jaunoms moterims duodama būtinų patarimų.

Atare prasideda karavanų kelias, kuriuo kupranugariai arba kai kada visureigiai vyksta į Šingetį ir Vadaną.

Žvelgiant iš Ataro, Adraro plokščiakalnis atrodo kaip neįveikiama gamtos kliūtis, kaip begalinė siena, užstojusi kelią į šventąjį Šingečio miestą. Tačiau už 50 km į šiaurės rytus nuo Ataro takas ūmai prasimuša pro akmenų nuobiryną tarp panašių į stalą Dchar Adraro uolų. Įvairiu paros metu stačių jų šlaitų spalva keičiasi — čia nusidažo juodai ir geltonai, čia raudonai ir rausvai violetiškai. Šį chaotišką, kaip Mėnulyje uolėtą Sacharos peizažą galima palyginti tik su niūriu Achagaro masyvo grožiu. Tai Amodžaro tarpeklis. Net galva sukasi, kada kopi aukštyn šituo vingiuotu taku, kuris už 20 kilometrų pagaliau išveda į plokščiakalnį. O ten vėl akmeninga dykuma, kur klajokliai statosi rudas savo palapines.

Čia dažnai sutinki ilgas virtines druskos luitais apkrautų kupranugarių — tai tikrieji ir paskutiniai senovinių transsacharinių karavanų palikuonys. Kaip ir seniau, kada kupranugaris buvo „dykumos laivas", kuris gabendavo prekes iš vieno Didžiosios dykumos uosto į kitą, taip ir dabar prabėga du mėnesiai, kol karavanas pereina per Centrinę Mauritaniją ir iš Sebchi Idžilio atgabena druską į Taganto arba Chodo turgus.

Druska kasama centrinėje Sebchi Idžilio dalyje, 80 km ilgio ir 10 km pločio rajone. Druskingame sluoksnyje akmens druska klodais nusėdusi kartu su moliu. Maurai ima druską tik tose vietose, kur ji išeina į paviršių. Šio milžiniško Mauritanijos telkinio druskos atsargos tiesiog neišsemiamos, čia ji kasama jau beveik tūkstantį metų.

Druskos luitai (vidutiniškai pusantro metro ilgio, 40 cm pločio ir 15 cm storio) sveria nuo 25 iki 40 kg. Paprastai vienam kupranugariui užkraunami keturi luitai, tačiau esu matęs ir tokių stiprių gyvulių, kurie nešdavo jų po dešimt. Kaip rašo kai kurie arabų autoriai, anksčiau vietiniai druskos kasėjai per metus išgaudavę apie 60 tūkst. luitų, o šešių žmonių artelė galėdavusi apdoroti 120 luitų per dieną. Šie skaičiai, matyt, išpūsti, net jeigu tarsime, kad druskos karavanai prieš kelis amžius buvo gerokai didesni už dabartinius (mūsų dienomis išgaunama apie 15 tūkst. luitų per metus, t. y. 650—700 t; tokį krovinį gali pergabenti 3500 kupranugarių). XV a. portugalų istorikas Diegas Gomešas sako, kad 400—500 ir daugiau kupranugarių karavanai Vadano kopomis nutįsdavo ištisus kilometrus. Per mėnesį jie nukeliaudavę nuo Vadano iki Valatos, o iš ten per 14 dienų pasiekdavę Tombuktų. Stiprių valstybių — Ganos, o vėliau Malio — valdovai už druską duodavę daugiau aukso negu už bet kokias kitas prekes.

Druskos karavanų maršrutas beveik nepasikeitė: iš Sebchi Idžilio į Adrarą, o vėliau į Tišitą. Tačiau mūsų dienomis karavanai keliauja prošal Vadano. Druskos karavanų varovams pirkliai atsilygina natūra: po vieną luitą nuo kiekvieno kupranugario. Turguje druskos kaina pakyla daugiau negu dvigubai. Seniau Tombuktuje pirkliai parduodavo visą krovinį kartu su kupranugariais.

Karavanų kelias iš Adraro nusileidžia prie išdžiūvusių vadžių, eina palei vėjo pustomas slenkančias kopas, per ganyklas, kur ganosi kupranugarių kaimenės, aplenkia klajoklių stovyklas, kur moterys audžia didžiulius tentus ir muša sviestą. Pagaliau po 300 km tarsi žalias miražas pasirodo didelė Vadano palmių giraitė, virš kurios dunkso smėlio spalvos ksūras.

Karavanui artėjant prie pirmųjų gatvelių, kurios, prigludusios prie uolos, nuo žalių sodų kyla link kvadratinio senos mečetės minareto, pastebi, kad šitoje senovinėje transsacharinės prekybos sostinėje beveik visur namų vietoje riogso griuvėsiai: iš 3 tūkst. namų likę tiktai 400. Namai sumanyti ir pastatyti taip, kad jeigu miestą kas apsuptų arba užpultų, būtų galima gintis. Jie pastatyti iš nedegtų plytų, papuošti griežtais geometriniais maurų stiliaus ornamentais ir sudaro gatvelių bei dengtų perėjų labirintus. Aplenkę šią neįprastą kasbą, pasiekiame mečetę, kurios minaretas tokio pat griežto stiliaus kaip ir visi kiti pastatai: masyvus kvadratinis bokštas, kadaise buvęs kartu ir įtvirtinta sargybinė. Mečetės kieme, krėstinėje nišoje, *imamas* * pavydžiai saugo dešimtį senovinių rankraštinių knygų, kurių trys — iš korano teisės — sudarytos moterų.

Viename sename name Mustafa uld Cheta, marabutų *idaul al badžų* genties vadas, mus nuvedė į tamsų, dulkiną kambarį, kur palei sienas buvo sukrauta daugiau kaip 80 tomų.

Šioje Sacharos bibliotekoje, kurią kaip tikrą šeimos turtą iš tėvo paveldi sūnus, yra garsusis XIII a. istorijos ir geografijos rankraštis. Anksčiau jis buvo Asabe — atsidūrė tenai per vado pusbrolius, kurie, ieškodami ganyklų, buvo į tą kraštą nusidanginę su savo kaimenėmis. Ne per seniausiai Mustafa uld Cheta atliko kelionę: nuvyko anapus dykumos, pasiėmė rankraštį ir sugrįžo į Vadaną. Tai vienas iš retų transsacharinės prekybos klestėjimo epochos dokumentų. Jame rašoma apie intensyvius mainus tarp Mauritanijos, Tombuktaus, Šiaurės Afrikos, Egipto ir netgi tolimojo Jemeno, taip pat apie tai, kad nenuilstantys Mauritanijos karavanų vadovai, gabendami druską ir kupranugarių kailius, darydavo ilgus žygius per visą Sacharą. Turtingi Viduržemio jūros pakrantės pirkliai už šias prekes mokėdavo šilku ir auksu. Prieš tolimą kelionę kupranugarių kailius varovai supjaustydavo dideliais kvadratais, į kuriuos suvyniodavo druskos luitus. Šiame rankraštyje taip pat sakoma, kad tarp Vadano ir Tombuktaus būta daugelio miestų (dabar jie visiškai išnykę), kuriuose karavanai būtinai sustodavo. Vadanas, pasak rankraščio, buvęs svarbiausias prekybinis Mauritanijos centras, Tombuktus — Sudano, Sidžilmasa — Maroko, o Tlemsenas — Alžyro.

Kituose Vadano marabutų rankraščiuose gvildenami religijos, jurisprudencijos, arabų gramatikos ir astronomijos klausimai. Vadano istorija iš kartos į kartą perduodama žodžiu, o vienas kitas atvykėlis ją sužino iš įžymių miesto žmonių.

Mums pasakojo, kad senovėje šioje šalyje gyvenę bafurai. Bafuras, sakoma legendoje,— milžinas, gyvenęs Bubakro laikais. Nors jis ir apsimetė priėmęs islamą, vis dėlto buvo tikrų brolių nužudytas ir palaidotas Tin Laboje, Vadano slėnyje, netoli palmių giraitės. Tais laikais paties Vadano miesto dar nebuvę, o jo vietoje stovėję trys kaimai, kurie tarpusavy vaidijęsi. Kartą trys musulmonai maldininkai grįždami iš Mekos

atėję į Adrarą. Jie parašę tris laiškus ir užkasę žemėje: vieną — Vadano vietoje, kitą — Šingečio, o paskutinį — Ataro. Po metų musulmonai grįžę jų išsikasti. Tačiau laiškus, paliktus Atare ir Šingetyje, sunaikinęs vanduo ir smėlis, taigi likęs tik Vadano vietoje užkastasis laiškas. Tada jie nutarę kartu čia įkurti naują miestą ir apgyvendinti jame dviejų sunykusių kaimų — Leksero ir Tegcherbejato — žmones.

Arabų Vadano įkūrimo data laikoma maždaug 542 hidžros metai (1147 m.). Pirmuoju miesto valdovu tapo vienas iš trijų įkūrėjų, al Chadžas Ali, kilęs iš galingos *chimjarų* genties ir, kaip sako legenda, kalifo Bubakro ben Omaro sūnėnas. Vadanas labai greitai suklestėjęs, ir tas jo klestėjimas trukęs penketą amžių. Kaip rašoma viename mečetėje esančių rankraščių, mieste buvę daugiau kaip 1115 namų; kiekviename name gyvenę po dvi šeimas, o gatvėje — apie keturiasdešimt mokslininkų.

Tačiau juodieji vergai sukilę ir pradėję karą prieš arabus berberus. Laimėję arabai berberai, bet nuo to laiko Vadanas ėmęs nykti. Visi pirkliai žydai pamažu išvykę iš miesto ir persikėlę į pietų Maroką (greičiausiai į Nuno vadę). Jų pavyzdžiu pasekę kiti prekybininkai, ir po 300 metų visų apleistas Vadanas jau buvęs užmirštas.

Dabartiniai Vadano gyventojai nebeprisimena pelningų ir pavojingų praeities operacijų. Jie tiktai augina soras, kviečius ir miežius, giraitėje renka puikias datules, laiko avių ir kupranugarių. Savo pirkias statosi patys iš erge surinktų akmenų ir *banko* *, kurio randa apylinkės kalvose.

Šingetis, šiandieną panašus į kaimą, iš nedegtų plytų pastatytą tarp Vadano kopų, kurios, regis, bematant jį pasiglemš, buvo tikroji Mauritanijos sostinė. Kultūros ir religijos požiūriu jis — visos Mauritanijos civilizacijos simbolis: juk tai, ką mes vadiname Mauritanija, visam musulmoniškajam pasauliui žinoma tik Šingečio vardu.

Ir čia mokyti seniai savo namuose laiko didžiąją dalį tų rankraščių, kurie iki Prancūzijos okupacijos buvo Šingečio korano universiteto bibliotekos pasididžiavimas. Apskritai kalbant, privačių bibliotekų padėtis bloga: daugelis senų kūrinių suplyšę, apdulkėję, vabzdžių išvarpyti arba išsibarstę. Seniausias iš tų labai vertingų rankraščių — teologijos darbas. Jį sudarė ir 480 hidžros metais (1087 m.) pats užrašė Abu Chilalis al Askaris. Tarp pačių įžymiausiųjų rankraščių, esančių šio šventojo miesto privačiose kolekcijose, yra du koranai. Reikšdamas ypatingą malonę, „Jaunimo namų" vedėjo paprašytas, senas mečetės imamas vieną iš jų man parodė. Šis rytų rankraštis meniškai išdailintas Muchamedo ben Abu l Kajimo al Kavalio at Tebrizio (iš Tebrizo miesto Irano Azerbaidžane). Rankraštis vadinamas „Bu ain safra", tai yra „Geltonakė". Toks keistas pavadinimas atsirado todėl, kad rankraštis papuoštas auksiniu skrituliu, ties kuriuo Šingečio kadis Ben Achmedas Machmudas saikdindavo liudininkus. Tas koranas dabar priklauso jo anūkui Achmedui uld Machmudui.

Antrasis įžymus koranas yra Dženachio uld Muchamedo Abdalacho nuosavybė. Jo viršelis padarytas iš dvigubos odos. Keliaudamas į Meką ir bijodamas banditų užpuolimo, šeichas uld Chabutas po viršelio pamušalu buvo paslėpęs auksinių monetų, nes žinojo, kad plėšikai, bijodami išniekinti koraną, niekada negrobia arabiškų knygų.

Dabar arabų švietimo ir aukštos islamo kultūros centras persikėlęs į Butilimitą, 400 km į pietvakarius nuo Šingečio. Mauritanijos kultūros tradicijas tęsia 1961 m. gegužės mėn. įsteigtas Nacionalinis aukštasis islamo tyrinėjimų institutas. Mažųjų maurų švietimui vadovauja marabutai. Vaikai mokosi nuo penkerių metų. Iš pradžių jie išmoksta abėcėlę, paskui jiems pradeda dėstyti koraną, kurių eilių mokomasi atmintinai, o dažnai, kad įprastų taisyklingai rašyti, tos eilės ir perrašinėjamos. Toliau programoje — meninė kaligrafija, teologija, musulmonų teisė ir mistika. Dėstomi dar šie dalykai: pranašo istorija, arabų kalba, kurios mokoma iš rinktinės poezijos, gramatika, morfologija, aritmetika, retorika, logika, medicina, astronomija ir astrologija. Mokiniai daugiausia nagrinėja tekstus, parašytus Mauritanijos mokslininkų ir šviesuolių XII, XIII ir XIV hidžros amžiais, kurie laikomi Mauritanijos kultūros „aukso amžiais". Arabiškų kūrinių, kurių autoriai buvo maurai, yra daugiau kaip 2 tūkst.; tarp įžymiausių darbų paminėtini Aufo parašyti medicinos veikalai ir Muchamedo al Jedalio istorijos veikalai.

Tačiau nereikia manyti, kad jauni Adraro maurai abejingi šiuolaikinei epochai, į kurią Mauritanijos visuomenė ilgainiui taip pat įžengs. Šingečio mokyklą lanko 250 mokinių, iš jų 50 mergaičių — visoje Mauritanijoje didžiausias procentas!

Šingetyje mes dalyvavome liaudies iškilmėse nepriklausomybės metinių proga: kupranugarių lenktynės, berberų ir negrų dainos, šokiai. Šimtai mėlynų *bubu* * apvilktų vaikų, pagal Sacharos madą nuskusta galva, ant kurios palikta vienut vienutėlė plaukų sruoga, giedojo valstybės himną ir deklamavo savo eilėraščius. Paskui vietos jaunimo vadovas kreipėsi į klanų diduomenę, vadus ir visus senosios maurų visuomenės atstovus, kurie sėdėjo ant karinio posto namų laiptelių. Jis pradėjo jiems aiškinti, ką reikia daryti, kad Mauritanija taptų nauja valstybe.

Paskutinis karavanų kelias veda į Valatą

Tarp Adrato ir Malio, užnešti Vadano, Dcharo ir Chodo smėlynų, kaip žuvusių kupranugarių griaučiai rymo sugriuvę seni miestai, kuriuose viduramžiais apsistodavo druską ir auksą gabenę karavanai. Palei šį kelią (Azengimą) buvo šulinių, kurie dabar užpustyti smėliu. Aš nesėkmingai mėginau juo pakeliauti. Ir mūsų dienomis vien karavanai ryžtasi šiam ririzikingam žygiui iki Tišito ir Valatos. Be abejo, tik maurų karavanai, gabenantys druską, dar tebetraukia tuo senuoju keliu per Sacharą.

Šių rajonų žemėlapiuose kai kur užrašyti pavadinimai, tačiau jais pažymėtos tik kupranugarių varovų aptiktos geografinės vietos arba augalija, o tarp šių trasų plyti didžiulės „baltos dėmės". Kadangi nėra vandens, čia negyvena ir žmonės. Tik vienas kitas medžiotojas nemadis ryžtasi įžengti į šiuos plotus, kur dieną svilina saulė, o naktį gana šalta. Čia su skalikais jie medžioja gazeles, o paskui rūkytą mėsą pardavinėja klajokliams ir karavanų varovams.

1300 km Azengimo kelią karavanas nueina per 45 dienas. Kelionei baigiantis, ant raudonos nykios uolos šlaito pasirodo keistas miestas. Tai Valata — „amžinybės krantas". XVI a. miestas klestėjo, bet vėliau jo

šlovę nustelbė Tombuktus. Tačiau ištisus penkis amžius Valata buvo per Vakarų Sacharą ėjusio transsacharinio karavanų kelio iš Maroko į Juodąją Afriką galinis punktas.

Valata — tai senas, aklinai aptvertas iš banko pastatytas ksūras Mauritanijos pietryčiuose 200 km nuo Tišito, 500 km nuo Tombuktaus ir 100 km nuo Nemos, dabartinio administracinio rajono centro. Iš Nemos į Valatą eina „važiuojamas" kelias, tačiau vietomis juo galima važiuoti tiktai su visureigiu. Per dieną įkaitęs smėlis byra, mašina „čiaudo", ir jai po ratais tolydžio reikia dėti perforuotus lakštus. Kadangi šis kelias prastas, reikia važiuoti aplinkui, per Dcharo plokščiakalnį. Tiesa, kada kyli aukštyn arba leidiesi, tasai uoloje iškirstas kelias atrodo labiau panašus į milžinų laiptus negu į automobilių kelią.

Valata pastatyta terasomis ant akmeningos Dcharo uolos ir stūkso virš plačios atviros vietovės, kur prie dviejų šulinių renkasi karavanai. Kai kyli į miestą, priešais pamažu atsiveria visas slėnis, nusidriekęs dešimtis kilometrų. Esama tokių vietų, kur „vėjai laksto",— taip galima sakyti apie Valatą. Jos kraštas stebina savo platybėmis.

Valata garsėja savita architektūra — kelių aukštų namais su tarp jų įsispraudusiomis siauromis gatvelėmis. Masyvi, griežta šių pastatų išorė neretai yra kontrastas prabangiam vidiniam kiemo ir gyvenamųjų patalpų įrengimui. Abipus pagrindinio įėjimo durų, kurios atsidaro į gatvę, pastatyti akmeniniai suoliukai. Čia susirenka vyrai pakalbėti apie savo reikalus, pasidalyti naujienomis arba pasiginčyti. Prie durų yra du arba trys laipteliai; stačiakampė durų anga aptaisyta plačiais lipdytiniais karnizais. Abipus įėjimo sienose įmūryti du apsiplovimo akmenys. Raudoname sienų fone aiškiai matyti lipdytiniai papuošimai ir ornamentai, nupiešti balta spalva ir paryškinti raudona ochra. Tačiau dažymas atsieidavo gana brangiai, todėl jo buvo atsisakyta ir pasitenkinta vien lipdiniais.

Valatos namai tiek iš oro, tiek iš vidaus papuošti originaliais ornamentais. Ko gero, tik kelios senos moterys iš juodaodžių gyventojų (buvusių belaisvių) šiandien bemoka šiuos tradicinius ornamentus. Jos piešia, dažydamos pirštą spalvotuose gruntuose. Ant raudonu moliu apteptos sienos piešiniai piešiami baltu moliu, kai kada pridedama keletas geltonų potepių; mėlynu indigu spalvinamas baltų piešinių vidus arba išvedžiojami atskiri nedideli ornamentai. Itin puikiai išpuoštos namų sienos iš kiemo pusės, daugiausia apie duris. Tiesa, kartais išmargintas ir įėjimas iš gatvės pusės, tačiau kukliau. Langų ir stoglangių paprastai esti nedaug, ir apie juos padarytas platus baltas apvadas. Valatos namai tiek iš oro, tiek iš vidaus ištapyti beveik vien tik banguotomis linijomis, ir tai teikia jiems daug gyvumo.

Valatą įsteigė *soninkiai* 1240 m., kada jų gimtąjį miestą — Ganą — užgrobė *malinkiai*. Savo ruožtu Valata taip pat buvo nugalėta, tačiau paskui vis tiek greitai išaugo ir praturtėjo. Tai buvo pati pradžia karavanų kelio per Sacharą. Šiuo keliu Sudanas gabendavo auksą, dramblio kaulą, vergus, aromatines medžiagas ir visa tai mainydavo į akmens druską iš Sacharos ir į Šiaurės prekes: odas, kilimus, grūdus, datules, kurias pardavinėjo Sidžilmasos pirkliai. Dėl to iš pat pradžios Valata jautė

didelę Magribo įtaką, kuri dar labiau sustiprėjo, kai buvo priimtas islamas.

Nors islamas Sacharą peržengė labai anksti — VII a. drauge su misionieriais, atsiskyrusiais nuo Ukbos ben Nafio kariuomenės, paskui su emyru Abu Bekru ir jo Almoravidais — soninkiai ir berberai mesufai, įsikūrę Valatoje, vėl atsivertė į savo senąjį pagonišką tikėjimą. Tačiau XV a. iš Maroko atvyko naujas pamokslininkas šeichas Sidis Achmedas al Kuntis, pramintas al Bekaju, „Ašaringuoju": nuo to laiko, kai jis nesukalbėjo rytinės maldos, jo akys nuolat ašarojo. Trečią kartą išvykęs aplankyti Mekos, al Bekajis nutarė užsukti į Valatą, norėdamas jos gyventojus sugrąžinti į ortodoksinio musulmonų tikėjimo prieglobstį, ir čia pasiliko iki gyvenimo pabaigos. Mirė jis 1504 m., sulaukęs daugiau kaip šimto metų. Iki šių dienų dievobaimingi žmonės kiekvieną penktadienį lanko jo kapą, esantį aukščiau negu miestas. Šeichas Sidis Achmedas al Bekajis ir jo sūnus šeichas Sidis Omaras buvo tie pirmieji pasišventėliai, kurie islamizavo Sacharą ir į pietus nuo jos esančias Afrikos sritis. Jų misionieriška veikla, mokyklos, politinis autoritetas pritraukė į Valatą daugybę mokslininkų ir studentų iš Magribo, Egipto ir netgi iš Bagdado. Tačiau pavojingas varžovas Tombuktus pamažėliais patraukė į save ir mokslininkus, ir studentus. XVIII a. Tombuktus galutinai užėmė Valatos vietą.

1324 m. Malio *mansa* (valdovas) Gongas Musa į Jualateną (Valatą) atsivežė Andalūzijos poetą Abu Ischaką at Tujendženą ir Almochado emyrą al Mamerą, kuris vėliau papasakojo apie savo kelionę į Sudaną. Štai ką apie tai rašo didysis istorikas Ibn Chaldūnas savo „Berberų istorijoje":

„Mansa Musa įsigeidė priėmimų salės — kaip reikiant pastatytos ir nutinkuotos; tokių statinių jo šalyje dar nežinota. Abu Ischakas, labai prityręs daugelyje amatų, pastatė kvadratinę salę su kupolu. Šiame statinyje atsiskleidė visas jo talentas. Salę nutinkavęs ir papuošęs akį veriančių spalvų arabeskomis, Abu Ischakas iš jos padarė tikrą meno kūrinį. Sultonas buvo sužavėtas ir, reikšdamas pasitenkinimą, andalūzui padovanojo 12 tūkst. miskalių (t. y. 1500 uncijų auksingojo smėlio)".

Veikiausiai šis Granados poeto-architekto statinys ir padarė pradžią sienų tapybai Valatoje. Galima įsivaizduoti, kaip žavėjo žmones pastato architektūra ir apdaila Sudano mieste, pastatytame iš stambių akmenų ir molio, sumaišyto su šiaudais! Diduomenė įsigeidė statydintis namus pagal naują madą, ir ši tradicija išliko, pereidama nuo vieno pastato prie kito, nors pačių sultono rūmų jau seniai nebėra.

Tapiniai susideda iš kokio pustuzinio labai paprastų elementų, kurie gali be galo kartotis. Kai kada tai yra klasikinės ir universalios ideogramos — vyras ir moteris, pavaizduoti kartu, vienas priešais kitą, atsiklaupę lyg melsdamiesi,— kurios sudaro rozetes, kryžius arba grandines. Kai kada vaizduojama atskirai galva, pilvas, o kartais ir vyro lytinis organas — ženklelis, panašus į arabišką raidę *vav*. Pirmykščio meno kūriniuose šių ideogramų aptinkama visur — nuo Mas d'Azilio iki Sudano, nuo Indo iki Markizų salų. Metus prieš mansos Musos kelionę į Meką viena rytų deputacija atvarė Kairo sultonui 11 Baktrijos kupranugarių su kroviniu, kuriame buvo 70 vienetų mongoliškų audinių bei kilimų. Galimas

dalykas, jog kaip tik su šiomis Rytų prekėmis, kurias nesunku gabenti, minėtoji simbolika pasiekė Valatą. O taip labai pamėgta ji čia buvo dėl moterų gyvenimo būdo. Dėl kultūrinių ir prekybinių Valatos ryšių su Šiaurės Afrika, dėl to, kad Valatoje gyveno Feso sultono atstovas ir mokytų vyrų iš Kairuano, Damasko bei Bagdado, šiame Sudano mieste buvo imta griežtai laikytis musulmoniškų papročių. Pavyzdžiui, XIV a. moterų užsisklendimo dar nebūta. Tai matyti iš Ibn Batutos, sultono Abu Inano pasiuntinio Malio karaliaus dvare, pranešimo, kuriame Ibn Batuta piktinasi, kad vieno įžymaus asmens žmona, priiminėdama jį, laisvai kalbėjosi su kitu lankytoju, sėdinčiu greta jos. Vėliau Mauritanijos moterys, kurios gyveno pagal klajoklių tradicijas, turėjo susitaikyti su sėsliųjų gyventojų poligamija. Kaip tik šių belaisvių dėka taip nepaprastai ir suklestėjo Valatos amatas. Pažymėtina, kad Valatos seksualinės simbolikos elementai būdingi tik moterų patalpoms ir daiktams, kuriais naudojasi moterys. Sienos papuošimų ypač gausu prie įėjimo ir sutuoktinių miegamajame. Yra žinoma, kokią didelę reikšmę magijoje turi akivaizdus paveikslas. Žmonai viskas turėjo priminti jos svarbiausią pareigą — motinystę.

Valata, kaip sako maurai, „nublanko". Nebėra nei mansos Musos rūmų, nei mečetės, kurią XV a. pastatė šeichas Sidis Achmedas al Bekajis al Kuntis. Vieninteliu keliu, kuris veda į Bamaką, valstiečiai vyksta prekiauti į Matį, Gvinėją ir netgi į Nigeriją. Atgal sugrįžta ne visi: daugelis pasilieka gyventi Tombuktuje.

VI SKYRIUS

TOMBUKTUS — VIETA, KUR SUSITINKA PIROGA IR KUPRANUGARIS

Nors Tombuktus jau nebeuždaras miestas (priešingai, jis pasidarė labiau prieinamas, kai Malio vyriausybė ten atidarė šiuolaikinį ir labai gražų aerouostą), vis dėlto jame tebėra gana daug slėpiningumo. Turėdamas Rytų požymių, Tombuktus labiau už bet kurį kitą miestą į pietus nuo Sacharos daro Magribo įspūdį. Tai pasakytina ir apie žmones, ir apie gamtą, nors jo, kaip dykumos vartų, ekonominis vaidmuo jau nebe toks kaip anksčiau, o jis pats — jau nebe tasai didžiulis Nigerio šalių sandėlis prie karavanų kelių, kurie, čia susikryžiavę, eina į šiaurę, šiaurės vakarus ir rytus. Dėl jokio kito miesto Malyje taip nesivaržyta: jį paeiliui valdė mandingai (1325—1433), tuaregai (1433—1591), Marokas (1591—1780), vėl tuaregai (1780—1826), fulbiai (1826—1862), trečią kartą tuaregai (1863—1893), Prancūzija (1893—1960) ir pagaliau Malis, kuris iki pat 1963 m. atremdinėjo ginkluotų tuaregų antpuolius.

Tombuktų įkūrė tuaregai 1100 m. prie šulinio, kuriuo rūpintis pavedė vienai senai moteriai, vardu Buktu. Nuo to laiko šie veidus užsidangstę amžini klajokliai visada manė, kad miestas teisėtai priklauso jiems, kad ir kas jame gyventų dabartiniu metu.

Išgarsėjęs savo universitetais ir klestinčia prekyba, Tombuktus buvo vodinamas egzotiškiausiais vardais: „Dykumos karalienė", „Sacharos raktas", „Sudano perlas". Vienas senas Sudano metraštininkas XIV a. taip

nusakė Tombuktaus prekybinį vaidmenį: „Tai vieta, kur susitinka piroga ir kupranugaris". Piroga simbolizuoja kraštus į pietus nuo Tombuktaus, Sudaną, t. y. visa ko perteklių ir gausybę. Kupranugaris — visą Šiaurės Afriką, pirmiausia Sacharą, t. y. dykumą, tačiau kartu ir labai brangius akmens druskos telkinius; o toliau — arabų šalis, Maroką, Alžyrą, Tuatą, Tunisą, Tripolitaniją ir pagaliau Europą, kuri „barbariškųjų" valstybių uostuose turėjo prekių prikrautus sandėlius. Ir šiaurei, ir pietums reikėjo mainų tarpininko, taip pat sandėlio dirbiniams laikyti — kaip tik toks ir buvo Tombuktaus vaidmuo. Jis buvo grandis, jungianti berberų-arabų pasaulį su „juodųjų šalimi", ir netrukus tapo galiniu punktu, į kurį ėjo visi Sacharos keliai.

Marokas pasidarė svarbiausiu Tombuktaus klientu, nes buvo už kitas šalis arčiau prie Sudano; Tindufas, as Savyra (Mogadoras), Marakešas, Fesas, Tafilaletas buvo karavanų išvykimo punktai. Antroje vietoje buvo Alžyras. Tačiau jis ryšius palaikydavo per Tuatą. Tuo pat metu Tunisas ir Tripolis prekiavo su Tombuktumi, o jiems tarpininkaudavo Gadamas.

Nuo Viduržemio jūros pakrantės traukdavo karavanai su audiniais, daugiausia austais Europoje. Be to, jie gabendavo ginklų, parako, peilių, popieriaus, žirklių, adatų, veidrodžių, šilkų ir smulkių perlų siuvinėjimui, gintaro, koralų, korneolio (raudonojo chalcedono) ir stambių perlų karaliams, prieskonių (daugiausia gvazdikėlių), cukraus, arbatžolių, kavos, datulių, kvepalų, tabako (iš Tuato), arbatinukų, puodelių, tabakinių, kilimų, juostų, feskų, gatavų rūbų (burnusų, durtinių, suknelių ir pan.). Tačiau ne visi kupranugariai būdavo apkrauti šitomis prekėmis. Pasiekęs pusiaukelį, Taudenyje, 800 km į šiaurę nuo Tombuktaus, karavanas paimdavo druskos krovinį.

Netgi patys dykumos gyventojai, nuotaikingų peizažų neišlepinti, Taudenį laiko viena iš nuobodžiausių vietų žemėje. Aplink nė mažiausio augalėlio, nė vienut vienutėlio medelio. Vandens maža, o ir tas pats sūrus. Norint nusigauti iki šešėlio ir pasisemti geriamojo vandens iš Telio vadės šulinio, reikia keliauti ištisą dieną. Čia nėra netgi žemės namams statytis, todėl gyvenamieji būstai ir mečetė sukrauti iš druskos blokų ir apdengti kupranugarių kailiais. Miestas gyvena datulėmis, karavanų atgabentomis iš Maroko, ir grūdais bei kitais maisto produktais, kuriuos jie čia palieka, grįždami iš Malio. Taudenis su savo klajokliais ginkluotais palydovais ir krovikais iš Maroko, Tuato bei Tripolitanijos iki šiol tebėra trečiasis Tombuktaus „klientas".

Geografų ir keliautojų parašytose senose kronikose — su kai kuriomis iš jų galima susipažinti Malio administracijos neseniai įsteigtoje Taudenio bibliotekoje — pasakojama apie garsiąją druskos prekybą, kuri tebevyksta ir šiandien.

Plonas smėlio sluoksnis dengia telkinius, eksploatuojamus atviru būdu; aiškiai matyti mineralo klodų susisluoksniavimas. Druskos plokštės atskeliamos stačiakampės, 40 cm × 1 m 20 cm dydžio, storesnės ir plonesnės — žiūrint koks sluoksnis. Jos panašios į didelius balto marmuro, gabalus, išmargintos pilkomis tarpgyslėmis ir raudonomis dėmėmis. Išneštos iš šachtos, tos plokštės arba, kaip jas vadina Sudane, luitai, pažymimi kokiu nors skiriamuoju ženklu A, O, +, — ir pan. Tombuktuje luitas papuošiamas geometriniu ornamentu ir ant jo arabiškai užrašomas šerifo,

šventojo arba kurio nors įžymaus asmens vardas. Paskui luitai aprišami ilgais siaurais nedirbtos odos diržais, kad suskilę neišsibarstytų. Luitų ženklinimu ir pakavimu rūpinasi kiekvienais metais skiriama speciali korporacija. Brangiausi būna storiausi ir balčiausi luitai; pigesni — su rausvų silikatų pėdsakais. Kainos Tombuktuje kinta priklausomai nuo to, kiek pavojų gresia dykumoje ir Sudane. Pardavinėdamas druską, prekiautojas nuskelia nuo luito nedidelius gabalus; vietoj smulkių pinigų jie praverčia jam ir kelionėje: labai dažnai sudanietis atsisako parduoti produktų už kaūrius, pinigus ir netgi auksą, tačiau, gavęs gabalą druskos, jis visada pasidaro sukalbamas.

Pasikrovęs druskos Taudenyje ir vieną arba kelis kartus sumokėjęs pravažiavimo mokestį tuaregams, kurie kontroliuoja kelius, karavanas atvyksta į Tombuktų, savaime suprantama, jeigu jo neapiplėšia. Į miestą jis neįeina — juk daugybė kupranugarių labai trukdytų miesto gyvenimą,— o apsistoja prie šiaurinių miesto sienų Abardjuje, karavanų priemiestyje. Čia nėra namų, tik iš šiaudų ir šakų sukrauti būstai, aptverti spygliuota tvora. Karavaną lydėję pirkliai apsigyvena mieste, o varovai lieka priemiestyje ir nukrauna kupranugarius. Girdyti juos veda prie čia pat telkšančių didelių balų, o ganytis leidžia į gretimas kopas, kur šie nereiklūs gyvuliai rupšnoja druskę ir kitus nepatrauklius bei dygliuotus augalus.

Karavanų skaičių ir dydį lemdavo du faktoriai: padėtis Sacharoje ir Sudano klestėjimas. Dideliuose karavanuose paprastai būna 600—1000 kupranugarių ir 300—500 žmonių, varovų ir pirklių. Jie atvyksta daugiausia gruodžio—sausio ir liepos—rugpjūčio mėnesiais. Maži 60—100 kupranugarių karavanai atvyksta kiekvieną savaitę bet kuriuo metų laiku.

Nigerio laivų, kaip ir dykumos karavanų, krovinį galima skirstyti į dvi grupes. Pirmiausia tai maisto produktai ir vartojimo reikmenys, skirti klajoklių gentims, Sacharos miestams ir pačiam Tombuktui: soros, ryžiai, karitė, manioka, žemės riešutai, medus, tamarindas, kartieji pipirai, džiovinti svogūnai, imbieras, tabakas (ne tokios aukštos kokybės kaip iš Tuato, tačiau ir ne toks brangus), kalebasai, džiovinta žuvis, muilas, geležis, stibis, švinas, medvilniniai audiniai, šiaudinės skrybėlės, dembliai, moliniai ąsočiai bei puodai ir pan. Šiame sąraše reikia atkreipti dėmesį į medvilninius audinius: nepaisant ne tokių brangių europetiškų audinių konkurencijos, pirmieji turi didelę paklausą, nes yra nepaprastai patvarūs. Šie audiniai plačiai naudojami netgi berberų kraštuose, kur pasirenkami kaip tik jie, jeigu norima pasiūdinti drabužį, kuris „ilgiau laikytų". Iš brangių Sudano audinių reikia paminėti labai plonos Kano medvilnės audeklo gabalus, impregnuotus indigu, turinčius blizgesį, padarytą su kūle, ir įdomų metalinį spindesį (iš jų vyniojamos labai gražios čalmos); mėlynus ir baltus medvilninius strėnų aprišalus iš Segu; baltus apdangalus iš Masinos; margus audinius iš Duenzos, Dandžio, Chumburio, audinius iš *niafonkų* ir *hausų* šalies. Dviejų pastarųjų rūšių medžiagos yra vilnonės.

Kiti Nigerio flotilės kroviniai — tai prekės, skirtos specialiai Maroko, Tuato ir Gadamo pirkliams: auksas, dramblio kaulas, stručio plunksnos, nedirbtos odos, vaškas, smilkalai, civetas, indigas, sakai ir pan. Žymią vietą užima auksingasis smėlis, taip pat auksiniai žiedai, tačiau kiek pervežama aukso — sunku nustatyti, nes tokią mažai vietos užimančią prekę lengva nuslėpti.

Vadinasi, prekyba Tombuktuje — tai iš Sacharos ateinantys karavanai ir Nigeriu atplaukiantys laivai. Prekių mainai absoliučiai būtini tarp tokių skirtingų kraštų kaip Sachara ir Sudanas: kupranugarių kroviniai pernešami į laivus, o laivų pakraunami ant kupranugarių. Tombuktus — prekių laikymo vieta, kur susieina smėlėtos lygumos ir gausiai drėkinami slėniai, sandėlių ir dokų miestas. Tarp Tombuktaus gyventojų nemaža deponentų, maklerių ir namų savininkų.

Arabų pasakymas „svečias — dievo dovana" labai mėgstamas Tombuktuje, kur nėra karavanų kiemų. Pirmąsias tris dienas vietinis gyventojas svetimšaliui pirkliui duoda nemokamai pastogę ir maistą. Kadangi turi kelis namus (kai kurie namų savininkai po 10—15), ketvirtąją dieną vieną iš jų išnuomoja svečiui. Šie pastatai pakankamai erdvūs — gali kartu būti ir sandėlis, ir butas. *Diatigio*, t. y. namo nuomotojo, vaidmuo tuo neapsiriboja. Atvykėliui jis teikia žinių apie dienos kainų kursą, tokių ar kitokių prekių perteklių arba deficitą, įvertina spėjamą klientą; be to, padeda svečiui apsipirkti. Šitaip prie patalpų nuomos mokesčio prisideda pelnas už įvairius tarpininkavimus. Naudotis šiomis paslaugomis beveik privaloma. Tiesa, Tombuktuje yra trys turgūs, tačiau juose galima nusipirkti vien kasdieninio vartojimo prekių. Tikriems prekybiniams sandėriams ten ne vieta. Jie sudarinėjami mieste, įvairiuose namuose, ant kurių nėra nei iškabų, nei užrašų.

Tombuktus nebeturi intelektualinės sostinės šlovės. Kitados jis buvo įžymių mokslininkų ir teisininkų, tokių rašytojų kaip Achmedas Baba (XVI a.) ir Abderachmanas Saadis, Taricho as Sudano autorius (XVII a.), gimtinė; čia iki pat XX a. pirmojo ketvirčio gyveno daug apsišvietusių žmonių ir mokslininkų, iš kurių paskutinis — Baba Širfis. Per Sacharą vykusi prekyba Vakarų Afrikoje viduramžiais turėjo ypač svarbų bruožą: arabų ir berberų pirkliai bei kupranugarių varovai ne tik pristatydavo maisto produktų ir amatininkų dirbinių, arklių ir audinių, smulkių stiklinių prekių ir kaūrių, bet ir nemažai padėjo kultūriniu atžvilgiu tolydžio turtinti Afrikos negrų civilizaciją. Per tarpininkus arabus į Vakarų Afriką, nepasiekiamą iki pat VIII a., prasiskverbė Viduržemio jūros baseino kultūra, taip pat materialinio gyvenimo dalykai: kostiumai, šukuosenos, ginklai, baldai ir ypač knygos, kurios sužadino intelektualinį ir religinį pakilimą visose šalyse į pietus nuo Sacharos. Transsachariniai mainai nuo XIV a. Tombuktų padarė ne tik ekonominiu Sachelio centru, bet ir mokslo sostine. Šis miestas tampa Sudano smegenimis, Nigerio vandenų skalaujamų sričių religijos, mokslo ir literatūros centru. „Druska atkeliauja iš Šiaurės,— sakoma viename Sudano priežodyje, — auksas — iš Pietų, sidabras — iš baltųjų šalies, tačiau dievo žodį, mokslo ir istorijos darbų, nuostabių pasakų galima rasti tiktai Tombuktuje".

Tombuktus buvo ne tik svarbiausias intelektualinis Sudano centras, bet ir vienas iš didžiųjų viso islamiškojo pasaulio mokslo centrų. Jo universitetas — Kairo, Kordobos, Feso, Damasko universitetų jaunesnysis brolis. Senoviniai rankraščiai išsklaido bet kokias abejones šiuo klausimu ir leidžia su didžiausiomis smulkmenomis atkurti visą jo praeitį.

Maurai, berberų tautos frakcija, priėmė savo nugalėtojų arabų tikėjimą. Per maurus, gyvenančius Atlanto pakrantėje, nuo IX a. islamas prasiskverbė į Juodąją Vakarų Afriką. Tačiau ten, kur pasirodo musulmonų religija, — ten įsigali korano kalba ir arabų mokslas, kuris, pasak tikratikių, irgi kyla iš korano, nes šventoji knyga apima viską. Ji duoda kryptį žmonių religijai, reguliuoja jų teises — tai kodeksas, kuriame glūdi visų klausimų sprendimai. Todėl aiškinti koraną — reiškia studijuoti religiją, filosofiją ir įstatymus. Netgi gramatika ir literatūra priklauso nuo jo.

Maurų mokslininkai ir poetai iš Ispanijos rado prieglobstį Tombuktuje ir atsinešė Granados bei Kordobos kultūrą. Su karavanais iš šiaurės čia ateidavo žinių apie Feso, Marakešo ir Tuniso pasiekimus, o kasmetinės kelionės į Meką ir Mediną suartino Tombuktų su Kairo kultūra. Taigi Tombuktus geriau už visus kitus miestus sugebėjo pasinaudoti arabų pasiektais laimėjimais, surinkti naujų mokslo darbų ir sudaryti pilniausias bibliotekas.

Dalis gyventojų atsidėjo dvasiniams užiėmimams; tai fakichai, arba šeichai, kaip juos vadina senieji rankraščiai, dabar — marabutai. „Fakicho" termino siauroji prasmė — „juristas", „teisių žinovas". Jis įdomus tuo, kad rodo, jog mokslo vystymosi pagrindas buvo korane išdėstytų teisinių principų studijavimas. Tačiau aš labiau linkęs vartoti terminus „šeichas" arba „marabutas", kurie kartu reiškia ir kulto tarną, ir mokslininką ir todėl geriau nusako tikrąją Sudano mokslininko esmę.

Šeichas — tai mokslininkas, kuris savo tikėjimu ir ištikimybe islamui, uoliu korano skirtų pareigų vykdymu, nuodugniu šventųjų tekstų žinojimu, mokytumu, dorybingu gyvenimu yra pavyzdys tikratikiams. Paprastai šeichas būdavo iš dievobaimingos ir apsišvietusios šeimos. Ši reputacija iš tėvo pereidavo sūnui; ją palaikydavo kelionės į šventąsias vietas ir mokymasis garsiuose arabų universitetuose. Keli šimtai mokslininkų, kurių biografijas mes turime, beveik visi buvo artimi arba tolimesni giminaičiai. Šitos šeimos Tombuktuje gyveno prie Sankorės mečetės, sudarydamos ten universiteto kvartalą, panašų į Lotynų. Jas didžiai gerbė tiek šio pasaulio galingieji, tiek ir liaudis. Mokslininkai specializavosi pagal savo polinkius. Vieni visiškai atsidėdavo kultui, tarnavimui dievui ir mečetei. Kiti imdavosi jurisprudencijos ir tapdavo *kadžiais* *, arba teisėjais. Pagaliau daugelis tapdavo dėstytojais. Dažnai mokslininkas pasirinkdavo dvi, o kai kada ir tris specialybes. Ir visi užsiiminėjo dailiąja literatūra, rašė knygas.

Be visokios kitokios prekybos, Tombuktus specializavosi pardavinėti rankraščius. „Knygos, — rašė Leonas Afrikietis, — ten pardavinėjamos labai gerai, taigi iš jų gaunama daugiau pajamų negu iš bet kokių kitų prekių". Ispanijos ir Maroko literatūra ten susitikdavo su kūriniais iš Sirijos ir Bagdado.

Nepriklausomame Malyje Tombuktus nužemintas iki eilinės bendruomenės rango, ir 1959 m. liepos 15 d. jame buvo įsteigta municipalinė taryba. Mieste gyvena 12 tūkst. žmonių. Tai Magribo ir Tripolitanijos arabai, tuaregai, belai, maurai kuntai, berabišai ir fulbiai — visi klajokliai, todėl per metus jų skaičius keičiasi. Sėslieji gyventojai daugiausia songajai, gabibiai, armai (marokiečių palikuonys) ir laludžiai (armų frakcija, pašos Džudero Ispanijos kareivių palikuonys).

Iki nepriklausomybės karavanus išrenginėdavo prancūzų administracija. Karavanai vykdavo du kartus per metus: šaltuoju sezonu sausio mėn. ir karštuoju — gegužės mėn. Saugodama nuo plėšikų (dažniausiai regeibatų iš Pietų Maroko), karavanus lydėdavo sargyba. Tačiau pastaraisiais metais padėtis pasikeitė, ir varovai išrengia karavanus savo nuožiūra.

Kalbant apie miestiečių gyvenimo sąlygų gerinimą, reikia pasakyti, kad miestas jau baigtas elektrifikuoti ir sudarinėjamas vandens tiekimo projektas. Dar anksčiau buvo pastatytas turgus ir krantinė Kabaroje, aptvaras gyvuliams, nedidelis turgus Tombuktuje, mieste įrengta 40 siurblių, valstybės sąskaita · išgręžti 26 šuliniai Azavake, o dar dešimt kitų išsikasė patys klajokliai. Išasfaltuotas Tombuktaus—Kabaros kelias, labai svarbus ekonominiam „apygardos" vystymuisi, mat svarbiausias „apygardos" resursas yra akmens druskos gavyba, jos gabenimas į pakrovimo vietą nesuskaldytos, t. y. sveikais luitais, nes tik šitaip ji gali atlaikyti konkurenciją, ypač jeigu yra skiriama eksportui. Druskos kasyklos Taudenyje, nors gavybos būdai archaiški, per metus duoda iki 1800 t druskos, kurios vertė apytikriai 75 mln. Malio frankų. Sunku apsakyti naudą, kurios duos visai augančiai Malio ekonomikai šis naujai nutiestas kelias.

Kaip ir per Mauritaniją, kur karavanai gabena druską, per Malio Sacharą mūsų dienomis vis dar traukia daugybė karavanų. Netgi neperėję dykumos nuo krašto ligi krašto, jie vis dėlto sukaria didelius atstumus ten ir atgal, jeigu išvyksta: 1) iš Tuato, 2) iš Taudenio.

1. Iš Tuato per Valeną atvyksta kupranugariai su datulėmis, tabaku, vietinės gamybos apdangalais ir audiniais. Atkeliavęs į Adrar Iforą, šis srautas suskyla į dvi dalis: viena pasklinda Adrare, kita traukia toliau į Tombuktų.

Jam priešais į šiaurę pjauti varomi kupranugariai ir avys: jų mėsa ir taukais aprūpinamos oazės. Iš Adrar Iforo arba iš Tamesnos į Tuatą kasmet pergenama vidutiniškai 15 tūkst. avių. Nedidelėmis bandomis gyvulius gena Iforo tuaregai ir Tuato arabai. Antras panašus srautas eina lygiagrečiai su pirmuoju į Tidikelto oazes; jį varo daugiausia tuaregai. Šis srautas didesnis už pirmąjį.

2. Druską iš Taudenio gabenama dviem maršrutais, be to, judresnis yra tas, kuris į Tombuktų eina per Aravaną. Šis kelias iš visų artimiausias tam, kuriuo senovėje karavanai iš Sidžilmasos gabendavo druską ir auksą. Antrasis srautas vyksta į Adrar Iforą ir Kidalį, svarbiausią šio tuaregų gyvenamo kalnų masyvo turgų.

Karavanų keliais kasmet krovinius gabena daugiau kaip 20 tūkst. kupranugarių. Prekės iš šiaurės visiškai kaip viduramžiais suplaukia į Sahelio „uostus": Tombuktų, Dirę, Bureme ir Gao, iš kur siunčiamos toliau arba upe iki Mopčio, arba kupranugariais ir nešuliniais jaučiais į Mosio ir Gurmos sritis. Taudenio druska pardavinėjama visoje Nigerio

kilpoje, o vakaruose — iki pat Nemos. Už jos ribų druskos pristato jau ne Malio karavanai iš Taudenio, o Mauritanijos iš Idžilio.

O į Taudenį pristatoma šiek tiek avių (atgabena dažniausiai Adrar Iforo tuaregai), aliejaus, tačiau daugiausia grūdų ir džiovintos mėsos, skirtos šachtininkams ir negausiems gyventojams, gyvenantiems šioje keistoje druskožemio lomoje vidury pačios nederlingiausios Sacharos dalies, pusiaukelėje tarp Maroko ir Tombuktaus. Oficialiais Malio statistikos duomenimis, iš Tombuktaus į Taudenį visiems metams su kupranugariais atgabenama šitiek maisto produktų: 13 t ryžių, 8 t sorų, 800 kg džiovintos mėsos; antrasis karavanas iš Buremo pristato maždaug 6 t ryžių, 3 t aliejaus ir 3 t džiovintos mėsos. Nuo balandžio iki spalio mėn., dėl baisios kaitros Taudenis visiškai atskirtas nuo išorinio pasaulio: šiuo metų laiku niekas nesiryžta keliauti per Tanezruftą.

PASTABOS

1 A. Gaudijo gyvenimo ir veiklos duomenys imti iš S. Moravijos įžangos, parašytos A. Gaudijo knygai „Ispanijos Sachara" (išleista Rabate 1975 m. prancūzų kalba).

2 Autoriaus teiginiai per drąsūs. Tuaregų ryšys su garamantais dar neįrodytas.— *Rusiškojo leidimo red. past.*

3 Visa tai labai labai ginčytina.— *Rusiškojo leidimo red. past.*

4 Iš tikrųjų Sacharos uolų tapyba daug senesnė už Amono kultą Egipte.— *Rusiškojo leidimo red. past.*

5 Aleksandras Severas — Romos imperatorius (222—235). — *Autoriaus past.*

6 Leonas Afrikietis (apie 1489 — po 1528 m.) — vienas žymiausių arabų geografų, „Afrikos aprąšymų" autorius. Iš jo veikalo europiečiai 300 metų sėmėsi žinių apie Afrikos šalis.— *Rusiškojo leidimo vert. past.*

7 Turima omeny antroji „Kronikų knyga", 12 skyriaus 3 eilutė, 16 skyriaus 8 eilutė. Rusiškai ji vadinama „Paralipomenon". Libiai dar minimi „Pranašų knygoje".— *Rusiškojo leidimo red. past.*

8 Rumiai (rumi — iškreiptas žodis „Romani") — taip tuaregai vadina visus europiečius.— *Autoriaus past.*

9 1000 frankų = 10 dinarų.

10 Netikslus teiginys. Tamašeko kalba priklauso berberų kalboms, įeinančioms į semitų-chamitų, arba Afrikos, šeimą, paplitusią šiaurinėje Afrikos pusėje.— *Rusiškojo leidimo red. past.*

11 Alžyre prefektūros dabar vadinamos arabišku žodžiu — „vilaija". — *Rusiškojo leidimo vert. past.*

12 Id al Kebyras („Didžioji šventė") — kanoninė musulmonų šventė, per kurią aukojami gyvuliai. — *Rusiškojo leidimo vert. past.*

13 Čia kalbama apie senovės Graikijos miesto Eleuzino gyventojus, garbinusius derlingumo deivę Demetrą. Per šventes būdavo vaidinamos misterijos, kuriose vaizduojama, kaip Demetra, pasišviesdama deglu, vyksta į požemių karalystę ieškoti savo dukters Persefonės.— *Rusiškojo leidimo vert. past.*

14 Čia autorius nekritiškai kartoja ankstesnes pažiūras į Sudano valstybių kilmę. Buvo manoma, kad jas įkūrę berberai — baltieji ateiviai iš šiaurės. Tai tėra knyginė musulmonų tradicija.— *Rusiškojo leidimo red. past.*

15 P é r e è s H. Relations entre le Tafilalet et le Soudan à travers le Sahara du XIIIe au XIVe siècle. Tours, 1937.

16 Vangarai, tiksliau vankarai, — žmonės, gyvenę Nigerio ir Senegalio upių aukštupiuose, būtent auksingoje Bambuko srityje, vertęsi aukso gavyba bei pervežimu X—XIII a. — *Rusiškojo leidimo vert. past.*

17 Kalbama apie tą laiką, kai Gaudijas lankėsi šiose vietose. — *Rusiškojo leidimo red. past.*

18 Per šią šventę musulmonai pagerbia pranašo Machometo gimimo dieną. — *Autoriaus past.*

[19] Žr. Gaudio Attilio. Epiques et douces Canaries.

[20] Statistiniai duomenys apie regeibatus imti iš JUNESKO eksperto Ž. Bisono tyrinėjimo „Klajokliai ir klajokliškas gyvenimo būdas", paskelbto 1963 m. rinkinyje „Aridinių zonų tyrinėjimai".— *Autoriaus past.*

[21] Čia ir toliau laikomasi autoriaus terminologijos, kuri parodo genties susiskirstymą. — *Rusiškojo leidimo red. past.*

[22] Šeimos tėvas. — *Rusiškojo leidimo vert. past.*

ŽODYNĖLIS

Adulis *(ar.)* — kadžio padėjėjas, notaras.
Ahelis *(berb.)* — šeima, žmonių grupė, bendruomenė.
Aminas *(ar.)* — iždininkas, laiduotojas.
Atriumas *(lot.)* — centrinė atvira romėnų namo dalis, apie kurią išsidėsčiusios visos kitos patalpos.
Bankas — akmens ir molio mišinys.
Bubu *(afr.)* — palaidas afrikiečių drabužis, ilgi marškiniai.
Chaikas *(ar.)* — apdangalas, kuriuo užsidengiamas veidas.
Chamesas *(ar.)* — žemės nuomotojas, gaunantis penktadalį derliaus.
Hamada *(ar.)* — akmeninga dykuma.
Duaras *(ar.)* — jungtinė šeimų grupė; palapinių arba namų grupė.
Džebada *(ar.)* — žemės ūkio darbininkas.
Džebel *(ar.)* — kalnas.
Dželaba *(ar.)* — arabų viršutinis drabužis su kapišonu.
Džemaa *(ar.)* — bendruomenės seniūnų taryba; bendruomenė.
Fogara *(ar.)* — irigacinis įrengimas vandeniui iš vandeningo sluoksnio atvesti po žeme.
Fundukas *(ar.)* — taip buvo vadinami užsieniečių pirklių namai arba gyvenvietės musulmoniškose šalyse.
Gara *(ar.)* — pavienė kalva.
Gerba *(ar.)* — kažkas panašaus į burdiuką iš ištisai nudirto ožkos kailio.
Imamas *(ar.)* — musulmonų bendruomenės religinis vadovas.
Kadis *(ar.)* — musulmonų teisėjas.
Kel *(berb.)* — „tauta", įeina į daugelį etnonimų.
Ksūras *(ar.)* — įtvirtinta gyvenvietė.
Kuba *(ar.)* — „kupolas"; taip Afrikoje vadinami statiniai, statomi ant marabutų kapų.
Malafa — dukslus viršutinis drabužis.
Marabutas *(ar.)* — musulmonų dvasininkas, „šventasis".
Mechariai *(ar.)* — eiklių šviesiavilnių jojamųjų kupranugarių veislė, kurios kilmė siejama su arabų Machros miestu.
Medina *(ar.)* — „miestas"; paprastai taip vadinama arabiško miesto dalis, priešpastatoma europietiškiems kvartalams.
Medresė *(ar.)* — religinė musulmonų mokykla.
Opidumas *(lot.)* — įtvirtintas miestas, tvirtovė.
Regas *(ar.)* — smėliu nuklota lygi vietovė dykumoje; tuo pat žodžiu vadinama ir čia aptinkama apzulinta nuotrupinė medžiaga.
Sachelis *(ar.)* — „krantas"; taip vadinama prišlijusi prie Sacharos pusdykumės zona.
Sebcha *(ar.)* — sūrūs ežerai, susidarantys lomose ir įdubimuose. Sausuoju metų sezonu jie išdžiūsta ir virsta druskožemiu.
Seryras *(ar.)* — skalda nuklotos lygios vietovės dykumoje.
Šešas *(ar.)* — apdangalas, kuriuo dykumoje gyvenantys arabai užsidengia veidą.
Šotas *(ar.)* — loma, kurios dugną dengia druskos sluoksnis arba dumblo luobas ir kuri palijus tampa sekliu sūriu ežeru. Šotai yra žemiau jūros lygio.
Vadė *(ar.)* — išdžiūvusi senovinių upių vaga.

Archeologija ir istorija

Balout L. Préhistoire de l'Afrique du Nord. Paris, Arts et Métiers grapiques, 1955.

Breuil H. Les roches peintes du Tassili-n-Ajjer, d'après les revelés du colonel Brenans avec la collaboration d'H. Lhote. Paris, A. M. G., 1954.

Briggs Cabot L. The Stone Age Races of Northwest Africa. American School of Prehist. Peabody Museum, Harvard Univ. No 18, 1955.

Caporiacco L. et Graziozi P. Le pitture rupestri di Ain Doua. Florence, Centro di studi coloniali, 1934.

Gautier E.-F. Le Sahara. Paris, Payot, 1950. — Le passée de l'Afrique du Nord: Les siècles obscures. 3e éd., 1964.

Graziozi P. Preistoria del Fezzan: Fezzan e oasi di Ghat. 1937.— Arte rupestre del Sahara libico. Florence, 1962.

Léon l'Africain. Description de l'Afrique. Nouv. éd. trad. de l'italien par A. Epaulard, T. Monod, H. Lhote et R. Mauny. Paris, Maisonneuve 1956, 2 vol.

Leschi L. Rome et les nomades du Sahara central. Alger, Travaux de l' I.R.S., t. 1, 1942.

Lhote H. Route antique du Sahara central, dans „Encyclopédie mensuelle d'Outre-mer", XI, 1951.—„L'expédition de Cornelius Baldus au Sahara en 19 avant J.-C. Alger, „Revue Afr.", t. XCVIII, 1954. — Peintures préhistoriques du Sahara. Mission H. Lhote au Tassili. Paris, Mus. Arts Décor., 1958.

Mauny R. L'Afrique occidentale d'après les auteurs arabes anciens (666—977). „N.A.", No 40, oct. 1948. — A propos des monuments préislamiques sahariens, Alger „B.L.S.", t. VII, No 26, juin 1957. — Un itinéraire transsaharien du Moyen Age. Alger „B.L.S.", No 13, juin 1953.

Meynier O. Routes et transports transsahariens, dans „Encycl. mens. d'Outre-mer", vol. I, fasc. juin 1952.

Mitwally M. History of the Relations between the Egyptian Oases of the Libyan Desert and the Nile Valley, dans „Bollettino dell'Istituto del deserto Fouad", Le Caire, t. II, No 1, janvier 1952.

Monod T. Contribution à l'étude du Sahara occidental: gravures, peintures et inscriptions rupestres. Paris, 1938.

Mori F. Ricerche paletnologiche nel Fezzan, dans „Rivista di scienze preistoriche", t. XI, fasc. 1, 4, 1956.

Perret R. Recherches archéologiques et éthnographiques au Tassili des Ajjer, dans „Journal de la Société des Africanistes", t. VI, 1. 1936.

Ruhlmann A. Gravures rupestres de l'oued Dra, dans „Maroc saharien", publication du Service des Antiquités du Moroc, No 3, 1938.

Terrasse H. Notes sur les ruines de Sijlmassa. 2e Congrès de la Fédération des Sociétés savantes d'Afrique du Nord. „Rev. Afr.", t. II, No 368—369, 1938.

Vaufrey R. L'art rupestre nord-africain. Archives de l'Institut de paléontologie humaine, Mémoire No 20, 1939.

Etnografija ir sociologija

Amilaht P. Almoravides au Sahara, dans „Revue milit. de l'AOF", No 34, juillet 1937.

Borricand Lt.-Col. Contribution à la connaissance des coutumes reguibat. Dacar, „Notes africaines", No 61, 1964.

Bousquet G.-H. Les Berbères. Paris, 1956.

Briggs C.-L. L'anthropologie des Touareg du Sahara. Paris. „Bull. de la Soc. Anthropol.", t. VI, fasc. 1—3, 1955.— The living Races of the Sahara Desert. Cambridge, 1958.

Eydoux H.-P. L'homme et le Sahara. Paris, Gallimard.

Isnard H. Le Maghreb, 1966.

Leroi-Gourhan A. et Poirier J. Le Sahara, dans „Ethnologie de l'Union française", t. I, Afrique, Paris, PUF, 1953.

Lhote H. Les Touareg du Hoggar. Paris, Payot, 1955.

Martin H. L'Islam maure. „C.H.E.A.N.", No 163, 1937.— Les tribus nomades de l'Ouest et du Nord mauritanien, du Sahara espagnol et du Sud marocain". „C.H.E.A.M.", No 330—228, 1939.

Geografija ir ekonomika

Buisson J. Le Gourara. Etude de géographie humaine. Alger, Public. de l'IRS, Mémoire, No 3, 1957.
Capot-Rey R. Le Sahara français, Paris, PUF, 1953.
Cornet P. Sahara, terre de demain; Nouv. éd. latines 1957.
Despois J. et Raynal R. Géographie de l'Afrique du Nord-Ouest. Paris, Payot.
Feuché A. Le Sahara dans l'Algérie nouvelle, dans „Organisme saharien d'Alger", 8/63, No 1.
Furon R. Le Sahara. Paris, Payot, 1957.
Galissot R. L'économie de l'Afrique du Nord. 1961.
Khene A. Une route transsaharienne, dans „Organ. sahar. Alger", 8/64, No 10.
Moisy M. La politique routière saharienne, dans „Organ. sahar. Alger", 2/63, No 1.
Miège E. L'agriculture au Sahara et ses possibilités. Rabat, „Bull. écon. et soc. du Maroc", 1958.
Petruc T. Analyse de l'économie agricole au Sahara, dans „Organ. sahar. Alger", 8/64, No 10.
Vauchez J.-C. Les ressources hydrauliques du Sahara algérien, dans „Organ. sahar. Alger", 12/64, No 12.

TURINYS

Серия «По следам культур»
Аттилио Гаудио. ЦИВИЛИЗАЦИИ САХАРЫ. На литовском языке. Перевели с русского языка А. Ю. Киндерис, Б. Ч. Медекшайте. Вильнюс, «Мокслас». 1980 г.
Serija „Kultūrų pėdsakais". Atilijas Gaudijas. SACHAROS CIVILIZACIJOS. Iš rusų k. vertė A. Kinderys ir B. Medekšaitė. Redaktorius A. Antanavičius. Viršelio dailininkai: B. Leonavičius ir L. Tulytė-Markevičienė. Meninis redaktorius V. Ajauskas. Techninė redaktorė R. Musteikienė. Korektorės: D. Baliukynienė, T. Opanavičiūtė
IB Nr. 1379
Duota rinkti 1980.07.31. Pasirašyta spausdinti 1980.10.31. Formatas $70 \times 90^1/_{16}$. Popierius — spaudos Nr. 1. Šriftas — 10 p. baltika. Spauda — iškilioji. 9,95 sp. l. + 0,585 sp. l. įklijų. 12,12 apsk. l. + 0,54 apsk. l. l. įklijų. Tiražas 20.000 egz. Užsak. Nr. 2175. Kaina . „Mokslas", Vilnius, Žvaigždžių g. 23. Spausdino spaustuvė „Vaizdas", Vilnius, Strazdelio g. 1. Įklijas spausdino K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino g. 10.

Kaina [redacted]

A. Gaudijo knygoje „Sacharos civilizacijos" nebus nuosekliai išdėstytos Sacharos ir joje gyvenančių tautų istorijos. Bet užtat skaitytojas sužinos apie naujausius Sacharos radinius, apie tai, kad Sachara kadaise buvo ištisai apaugusi augalija ir joje iš pradžių gyveno medžiotojų gentys, o paskui atsirado gyvulių augintojai. Nuo II tūkstantmečio prieš mūsų erą Sacharos klimatas ima kisti: darosi karštas. Yra žinoma, kad maždaug I amžiaus prieš mūsų erą viduryje Sachara įgauna dabartinės išvaizdos bruožų. Autorius pasakoja apie mįslingą garamantų tautą, tapatina ją su dabartiniais tuaregais, manydamas juos esant garamantų palikuonimis. Visa tai aprašoma labai gyvai, su daugybe buitinių smulkmenų. Autorius yra daug kartų dalyvavęs kasinėjimuose, pats vadovavęs vienai Sacharos ekspedicijai, ieškojusiai uolų piešinių. Kadangi buvo pažįstamas su Italijos ir Prancūzijos archeologais, tai galėjo išnagrinėti naujausius jų darbus.